

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra

UNIVERSITY OF LATVIA
Faculty of Philology
Chair of Baltic Languages

BALTU FILOLOĢIJA

XIV (2) 2005

Baltu valodniecības žurnāls

Journal of Baltic Linguistics

LU Akadēmiskais apgāds

BALTU FILOLOĢIJA

Redaktors / Editor

Pēteris Vanags

Latvijas Universitāte, Stockholms universitet

Redaktora vietniece / Associate Editor

Lidija Leikuma

Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Saulius Ambrasas

Lietuvių kalbos institutas

Aleksej Andronov

Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet

Laimute Balode

*Latvijas Universitāte,
Helsingin yliopisto*

Alfred Bammesberger

Katholische Universität Eichstätt

Rick Derksen

Universiteit Leiden

Pietro U. Dini

Università degli Studi di Pisa

Trevor G. Fennell

Flinders University of South Australia

Inta Freimane

Latvijas Universitāte

Artūras Judžentis

Lietuvių kalbos institutas

Baiba Kangere

Stockholms universitet

Simas Karaliūnas

Vytauto Didžiojo universitetas

Benita Laumane

Liepājas Pedagoģijas akadēmija

Dace Markus

Latvijas Universitāte

Nicole Nau

*Universytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

Juozas Pabrėža

Šiaulių universitetas

William R. Schmalstieg

Pennsylvania State University

Wojciech Smoczyński

Uniwersytet Jagielloński

Bonifacas Stundžia

Vilniaus universitetas

Lembit Vaba

*Eesti Keele Instituut,
Tampereen yliopisto*

Jānis Valdmanis

Latvijas Universitāte

Steven Young

*University of Maryland,
Baltimore County*

Baltu filoloģija ir recenzējams izdevums ar starptautisku redakcijas kolēģiju. Visus iesniegtos rakstus pirms to publicēšanas recenzenti novērtē un akceptē.

Baltu filoloģija is a fully refereed journal with an international panel of referees. All articles submitted are assessed by our referees before being accepted for publication.

Sējuma valodas konsultanti: Jānis Kušķis (latviešu valoda),
William R. Schmalstieg (angļu valoda), Edmundas Trumpa (lietuviešu valoda).

Language consultants for this volume: Jānis Kušķis (Latvian),
William R. Schmalstieg (English), Edmundas Trumpa (Lithuanian).

Redakcijas adrese / Editorial Address

Baltu valodu katedra

Filoloģijas fakultāte

Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4A

Rīga, LV-1050, Latvia

e-pasts: pvanags@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2005

ISSN 1691-0036 (16)

ISBN 9984-783-43-X

Saturs – Contents

Raksti – Articles

Jūratē ČIRŪNAITĒ

Žemaitijos miestelėnų įvardijimas XVI amžiuje

5

Anna DAUGAVIETE

Palīgakcenti latviešu valodā (pēc A. Bīlenšteina, J. Endzelīna un M. Brēdes materiāla)

13

Trevor G. FENNELL

Unearthing the grammatical views of Liborius Depkin

47

Evalda JAKAITIENĒ

Fonetinių duomenų laukas aiškinamuosiuose žodynuose

57

Lidija KAUKĒNIENĒ

Latvių bendrinės kalbos triskiemenių žodžių ilgųjų balsių trukmė

67

Jolanta LĒGAUDAITĒ

Age-specific and gender-specific slang

77

Asta LESKAUSKAITĒ

Priebalsinis daiktavardžių linksniavimo tipas pietų aukštaičių šnektose

89

Ilze LOKMANE

Izteikuma semantiskā struktūra

111

Danguolė MIKULĒNIENĒ

Dėl lietuvių kalbos dūriinių ir priešdėlinių daiktavardžių kirčiavimo raidos

127

Nicole NAU

Perfekts un saliktā tagadne latviešu valodā

137

Lembit VABA

Dažas piezīmes par Baltijas somu (un it īpaši igauņu) valodu vārda sakņu modifikāciju uz baltu valodu fona

155

Recenzijas – Reviews

Wojciech Smoczyński. Lexikon der altpreussischen Verben.

Innsbruck: Innsbrücker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 2005, 551 p.

(William R. Schmalstieg)

163

ŽEMAITIJOS MIESTELŲ ĮVARDIJIMAS XVI AMŽIUIJE

Jūratė ČIRŪNAITĖ
(Vytauto Didžiojo universitetas)

Lietuvos miestiečių luomo antroponimika tiriama jau keletą dešimtmečių. XVII a. Vilniaus miestiečių vardyną yra išnaginęjęs Z. Zinkevičius (Zinkevičius 1977), Kauno miestiečių vardyną tyrė Z. Kiaupa (Kiaupa 2000) ir A. Ragauskaitė (Ragauskaitė 1999, Ragauskaitė 2000, Ragauskaitė 2002a, Ragauskaitė 2002b).

Žemaitijos antroponimija pradėta tirti nuo bajorų vardyno (Čirūnaitė 2002). Šis straipsnis tęsia XVI a. Žemaitijos gyventojų antroponimijos tyrimą luominiu principu. Pasirinktas vienas šaltinis – A. Mackavičiaus „Žemaitijos valsčių surašymas 1537–1538 m.“. Išrinkti dviejų surašymų (1537 m. ir 1538 m.) dešimties miestelių – Veliuonos, Baisogalos, Ariogalos, Užvenčio, Tryškių, Rietavo, Žvingių, Skirsnemunės, Raseinių, Vilkijos – gyventojų (vyrų ir moterų) 365 įvardijimai. Miestelyje per vieną surašymą vidutiniškai užrašyta po 22,8 įvardijimus. Visi įvardijimai metrikuoti: skliausteliuose nurodomas šaltinio (Mackavičius, Andrius. 2003. – Žemaitijos valsčių surašymas 1537–1538 m. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla) puslapis.

Vyrų įvardijimo būdai

Vyrų įvardijimų yra 329. Jie užrašyti 6 įvardijimo būdais (pa-teikiama pagal populiarumą).

1. Vardas + patronimas. 236 užrašymai. Tai 71,7% visų įvardijimų, 84,9% dvinarių įvardijimų. Be prievardžių užrašyti 234 įvardijimai. Pvz., *Станис Нар'бутович* (344) „Stanys, Narbuto sūnus“; *Римко Толушайтис* (160) „Rimka, Tolušio sūnus“; *Юр'кис Нет'кунос* (220) „Jurgis, Netko sūnus“; *Мик Тистанис* (300) „Mikas, Tisto sūnus“. Su prievardžiais užrašyti du įvardijimai: *Павел Етеикович корьчмит* (180) „Povilas, Jeteikos sūnus, smuklininkas“; *Пет'рь Павлович, войт ойрякгол'ский* (220) „Petras, Povilo sūnus, Ariogalos vaitas“.

2. Vardas. 49 užrašymai. Tai 14,9% visų įvardijimų, 96,1% vienanarių įvardijimų. Be prievardžių užrašyti 23 įvardijimai. Pvz., *Як'гмин* (188); *Петюлис* (188); *Бут'вил* (188); *Урьбань* (188); *Кир'жод* (204); *Лен'кус* (300); *Григорь* (179); *Жездрыс* (179);

Ясвил (169). Su prievardžiais užrašyti 26 įvardijimai. Galima spėti, kad prievardis tarsi atstodavo antrąjį asmenvardį (patronimą arba vardą). Užrašytas vienas šaulys: *Ян стрелец* (160). Vieno žmogaus nurodoma tautybė: *Петръ немецъ* (188) „Petras vokiečių“. Vienas asmuo yra kalvis: *Станко ковал* (179). Du kartus užrašytas siuvėjas, pvz., *Митко кравец* (169). Du kartus užrašytas smuklininkas: pvz., *Берътош коръчмит* (180). Du kartus užrašytas armijos ar administracijos valdininkas, pvz., *Юръи подвоиски* (169). Yra du drevininkų užrašymai: *Бертош влаз* (179); *Бертош улаз* (372). Yra penki batsiuvių užrašymai, pvz., *Педрутис чоботаръ* (169); *Стан чоботаръ* (118). Dešimt kartų užrašyti vaitai, pvz., *Миколай воит* (354); *Петр воит* (130); *Ян воит* (248); *Воит Жадюс* (232); *Воит Жад'мис* (48).

3. Du vardai (pirmasis – dažniausiai krikščioniškas). 41 užrašymas. Tai 12,5% visų įvardijimų, 14,7% dvinarių įvardijimų. Pvz., *Микел Жвир'блис* (188); *Лов'цус Киул'тник* (188); *Юр'кгел Дуда* (48); *Бор'зделис Кудекис* (48); *Контейко Шломус* (48); *Янел Рудый* (188); *Бар'дюс Кгудиликис* (232); *Вош'нар Дик'стис* (232); *Миц'кус Стурун'дис* (221); *Рим'кус Локис* (220); *Лют'кус Райбис* (220); *Ян Шадувис* (204); *Миц'ко Бол'нис* (204); *Станис Шукис* (300); *Вен'цо Лане* (300).

4. Vardas + moteriško asmenvardžio genityvas. 1 užrašymas. Tai 0,3% visų įvardijimų, 0,4% dvinarių įvardijimų. *Лав'рин, Киул'тниковое зят* (188) „Laurynas, Kšultniko žmonos žentas“.

5. Patronimas. 1 užrašymas. Tai 0,3% visų įvardijimų, 2% vienanarių įvardijimų. Gen. sg. *Войтовича* (189) „Vaito sūnaus“.

6. Patroniminis priesagos *-овъ/-евъ* vedinys. 1 užrašymas. Tai 0,3% visų įvardijimų, 2% vienanarių įvardijimų. *Тем'лев* (373) „Temlio sūnus“.

Vyrų įvardijimo struktūra

Vyrų įvardijimus sudaro 607 asmenvardžiai, iš jų 368 (60,6%) vardai (pirmieji ir antrieji antroponimai), 238 (39,2%) patronimai. *-sk-* tipo asmenvardžių nėra. Vienas asmenvardis (0,2%) – moteriško asmenvardžio genityvas.

Be asmenvardžių, į įvardijimus įeina ir asmenvardžius paaiškinančių bendrinių žodžių (prievardžių). Su prievardžiais užrašyti 29 įvardijimai (8,8%). Įvardijime būna po vieną prievardį.

Šeimyninės padėties ir giminystės prievardis yra vienas (3,4% visų prievardžių) – *зят* „žentas“. Tautybės prievardis – taip pat vienas (3,4% visų prievardžių) – *немецъ* „vokiečių“. Luomo prievardžių nėra. Likusieji 27 (93,1%) – pareigybės, amato prievardžiai. Yra 11 vaitų (*воит*¹), 5 batsiuviai (*чоботар*²), 3 smuklininkai (*корчмит*³), po 2 siuvinėtojus (*кравец*⁴), armijos ar administracijos valdininkus (*подвоиски*⁵), drevininkus (*улаз*⁶, *влаз*). Užrašyta po vieną šaulį (*стрелец*⁷) ir kalvį (*ковал*⁸).

Kartais pasitaiko grupinis prievardis, pvz., *ωгород'ники* „daržininkai“, *Кор'чмити* „smuklininkai“, *мецане* „miestiečiai“, *мецане господарьски* „valdovo miestiečiai“. Kartais vietoje prievardžio užrašomas žmogaus užsiėmimas: *пиво варит* (gamina alų), *пивом шин'кует* (alumi prekiauja), *пиво держит* (alų laiko), *ωт пива и ωт меду* (už alų ir už medų), *мед и пиво мает* (turi medų ir alų).

Įvardijimo ilgis – 1 – 2 asmenvardžiai. Vienanarių yra 51 (15,5%), dvinarių – 278 (84,5%).

Su potencialia pavarde užrašyti 279 įvardijimai (84,8%). Potencialią pavardę 238 įvardijimuose (85,3%) sudaro patroniminės priesagos vedinys, 41 įvardijime (14,7%) – asmenvardis, neturintis nei patroniminės, nei *-sk-* tipo priesagos.

Su vardu užrašyti 327 (99,4%) vyrų įvardijimai. 279 vardai (85,3%) – kalendoriniai krikštavardžiai (kanoninės arba liaudinės jų formos). 48 vardai (14,7%) – lietuviškos kilmės arba neaiškiai užrašyti asmenvardžiai.

Moterų įvardijimo būdai

Moterų įvardijimų yra 36. Jie užrašyti 7 įvardijimo būdais (paiteikiama pagal populiarumą).

1. Priesagos *-овая/-евая* vedinys. 20 užrašymų. Tai 55,6% visų įvardijimų, 80% vienanarių įvardijimų. 8 įvardijimai užrašyti be

¹ Iš prievardžio *воит* gali būti kilusi lietuvių pavardė Vaitas.

² Iš prievardžio *чоботар* gali būti kilusi lietuvių pavardė Čebatorius.

³ Iš prievardžio *корчмит* gali būti kilusi lietuvių pavardė Karčmarskas.

⁴ Iš prievardžio *кравец* gali būti kilusi lietuvių pavardė Kriaučiukas, Kriaučiūnas.

⁵ Iš prievardžio *подвоиски* gali būti kilusi lietuvių pavardė Padvaiskas.

⁶ Iš prievardžio *улаз* gali būti kilusi lietuvių pavardė Uloza.

⁷ Iš prievardžio *стрелец* gali būti kilusi lietuvių pavardė Strielčius.

⁸ Iš prievardžio *ковал* gali būti kilusi lietuvių pavardė Kavolius.

prievardžių, pvz., gen. sg. *Киул'тниковое* (188) „Kšultniko žmonos“; *Якубовая* (188); gen. sg. *Щол'кановой* (189). 11 įvardijimų užrašyta su našlystės prievardžiu, pvz., *Мар'тиновая вдова* (188) „Martyno našlė“; *Юр'евая вдова* (221); *Доцева вдова* (119); *Берънатовая вдова* (179); *Нацова удова* (373). Vienos moters greičiausiai nurodoma tautybė: *Пав'ловая нем'киня* (188) „Povilo žmona vokiečių (?)“.

2. Vardas. 5 užrašymai. Tai 13,9% visų įvardijimų, 20% vienanarių įvardijimų. 4 įvardijimai prievardžių neturi, pvz., *Дорота* (354); *Доца* (169); *Кен'друта* (188). 1 įvardijimas užrašytas su našlystės prievardžiu: *Луца удова* (203) „našlė Liucija“.

3. Du priesagos *-овая/-евая* vediniai. 2 užrašymai. Tai 5,6% visų įvardijimų, 20% dvinarių įvardijimų. Ta pati moteris vieną kartą užrašyta be prievardžių – *Якубовая Скерова* (179) „Jokūbo Skero žmona“, kitą kartą – su prievardžiu: *Якубова (Скерова) удова* (373) „Jokūbo Skero našlė“.

4. Priesagos *-ienė* vedinys + priesagos *-овая/-евая* vedinys. 2 užrašymai. Tai 5,6% visų įvardijimų, 20% dvinarių įvardijimų. Abu užrašymai – be prievardžių: *Кгаевеня Яновая* (179) „Gaivio Jono žmona“; *Кел'веня Янова* (372) „Kelvio Jono žmona“.

5. Vardas + priesagos *-овая/-евая* vedinys. 2 užrašymai. Tai 5,6% visų įvardijimų, 20% dvinarių įvardijimų. Abu kartus užrašyta ta pati moteris, pvz., *Захна Римъковая* (344) „Zachna, Rimkaus žmona“.

6. Vardas + priesagos *-ienė* vedinys. 2 užrašymai. Tai 5,6% visų įvardijimų, 20% dvinarių įvardijimų. Abu įrašai prievardžių neturi: *Каца Вил'кена* (220) „Kasa, Vilko žmona“; *Дабруша Шал'токене* (221) „Dabruša, Šaltoko žmona“.

7. Vardas + *-овна/-евна* vedinys. 1 užrašymas. Tai 2,8% visų įvardijimų, 10% dvinarių įvardijimų. Įvardijimas prievardžių neturi: *Альжбета Шуръбодевна* (169) „Elžbieta, Šurbodo duktė“.

8. Vardas + priesagos *-išké* (?) vedinys. 1 užrašymas. Tai 2,8% visų įvardijimų, 10% dvinarių įvardijimų. Moteris užrašyta su našlystės prievardžiu: *Миля Мицувиш'ка удова* (220) „Milia Micuviškė (?) našlė“.

9. Priesagos *-овая/-евая* vedinys + vyriškojo patronimo genityvas + vardas. 1 užrašymas. Tai 2,8% visų įvardijimų, 100% trinarių įvardijimų. Moteris užrašyta be prievardžių: *Матеевая*

Бар'тошевича Яд'вига (220) Motiejaus, Bartošo sūnaus, žmona Jadvyga“.

Moterų įvardijimo struktūra

Moterų įvardijimus sudaro 48 asmenvardžiai, iš jų 12 (25%) – vardai, 35 (72,9%) – šeimos asmenvardžiai (iš šeimos narių antroponimų sudaryti moterų asmenvardžiai), 1 (2,1%) asmenvardžio (priesagos *-išké* (?) vedinio) negalima priskirti nei vienai, nei kitai asmenvardžių grupei.

Iš moterų šeimos asmenvardžių 1 yra moteriškasis patronimas (priesagos *-овна/-евна* vedinys), 1 sudarytas iš moters sutuoktinio tėvavardžio (vyriškojo patronimo genityvas), likusieji 33 – andronimai (iš jų 29 – slaviškos priesagos *-овая/-евая* vediniai, 4 – lietuviškos priesagos *-ienė* vediniai).

Be asmenvardžių, į įvardijimus įeina ir asmenvardžius paaiškinančių bendrinių žodžių (prievardžių). Su prievardžiais užrašyta 14 įvardijimų (38,9%).

Daugumą prievardžių (13) sudaro šeimyninės padėties ir giminystės prievardžiai (92,9%). Visada tai našlystės prievardžiai (*удова, вдова*).

Vieną kartą užrašytas greičiausiai tautybės prievardis *нем'киня* (7,1% prievardžių) „vokiečių (?)“.

Luomo ir pareigybės prievardžių iš viso nepasitaikė.

Įvardijimo ilgis – 1 – 3 asmenvardžiai. Vianarių yra 25 (69,4%), dvinarių – 10 (27,8%), trinarių – 1 (2,8%).

Su vardu užrašyta 12 (33,3%) moterų įvardijimų.

Aštuonių moterų vardai (66,7% visų vardų) – krikštavardžiai, užrašyti kanoninėmis – *Яд'вига, Дорота, Альжбета* – ir liaudinėmis – *Захна* (Zofija), *Миля* (Miloslava), *Луца* (Liucija), *Кен'друта*⁹ (Gertrūda) – formomis. Keturių moterų vardai (33,3% visų vardų) – neaiškios kilmės: *Доца, Каца, Дабруша*. Negalima atmesti galimybės, kad tai taip pat liaudinės krikšto vardų formos.

Su potencialia pavarde (šeimos asmenvardžiu) užrašyta 30 įvardijimų (83,3%). Tik vieną kartą asmenvardis yra mergautinis (3,3%), 29 įvardijimuose moterų šeimos asmenvardžiai sudaryti iš sutuoktinio įvardijimo (96,7%).

⁹ Tai gali būti ir lietuviškas asmenvardis.

Asmenvardžiai iš giminaičių vardų

Viename vyro įvardijime randame asmenvardį iš jo uošvės įvardijimo gen. sg. *Киул'тниковое: Лав'рин, Киул'тниковое зят* (188) „Laurynas, Kšultniko žmonos žentas“.

Patroniminė sistema

Greta slaviškų priesagų *-овичь, -евичь, -ичь* tėvavardžiai sudaromi ir su lietuviškomis patroniminėmis priesagomis. Lietuviškų patroniminių priesagų užrašyta 50 (21,2% visų patroniminių priesagų). Dažniausiai pasitaiko priesaga *-aitis*, pvz., *Толушайтис* (44; 88%), daug retesnės priesagos *-ūnas*, pvz., *Нем'кунос* (4; 8%) ir *-onis*, pvz., *Тистанис* (2; 4%). Lietuviškos patroniminės priesagos užrašytos Veliuonoje, Ariogaloje, Užventyje, Tryškiuose, Rietave, Žvingiuose, Skirsnemunėje. Jų visai nebuvo Baisogaloje, Raseiniuose ir Vilkijoje.

Išvados

1. Populiariausias vyrų įvardijimo būdas – vardas + patronimas (71,7% įvardijimų).
2. Vyrų įvardijimuose daugiausia yra vardų (60,6%) – pirmųjų ir antrųjų asmenvardžių. Likusieji – patronimai (39,2%). *-sk-* tipo asmenvardžių nėra. Vienas asmenvardis (0,2%) sudarytas iš moters asmenvardžio.
3. Patroniminės priesagos dažniausiai slaviškos (78,8%). Lietuviškų patroniminių priesagų yra 21,2%.
4. Vyrų įvardijimo ilgis – 1 – 2 asmenvardžiai. Vienanarių yra 15,5%, dvinarių – 84,5%.
5. Su vardu užrašyti 99,4% vyrų įvardijimų.
6. Su potencialia pavarde užrašyta 84,8% vyrų įvardijimų. 85,3% atvejų tai patroniminės priesagos vedinys, 14,7% atvejų – asmenvardis, neturintis nei patroniminės, nei *-sk-* tipo priesagos.
7. Su prievardžiais užrašyta 8,8% vyrų įvardijimų. Yra po vieną šeimyninės padėties ir giminystės bei tautybės prievardį. Yra 27 pareigybės, amato prievardžiai. Luomo prievardžių nėra.
8. Populiariausias moterų įvardijimo būdas – andronimas (55,6% įvardijimų).
9. Moterų įvardijimo ilgis – 1–3 asmenvardžiai. Vienanarių – 69,4%, dvinarių – 27,8%, trinarių – 2,8%.

10. Moterų įvardijimuose 72,9% asmenvardžių yra sudaryti iš šeimos narių antroponimų, 25% yra vardai, 2,1% – priesagos *-iškę* vediniai.

11. 29 moterų andronimai – slaviškos priesagos *-овая/-евая* vediniai, 4 – lietuviškos priesagos *-ienė* vediniai.

12. Su vardu užrašyti 33,3% moterų įvardijimų.

13. Su prievardžiais užrašyta 38,9% moterų įvardijimų. Yra 13 šeimyninės padėties ir giminystės prievardžių, vienas tautybės prievardis. Nėra luomo ir pareigybės prievardžių.¹⁰

Šaltinis

Mackavičius, Andrius. 2003. – Žemaitijos valsčių surašymas 1537–1538 m. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Literatūra

- Čirūnaitė, Jūratė. 2002. – Žemaičių įvardijimas Lietuvos didžiosios kunigaikštystės kariuomenės dokumentuose. *Lituanistica* 2 (50), 49–62.
- Kiaupa, Zigmantas. 2000. – Kauno vaito XVI a. vidurio knygos prabyla lietuviškai. *Kultūrų sankirtos*. Vilnius: Diemedžio leidykla (Lietuvos istorijos institutas), 66–92.
- Ragauskaitė, Alma. 1999. – XVI a. antrosios pusės Kauno miestiečių lietuviškos kilmės asmenvardžiai. *Acta Linguistica Lithuanica / Lietuvių kalbotyros klausimai* 41, 145–158.
- Ragauskaitė, Alma. 2000. – XVII a. pirmosios pusės Kauno miestiečių asmenvardžių kilmė. *Acta Linguistica Lithuanica / Lietuvių kalbotyros klausimai* 43, 93–110.
- Ragauskaitė, Alma. 2002a. – Kauno miestiečių pavardžių formavimasis XVI–XVIII a. *Acta Linguistica Lithuanica / Lietuvių kalbotyros klausimai* 45, 123–143.
- Ragauskaitė, Alma. 2002b. – *XVI–XVIII a. kauniečių asmenvardžiai*. (Daktaro disertacijos santrauka). Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Zinkevičius, Zigmantas. 1977. – *Lietuvių antroponimika*. Vilnius: Mokslas.

Jūratė Čirūnaitė
Lietuvių kalbos katedra
Vytauto Didžiojo universitetas
Donelaičio 52, LT- 44244 Kaunas
Lietuva
J.Cirunaite@hmf.vdu.lt

¹⁰ Nuoširdžiai dėkoju Vilniaus universiteto Rusų filologijos katedros dėstytojai Ninai Senčenko už pagalbą rašant straipsnį.

SUMMARY

Naming of Samogitian Townspeople in the 16th Century

Jūratē ČIRŪNAITĒ

The most common way of naming men is to use the personal name + patronymic (71.7%). Personal names comprise 60.6% of male names, patronymics – 39.2%. Personal names of the *-sk-* type have not been encountered. Patronymic suffixes in most cases are of Slavonic origin (78.8%). Lithuanian patronymic suffixes comprise 21.2%. The length of male names is one or two personal names. There are 15.5% one-member names, and 84.5% two-member names. 99.4% of male names are Christian names. 84.8% of male names are encountered with a potential surname. In 85.3% of the cases it is a derivative from the patronymic suffix. 14.7% are personal names without either the patronymic or *-sk-* suffix. Male names that include common words explaining personal names comprise 8.8%. Common words denoting family status, kinship and nationality have been recorded once each. 27 names include titles or trade names. The most popular female names are derived from male names (55.6%). The length of female names is from one to three personal names. One-member names comprise 69.4%, two-member names – 27.8%, names consisting of three parts – 2.8%. 72.9% of female names are derived from names of family members, 25% are names, 2.1% – are derivatives of the suffix *-iškė*. 29 female names derived from male names and have a Slavonic suffix and four are derivatives with Lithuanian suffixes. 33.3% of female names are recorded with the personal name. Female names derived from common nouns comprise 38.9%. 13 words denote family status and kinship, as well as one denoting nationality.

KOPSAVILKUMS

Žemaitijas pilsētu iedzīvotāju vārdi 16. gadsimtā

Jūrate ČIRŪNAITE

Parastākais vīriešu vārdu veids bija priekšvārds un patronīms (71,7%). No visiem vīriešu apzīmējumiem 60,6% ir priekšvārdi, bet 39,2% patronīmi. Peronvārdi ar piedēkli *-sk-* nav fiksēti. Patronīmiskie piedēkļi lielākoties ir slāviskas cilmes (78,8%), bet lietuviešu patronīmiskie piedēkļi veido 21,2%. Vīriešu antroponīmus veido viens vai divi vārdi. 15,5% ir vienlocekļa vārdi, un 84,5% – divlocekļu vārdi. 99,4% vīriešu priekšvārdi ir kristietiski vārdi. 84,8% vīriešu vārdi ir uzrakstīti kopā ar potenciāliem uzvārdiem. 85,3% gadījumu tie ir atvasinājumi ar patronīmisku piedēkli. 14,7% antroponīmu nav ne patronīmisko piedēkļu, ne piedēkļa *-sk-*. Vīriešu personvārdi, kas ietver paskaidrojošus sugas vārdus, veido 8,8%. Sugas vārdi, kas apzīmē ģimenes stāvokli, radniecību vai tautību, minēti vienu reizi katrs. 27 antroponīmi ietver amata vai nodarbošanās apzīmējumu. Populārākais sieviešu nosaukšanas veids ir pēc vīrieša vārda (55,6%). Sieviešu antroponīmu garums ir 1–3 vārdi. Vienlocekļa vārdi veido 69,4%, divlocekļu – 27,8%, trīslocekļu – 2,8%. 72,9% sieviešu apzīmējumi veidoti no ģimenes locekļu antroponīmiem, 25% ir priekšvārdi, bet 2,1% – atvasinājumi ar piedēkli *-iškė*. 29 sieviešu antroponīmi ir atvasinājumi ar slāviskiem, bet 4 – ar lietuviskiem piedēkļiem. 33,3% no sieviešu apzīmējumiem ir fiksēti ar priekšvārdu. Ar sugas vārdiem fiksēti 38,9% sieviešu apzīmējumi. 13 gadījumos minēts ģimenes stāvoklis, radniecība vai tautība.

**PALĪGAKCENTI LATVIEŠU VALODĀ
(PĒC A. BĪLENŠTEINA, J. ENDZELĪNA UN M. BRĒDES
MATERIĀLA)**Anna DAUGAVIETE
(Sanktpēterburgas Valsts universitāte)**1. Palīguzvaru pētījumi latviešu valodniecībā**

Par palīguzsvāriem jeb palīgakcentiem latviešu valodniecībā nav daudz pētījumu, vai, precīzāk izsakoties, nav šādu pētījumu tradīcijas. Par galveno informācijas avotu parasti uzskata J. Endzelīna gramatiku (1951: 32–33), uz kuru balstās arī citi pētnieki (Mllvg I: 71; Laua: 1997: 110, Kariņš; 1995; Kariņš, 1996: 69–78). Diemžēl bez ievēribas tiek atstāta pati J. Endzelīna atsauce uz A. Bīlenšteina gramatiku (Bielenstein, 1863: 227–237), kurā šī parādība izklāstīta daudz sīkāk nekā J. Endzelīna darbā. K. Kariņa disertācijā palīguzsvāriem veltīta atsevišķa nodaļa, kur tie iztirzāti dažādu ģeneratīvās fonoloģijas teoriju ietvaros (Kariņš, 1996: 69–78). Tomēr šī analīze balstīta vienīgi uz J. Endzelīna piemēriem, izņemot paša K. Kariņa iegūto materiālu par nebalsīgo līdzskaņu pagarināšanu zilbē ar palīguzsvāru (sk. arī Kariņš, 1995). Interesanti, ka par līdzskaņu pagarināšanu sakarā ar palīguzsvāru rakstījās arī K. Liniņš (1922), uz kura darbu J. Endzelīns arī atsaucas, bet K. Kariņa disertācijā K. Liniņa materiāls nav pieminēts. Vēl vairāk pārsteidz, ka M. Brēdes visnotaļ interesantajā pētījumā par palīguzsvāriem mūsdienu latviešu valodā (Brēde, 2003) pat J. Endzelīna vārds nav minēts: palīguzsvāra jēdziens skaidrots saskaņā ar angļu valodniecības tradīciju un kā priekšteči nosaukti angļu un amerikāņu pētnieki. (Tiesa, M. Brēde citē vienīgo teikumu no A. Lauas grāmatas, kurš ir veltīts palīguzsvāram, kā arī E. Liepas viedokli (1979: 19–20) par uzsvāra fonētiskajām pazīmēm.)

Neviens no šiem pētījumiem nav izsmēlošs, ir vairāki gadījumi, kas paliek ārpus viena vai otra darba. Pilnīgāku priekšstatu par latviešu palīguzsvāriem varētu gūt, tikai salīdzinot visu pētījumu materiālu – lai arī salīdzināt nebūtu visai korekti, jo šie pētījumi atspoguļo dažāda laikmeta valodu (no A. Bīlenšteina līdz mūsdienām)

un ietver arī izlokšņu faktus (K. Liniņa darbā). Šī raksta mērķis ir „restaurēt“ latviešu tradīciju, izvērtējot kopīgo un atšķirīgo latviešu palīguzsvaru aprakstos. Galvenokārt runa būs par A. Bīlenšteina, J. Endzelīna un M. Brēdes darbiem, jo K. Liniņa un K. Kariņa materiālam par nebalsīgo līdzskaņu pagarināšanu palīguzsvaru sakarā būtu jāveltī atsevišķs raksts. (Informācija, kura atrodama A. Lauas grāmatā un „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“, ir balstīta uz J. Endzelīnu un ir ļoti īsa.) Aprakstos var saskatīt divas daļas – atzinumus un piemērus –, kuras var analizēt atsevišķi. Svarīgi atcerēties, ka piemēri atspoguļo objektīvus valodas faktus un tos varētu skaidrot citādi, nekā to darījuši aprakstu autori.

2. Palīguzsvara apzīmējumi un aprakstu struktūra

A. Bīlenšteins un J. Endzelīns izmanto vienādus palīguzsvara apzīmējumus: sk., piem., vārda *meitenīte* zilbju shēmu A. Bīlenšteinam $\underline{u} \underline{u} \underline{u}$ un J. Endzelīnam $\underline{u} \underline{u} \underline{u}$. J. Endzelīns nenorāda pirmās, ar galveno uzsveru izceltās zilbes kvantitāti, bet A. Bīlenšteina apzīmējums (\underline{u}) liecina par to, ka tam arī nav lielas nozīmes. (Ērtības dēļ J. Endzelīna shēmas tālāk tiks sniegtas, norādot arī pirmo zilbi: $\underline{u} \underline{u} \underline{u}$ *meitenīte*.) A. Bīlenšteins bieži apzīmē uzsvarus arī vārdā: *meitenīte*. M. Brēdes rakstā palīguzsvari apzīmēti līdzīgi kā angļu valodā: piem., *'eksperi.men,tāls*, kur punktiņš nozīmē vājāko palīguzsvaru. Vājākā (*weak*) palīguzsvara jēdziens ir aizgūts no angļu fonētiķiem, lai arī tas atgādina vājāku palīguzsvaru, kas sporādiski parādās A. Bīlenšteinam. Pētnieks to raksta iekavās, piem., $\underline{u} \underline{u} \underline{u}$ *žēlulošana*, kur uzsvars it kā sadalīts starp trešo un otro zilbi: „Schwächer erscheint der Nebenton auf der dritter Sylbe, weil die zweite einen Theil desselben auf sich zieht.“ (Bielenstein, 1863: 232). Taču A. Bīlenšteina apzīmējums nav viennozīmīgs, jo iekavas A. Bīlenšteina darbā var norādīt arī uz variantiem, piem., $\underline{u} \underline{u} \underline{u}$ *gavilēdami* ar palīguzsvaru trešajā vai ceturtajā zilbē: „Der zweite Ton fällt in der Regel hier auf die vierte oder höchstens auf die dritte Sylbe.“ (Bielenstein, 1863: 233). Varētu teikt, ka ar iekavām A. Bīlenšteins apzīmē palīgakcentu, par kuru nav drošs. Turpretim J. Endzelīnam ir tikai viens palīgakcenta paveids un arī viens apzīmējums: sal. $\underline{u} \underline{u} \underline{u}$ vai $\underline{u} \underline{u} \underline{u}$ *gavilēdami* (Endzelīns, 1951: 33).

Lai būtu ērtāk orientēties triju pētnieku materiālā, šim rakstam ir pievienotas tabulas, kurās visiem piemēriem norādītas shēmas (sk. pielikumus 1–6), kas balstās uz vienādiem principiem. Katra tabulu šūniņa simbolizē zilbi: zilbes kvantitāte apzīmēta ar garumzīmi vai puslociņu šūniņas iekšā. Kā jau teicu, A. Bīlenšteins un J. Endzelīns nepievērš uzmanību pirmās zilbes kvantitātei (toties svarīga ir pārējo zilbju kvantitāte). Tāpēc tabulās atstāju to neapzīmētu. (Izņēmums ir divi J. Endzelīna piemēri, kur, pēc valodnieka vārdiem, v i s ā m zilbēm jābūt īsām.) M. Brēde nerunā par garām un īsām zilbēm, bet tikai par gariem un īsiem patskaņiem, kas atkal nāk no angļu tradīcijas. (Angļu valodas fonētikā runā tikai par patskaņu kvantitāti.) Valodniece vairākās vietās norāda, ka diftongi palīguzsvaru ziņā funkcionē līdzīgi garajiem patskaņiem, bet nepievērš uzmanību diftongiskajiem savienojumiem – pat tādos gadījumos, kur minēta attiecīgās zilbes intonācija: „Stieptā intonācija varētu būt saistīta ar nedaudz spēcīgāku artikulāciju, piemēram, vārdā *'absol,vents* ar īsu monoftongu izskaņā uz trešās zilbes atzīmēts palīguzsvars“ (Brēde, 2003: 76). Ja nezinātu, ka *en* te veido garās zilbes centru, varētu domāt, ka stieptā intonācija realizējas uz īsā monoftonga. Atšķirībā no J. Endzelīna un A. Bīlenšteina M. Brēde neizmanto speciālas shēmas, bet palīgakcentus apzīmē tieši vārdā. Šī raksta pielikumos zilbju kvantitāte M. Brēdes piemēros attēlota saskaņā ar tradicionālo viedokli, proti, ka garas ir zilbes, kuras veido ne tikai garie patskaņi un diftongi, bet arī diftongiskie savienojumi. (Tabulās šādi vārdi rakstīti ar slīpiem burtiem.) Tas tāpat attiecas arī uz A. Bīlenšteina salikteņu piemēriem, kuriem A. Bīlenšteina aprakstā trūkst shēmu.

Atsevišķi jāmin tas, ka zilbju skaitu M. Brēdes piemēriem (kā arī A. Bīlenšteina piemēram *negudrs*) norādīju, pamatojoties uz to, ka līdzskaņi zināmos gadījumos veido atsevišķas zilbes: ne tikai skaneņi (tādos vārdos kā *sakņkuopis*, *aforisms*), bet arī troksneņi (*dienvidnieciskš*, *neatgriezeniskš*). (Pēdējais risinājums zināmā mērā ir nosacīts, jo mans mērķis bija nošķirt īsas gala zilbes, kas pieder celmam (*dienvidnieciskš*), no zilbēm, kas pieder galotnei (*dienvidnieciskas*). Īsas gala zilbes, kas pieder celmam, attiecībā uz palīgakcentiem uzvedas tā, it kā tās būtu vārdu vidū. Taču tas jau būtu cita raksta temats.)

Dažādas pakāpes uzsvars attēlots ar dažādām fona un simbolu krāsām: baltas šūniņas nozīmē neuzsvērtas zilbes, pelēkā ar melnajiem simboliem – zilbes ar vājāko palīgacentu (M. Brēdes piemēros), tumši pelēkā ar baltajiem simboliem – zilbes ar parasto palīgacentu, un melnās šūniņas simbolizē zilbes ar galveno uzvaru. Aizēnotās šūniņas (A. Bīlenšteina piemēros) atspoguļo palīgacentus, kurus pētnieks raksta iekavās.

A. Bīlenšteins sākumā sniedz vispārīgus atzinumus par uzvaru un palīguzvaru, no kuriem izriet arī noteikti likumi, kurus pētnieks ilustrē ar piemēriem. J. Endzelīns uzreiz pievēršas konkrētiem gadījumiem, ļoti īsi komentējot palīgacentus divzilbju un trīszilbju vārdos, bet četrzilbju un pieczilbju vārdu shēmas atstājot bez komentāriem. M. Brēde sāk ar uzvara definīcijām, kurās galvenā uzmanība veltīta tā fonētiskajām izpausmēm, un tad pāriet pie latviešu valodas piemēriem, kas iegūti auditīvajā eksperimentā. Piemēru analīze beidzas ar secinājumiem par likumībām, kas ir raksturīgas palīguzsvaram latviešu valodā.

Šajā rakstā sāksu ar triju pētnieku formulēto atzinumu un likumu pārskatu, lai pēc tam sīkāk aplūkotu piemērus.

3. Pētnieku formulētie likumi: kopīgais un atšķirīgais

A. Bīlenšteina un J. Endzelīna aprakstiem ir daudz kopīga, bet J. Endzelīna apraksts ir ievērojami īsāks un reizēm atstāj A. Bīlenšteina konspekta iespaidu. Tas kļūst saprotams, ņemot vērā J. Endzelīna tiešo norādi uz A. Bīlenšteina darbu. Tāpēc salīdzinājumam par pamatu ņemšu A. Bīlenšteina aprakstu, lai arī J. Endzelīna teiktais ir labāk zināms.

A. Bīlenšteins atsevišķi runā par gadījumiem, kas saistāmi ar zilbju skaitu (ritmu) un kvantitāti (zem virsraksta „Betonung ein-facher Wörter“) un gadījumiem, kas skaidrojami ar vārda morfoloģiskajām īpatnībām („Betonung der Composita“). Palīguzsvarus bezpriedēkļa vārdos A. Bīlenšteins ilustrē ar shēmām, kas atspoguļo zilbju kvantitāti. „Vienkāršo“ vārdu pārskatu A. Bīlenšteins sāk ar atzinumiem, no kuriem svarīgākie ir šādi.

- Latviešu valodai ir raksturīgs horeja (trohaja) ritms. („Die lettische Sprache hat, man möchte sagen, ein trohaischen Trieb in ihrer Accentuation.“(Bielenstein, 1863: 231))

- Palīgacentu vieta un tā stiprums var būt atkarīgs no zilbju kvantitātes. Viena no šīs atkarības izpausmēm ir tas, ka gala zilbē palīguzsvars var būt tikai tad, ja tā nav īsa. (Ar šo apgalvojumu pretrunā ir K. Kariņa (1996: 78) atzinums, ka trīszilbju vārda īsā gala zilbe tiek mazāk reducēta palīgacentu dēļ.)

Tālāk A. Bīlenšteins formulē likumus, kas darbojas vārdos, kuros ir no divām līdz piecām zilbēm. Likumi, kas attiecas uz divzilbju un trīszilbju vārdiem, parādās arī J. Endzelīnam.

- 1) Ar A. Bīlenšteina uzskatiem sasaucas diezgan neskaidrs J. Endzelīna formulējums par gala zilbes palīgacentu divzilbju vārdos, „ja tā ir sufiksāla vai gara“, kas ir ilustrēts ar formu *mājā* (Endzelīns, 1951: 32). Izskatās, ka J. Endzelīns ar „sufiksālo zilbi“ norāda uz morfēmu robežu kā vienu no palīgacentu nosacījumiem. Pēc A. Bīlenšteina vārdiem, lai divzilbju vārdu gala zilbei būtu palīguzsvars, pietiek ar zilbes garumu: „Bei zweisylbigen Wörtern hat die zweite Sylbe einen bemerklichen Nebenton, wenn sie lang ist; ist sie kurz, so ist sie fast tonlos“ (Bielenstein, 1863: 231). Kā piemērus A. Bīlenšteins min formas $\underline{\underline{a}}\underline{\underline{k}}\underline{\underline{ā}}, \underline{\underline{l}}\underline{\underline{ā}}\underline{\underline{v}}\underline{\underline{ā}}\underline{\underline{m}}, \underline{\underline{t}}\underline{\underline{l}}\underline{\underline{ī}}\underline{\underline{t}}$.
- 2) Ļoti līdzīgi ir A. Bīlenšteina un J. Endzelīna formulējumi, ka trīszilbju vārdos palīgcentrs ir tikai tad, ja otrajai un trešajai zilbei nav vienāda kvantitāte. Palīguzsvars ir tajā zilbē, kura ir gara. „Bei dreisylbigen Wörtern ist kein bemerklicher Nebenton vorhanden, wenn die beiden Nebensyllben gleiche, (sei es kurze oder lange) Quantität haben. ... Haben die beiden Nebensyllben verschiedene Quantität, so zieht die längere Sylbe den Nebenton auf sich.“ (Bielenstein, 1863: 231) Sal. „Trīszilbju vārdos, kas beidzas jambiski vai trohaiski, garumam ir skaidri sadzirdams palīgcentrs (piem., daudzsk. dat. *adatām*, viensk. nom. *labība*)..., ja pēdējām zilbēm ir vienāda kvantitāte ($\cup\cup$ vai $—$), skaidrs palīgcentrs nav dzirdams“ (Endzelīns, 1951: 33). A. Bīlenšteina piemēri ir $\underline{\underline{d}}\underline{\underline{v}}\underline{\underline{ē}}\underline{\underline{s}}\underline{\underline{e}}\underline{\underline{l}}\underline{\underline{ē}}\underline{\underline{m}}, \underline{\underline{p}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{m}}\underline{\underline{p}}\underline{\underline{u}}\underline{\underline{r}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{o}}\underline{\underline{s}}, \underline{\underline{s}}\underline{\underline{l}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{c}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{n}}\underline{\underline{ā}}\underline{\underline{t}}, \underline{\underline{s}}\underline{\underline{p}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{e}}\underline{\underline{z}}\underline{\underline{ā}}\underline{\underline{t}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{e}}\underline{\underline{s}}$ un $\underline{\underline{s}}\underline{\underline{u}}\underline{\underline{n}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{t}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{s}}, \underline{\underline{r}}\underline{\underline{ē}}\underline{\underline{d}}\underline{\underline{z}}\underline{\underline{ē}}\underline{\underline{j}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{s}}, \underline{\underline{s}}\underline{\underline{a}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{m}}\underline{\underline{n}}\underline{\underline{i}}\underline{\underline{e}}\underline{\underline{c}}\underline{\underline{e}}$. A. Bīlenšteins tomēr pieļauj palīgacentu pirmajā no vienādas kvantitātes zilbēm (t. i., vārda otrajā zilbē): „Wenn aber ja eine der Nebensyllben vor der andern vorwiegt, so ist die erste vor der zweiten, d. h. die zweite

Wortsylbe vor der dritten“ (Bielenstein, 1863: 231–232). Piemēri ir $\underline{\text{àstiņa}}$, $\underline{\text{dāvana}}$, $\underline{\text{vēduši}}$, $\underline{\text{ūozuoliņš}}$, $\underline{\text{lūkuodams}}$, $\underline{\text{kāzlēniem}}$. Šo palīgacentu A. Bīlenšteins raksta iekavās, un tālāk šāds apzīmējums norāda gan uz to, ka palīgakcents ir vājāks nekā parasti, gan uz to, ka tas nav obligāts. (K. Kariņš (1996: 88) trīs zilbju vārdos ar garu otro un trešo zilbi saskata d i v u s palīgakcentus abās šajās zilbēs: „Endzelīns could not hear them, since two equally prominent syllables next to one another will sound equally unprominent.“)

- 3) J. Endzelīns, līdzīgi kā A. Bīlenšteins, runā par īpatnējo palīguzsvaru distribūciju salikteņos un vārdos ar priedēkļiem. (Abi pētnieki arī pēdējos sauc par salikteņiem.) Bet J. Endzelīns uzskata, ka saknes zilbes palīguzsvars iespējams tikai divu un trīs zilbju vārdos, kuru visas zilbes ir īsas. „Divzilbju vārdos gala zilbei ir palīgakcents, „ja tā ir. īsa, bet (salikteņos) ar saknes zilbes nozīmi un ja arī pirmā zilbe ir īsa, piem., *nesit!* Trīs zilbju vārdos.. arī īsumam ar saknes zilbes nozīmi starp diviem īsiem patskaņiem, piem., *nesiti*..“ (Endzelīns, 1951: 33). A. Bīlenšteins salikteņus skata atsevišķā nodaļā, nepievēršot uzmanību zilbju skaitam un kvantitātei.

Četru un piecu zilbju vārdus J. Endzelīns nekomentē, sniedzot tikai piemērus ar shēmām, kurās norādīts zilbju garums un īsums. Starp šiem piemēriem ir arī vārdi ar priedēkļiem ($\underline{\text{paēdināt}}$, $\underline{\text{nuosvilināta}}$, $\underline{\text{nuosvilinātām}}$, $\underline{\text{pārēdināti}}$, $\underline{\text{pārēdinātiem}}$, $\underline{\text{jāpāslūdina}}$, $\underline{\text{apraudzīdami}}$, $\underline{\text{iedraudzēdamies}}$), bet J. Endzelīns nesaka, ka tiem būtu kādas atšķirības no bezpriedēkļa vārdiem. Turpretī A. Bīlenšteina aprakstā atrodami arī citi atzinumi, kas neatspoguļojas J. Endzelīna darbā, kaut gan bieži vien tos var izsecināt no J. Endzelīna piemēriem.

Pēc A. Bīlenšteina domām, četrzilbju vārdos palīguzsvars ir trešajā (priekšpēdējā) zilbē: $\underline{\text{dāvaniņa}}$; $\underline{\text{dāvaniņām}}$; $\underline{\text{meitenīte}}$; $\underline{\text{audzinaju}}$; $\underline{\text{meitenītēm}}$; $\underline{\text{audzinājām}}$, $\underline{\text{plūcinājies}}$. Otrais palīgakcents var atrasties otrajā zilbē: $\underline{\text{žēlnošana}}$, $\underline{\text{guodājami}}$; $\underline{\text{mācītāji}}$; $\underline{\text{mācītājiem}}$, $\underline{\text{mīlējāties}}$. (Spriežot pēc piemēriem, šādos gadījumos otrajai zilbei jābūt garai.) Abi palīguzsvari šajos vārdos rakstīti iekavās. A. Bīlenšteins apgalvo,

ka trešās zilbes palīgakcents te ir it kā sadalīts starp divām zilbēm un tāpēc kļūst vājāks: „Schwächer ercheint der Nebenton auf der dritter Sylbe, weil die zweite einen Theil desselben auf sich zieht..“ (Bielenstein, 1863: 232). Tāpat A. Bīlenšteins formulē (nevis tikai demonstrē ar piemēriem kā J. Endzelīns), ka palīguzsvars nevar būt četrzilbju vārdu trešajā zilbē, ja tā ir īsa un atrodas starp divām garām zilbēm. Tās arī izceltas ar palīguzsvaru: $\underline{\text{vāzāšanuos}}$, $\underline{\text{mīlējamiēs}}$ (un citas atgriezeniskās formas), $\underline{\text{lēnītīnām}}$. Pieczilbju vārdos, pēc A. Bīlenšteina domām, palīguzsvars var būt gan trešajā, gan ceturtajā zilbē ($\underline{\text{slūdināšana}}$, $\underline{\text{gavilēdami}}$; $\underline{\text{plūcinājuši}}$). Arī te divas garās zilbes ar vienu īso zilbi pa vidu izceltas ar palīguzsvariem: $\underline{\text{slūdināšanām}}$.

Vārdos ar priedēkļiem un salikteņos („Composita“) palīguzsvars ir otrā komponenta saknes zilbē: $\underline{\text{nēdēr}}$, $\underline{\text{sāvīst}}$, $\underline{\text{gārziobs}}$, $\underline{\text{grūtdienis}}$, $\underline{\text{pākaļiet}}$, $\underline{\text{pākaļgājis}}$, $\underline{\text{sāiešana}}$, $\underline{\text{aūšamcēlušies}}$, $\underline{\text{apžēlujies}}$. (Šādiem vārdiem A. Bīlenšteins nesniedz shēmas.) Tomēr arī te sastopami palīgacenti, kurus nosaka zilbju skaits (ritms) un kvantitāte. A. Bīlenšteins apgalvo, ka palīguzsvars var atrasties nevis otrā komponenta saknes zilbē (kas ir otrā zilbe vārdā), bet vienu zilbi tālāk ($\underline{\text{apgālvūošana}}$, $\underline{\text{ātriebšana}}$), it sevišķi tad, ja saknes zilbe ir īsa ($\underline{\text{pāmāzītīm}}$). Šo paradību A. Bīlenšteins skaidro ar tendenci atstāt vienādu attālumu starp palīguzsvariem, t. i., ritmu: „...um eine angemessenere Vertheilung der betonten Sylben zwischen den unbetonten zu bewirken“ (Bielenstein, 1863: 234). Vārdos ar diviem priedēkļiem (A. Bīlenšteins tos sauc „Bicomposita“), palīguzsvars ir saknē: $\underline{\text{iēpazīties}}$, $\underline{\text{piēpalīdzēt}}$, $\underline{\text{piēpalīdzēja}}$, $\underline{\text{jāpāslūdina}}$ (bet $\underline{\text{nēsāpruot}}$, $\underline{\text{jānūoiet}}$ ar otrās zilbes palīguzsvaru). Izskatās, ka šajā gadījumā palīgakcenta vieta ir saskaņā gan ar ritmisko faktoru, gan ar komponentu robežām.

Saknes zilbes palīguzsvars stipruma ziņā var līdzināties galvenajam uzsvaram (kurš šādos gadījumos ir priedēklī), ja priedēkļa zilbe ir īsa: $\underline{\text{sāiešana}}$. Vārdi, kuriem bez palīguzsvara saknes zilbē ir arī otrais palīgakcents gala zilbē, kā, piemēram, atgriezeniskajās formās („im Medium“): $\underline{\text{apžēlujies}}$, iegūst „gandrīz jambisku raksturu“ („fast jambischen Character“). (Atcerēsimies, ka atgriezeniskās formas A. Bīlenšteins citur piemin kā tipiskus $\underline{\text{vāzāšanuos}}$, $\underline{\text{mīlējamiēs}}$.)

No šiem A. Bīlenšteina atzinumiem var redzēt, ka palīgakcenta vietu nosaka trīs faktori: zilbju skaits (horeja ritms), zilbju kvantitāte un morfēmu (sakņu un salikteņu komponentu) robežas. Pie līdzīga secinājuma nonāk arī M. Brēde (Brēde, 2003: 81), lai arī viņa neizmanto zilbju kvantitātes jēdzienu. Sk. M. Brēdes formulējums: „Uzsvaru izvietojums atkarīgs ne tikai no vārda morfoloģiskās uzbūves, bet arī no ritma prasībām, atstājot vienu vai divas, retāk – trīs neuzsvērtas zilbes starp uzsvērtajām“ un „Vairumā gadījumu palīguzsvars saistīts ar garu monoftongu vai diftongu attiecīgajā zilbē, taču tas reģistrēts arī zilbē ar īsu monoftongu.“ Dažos piemēros, kur, pēc M. Brēdes vārdiem, palīgakcents ir zilbē ar īsu monoftongu, attiecīgā zilbe īstenībā ir gara, jo īsais monoftongs ietilpst diftongiskajā savienojumā ar sonantu: *'ābo,liņš, 'absol,vents, 'nogru,vums, 'biedris.kums, 'māksli.niecis,kums* utt. Bez secinājumiem raksta beigās valodniecei ir vēl daži novērojumi, kas sakrīt ar A. Bīlenšteina atzinumiem: „...daļā salikteņu ritma iespaidā nav uzsvērtā salikteņa otrā komponenta saknes daļa: *'balsstie,sīgs, 'baltma,tains, 'daudzkrā,sains, 'naktstau,riņš*“ (Brēde, 2003: 76). Pēc A. Bīlenšteina vārdiem, „Bei viersylbigen Compositis, deren erstes Glied einsylbig ist, kann der zweite Ton vor der zweiten Wurzel auf eine Nebensylbe rücken, um eine angemessenere Vertheilung der betonten Sylben zwischen den unbetonten zu bewirken“ (Bielenstein, 1863: 234) – t. i., ritma iespaidā. Tiesa, tādos A. Bīlenšteina piemēros kā *ātriebšana, pāmāzītim, nerūnāja, āpgālvūošana* vienlaikus sastopam abus palīgakcentus, ritmisko (trešajā zilbē) un morfoloģisko (saknes zilbē), bet M. Brēdes minētie fakti liecina par ritma uzvaru.

4. Valodas materiāla salīdzināšana

Kā jau teicu, pētnieku sniegtos palīguzsvaru piemērus var analizēt atsevišķi. Būtu interesanti salīdzināt dažādu pētnieku sniegto materiālu, lai noskaidrotu, cik regulāri tajā darbojas minētie trīs faktori: horeja ritms, zilbju kvantitāte un morfēmu robežas. Atšķirības, kuras varētu atklāt šī analīze, droši vien būtu jāsaista ar to, ka „korpusi“ nāk no dažādiem laikmetiem. Salīdzināšanu apgrūtināta tas, ka nevienam no autoriem nav pārstāvētas visas iespējamās fonētiskās un morfoloģiskās struktūras, un to piemēru, kas ir vienam, bieži vien

trūkst otram. Visbagātākais ir M. Brēdes materiāls, bet tas ne vienmēr sakrīt ar A. Bīlenšteina un J. Endzelīna piemēriem: M. Brēde neaplūko divzilbju vārdus, toties viņas pētījumā iekļauti vārdi, kas ir garāki par piecām zilbēm (līdz desmit zilbēm ieskaitot), to starpā diezgan daudz internacionālismu. Ievērojot M. Brēdes piemēru daudzumu, tie ir ņemti par pamatu salīdzināšanai.

M. Brēdes materiālu lielākoties veido salikteņi vai arī vārdi ar priedēkļiem, t. i., vārdi, kas satur saknes zilbi, kura nav izcelta ar galveno uzvaru. A. Bīlenšteins un J. Endzelīns tos visus sauc par salikteņiem, un turpmāk arī es lietošu šo terminu, domājot ar to tieši vārdus ar neuzsvērtu saknes zilbi, jo neatkarīgi no tā, vai sakne seko priedēklam (priedēkļiem) vai citai saknei (celmam), palīguzsvaru pozīcijas šādos vārdos paliek tās pašas. Abos gadījumos tās atšķiras no „vienkāršajiem“ vārdiem, kuru vienīgā sakne ir izcelta ar galveno uzvaru. Pēdējos tāpat darbojas tikai divi faktori – horeja ritms un zilbju kvantitāte. Šādu piemēru M. Brēdei nav daudz, un tiem pievērsīšos pirmām kārtām.

A. „Vienkāršie“ vārdi

Horeja ritms nozīmē palīguzsvarus trešajā un piektajā zilbē. Tos visus arī atrodam vārdos *'airē,tājs, 'ābuo,liņš, 'bagāt,nieks, 'absol,vents, 'aba,žūrs, 'biedris.kums, 'afo.risms, 'aba.tija, 'acā.ļija, 'bumbuo.tava, 'lietu,vieta, 'balza,mīne, 'abso,lūti, 'dāvi,nātājs, 'badi,nāties, 'bagā,tība, 'māksli.niecis.kums, 'aktu.ali,tāte, 'abre.via,tūra, 'akli.mati,zēties*. Izņēmumi ir saistīti ar zilbju kvantitātes ietekmi. Palīgakcenta trūkums piektajā zilbē vārdā *'agro,nōmija* saistāms ar A. Bīlenšteina formulēto likumu, ka gala zilbē nevar būt palīgakcents, ja tā ir īsa. Vārdos, kur trešā vai piektā zilbe ir īsa, bet nākamā zilbe ir gara *'eksperi.men,tāls, 'adminis,trā.cija, 'ame.rikanī,zē.ties*, palīgakcents ir nākamajā zilbē. Iespējams, ka tas ir pārņests no zilbes, kurā tam jābūt saskaņā ar horeja ritmu, uz nākamo zilbi tās garuma ietekmē.

Ar abām kvantitatīvā faktora izpausmēm sastopamies vārdos *'advoka,tūra* un *'evo.lucio,nārisms*: trešās vai piektās zilbes palīgakcents ir pārņests uz nākamo zilbi, bet gala zilbe (kuru veido sonants *m*) palīgakcents ir izlaists. Vārdā *'eksami,nēja.mais* ir divi palīgakcenta

pārnesumi nākamās zilbes garuma ietekmē: no trešās zilbes uz ceturto un no piektās zilbes uz sesto. Domājams, ka divas garās zilbes ar vienu īso zilbi pa vidu veido savu ritmu, kurš izrādās stiprāks par horeja ritmu, kas balstās uz trešās un piektās zilbes palīgakcentiem, un izjauc to. Par „garo zilbju ritmu“ var runāt arī vārdā *'ba.gāti,-nā.šana*, kurā palīgakcenta pārnesumu no trešās zilbes uz ceturto pavada vēl viena palīgakcenta rašanās garajā otrajā zilbē. Lai paskaidrotu trešās zilbes palīguzsvara trūkumu vārdos *'efektivi,tāte* (sal. *'aktu.ali,tāte*) un *'elektrifi,kācija*, varētu pieņemt, ka daudz-zilbju vārdos (sākot ar sešzilbju vārdiem) viens no palīgakcentiem var būt izlaists.

Salīdzinot šos faktus ar A. Bīlenšteina un J. Endzelīna piemēriem, atklājas dažas atšķirības.

Palīguzsvara vieta trīs-zilbju vārdos *'airē,tājs*, *'ābuo,liņš*, *'bagāt,nieks*, *'absol,vents*, kuru otrā un trešā zilbe ir gara, nesakrīt ar attiecīgiem A. Bīlenšteina piemēriem $\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ — *ūozuoliņš*, *lūkuodams*, *kāzļēniem*. Pēc A. Bīlenšteina apgalvojuma, trīs-zilbju vārdos, kuros gan otrā, gan trešā zilbe ir gara vai īsa, palīgakcenta nav nevienā no tām, vai arī palīgakcents ir otrajā zilbē. To pašu saka arī J. Endzelīns, lai arī J. Endzelīns vispār nesniedz šādu vārdu piemērus. Trešās zilbes palīguzsvars M. Brēdes piemēros skaidrojams ar horeja ritmu. J. Endzelīnam un A. Bīlenšteinam palīgakcenta vietu trīs-zilbju vārdos nosaka zilbju kvantitāte, bet horeja ritmam nav nozīmes, līdzīgi kā divzilbju vārdos. Horeja ritms abiem pētniekiem stājas spēkā, tikai sākot ar četrzilbju vārdiem. Tātad A. Bīlenšteina un J. Endzelīna aprakstā trīs-zilbju piemēri piekļaujas divzilbju vārdiem un kopā ar tiem pretstatīti vārdiem ar lielāku zilbju skaitu. M. Brēdei, kā jau teicu, trūkst divzilbju piemēru, bet trīs-zilbju vārdi palīgakcentu ziņā neatšķiras no pārējiem piemēriem.

Citi trīs-zilbju vārdi M. Brēdes aprakstā (*'aba,žūrs*, *'biedris.kums* ar īso otro un garo trešo zilbi) tāpat nav pretrunā ar horeja ritmu un sakrīt arī ar A. Bīlenšteina un J. Endzelīna materiālu (A. Bīlenšteina $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *dvēselēm*, *pūmpurūos*, *slīcināt*, *spiežaties* un J. Endzelīna *adatām*). Diemžēl starp bezpriedēkļa vārdiem M. Brēdei nav piemēru ar garo otro un īso trešo zilbi, kā arī piemēru, kuru abas pēdējās zilbes būtu īsas.

Četrzilbju vārdos *'acā.lija*, *'bumbuo.tava*, *'bagā,tība* M. Brēdei trūkst otrās zilbes palīgakcenta, kuru sastopam A. Bīlenšteina piemēros $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *žēluošana*, *gūodājami*, $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *mācītāji*, kuros palīgakcents, pēc A. Bīlenšteina apgalvojuma, sadalīts starp trešo un otro zilbi. Lai arī A. Bīlenšteins nerunā par šīs parādības fonētiskajiem nosacījumiem, cik var spriest pēc viņa shēmām, otrās zilbes palīguzsvaru te nosaka zilbes garums. (Sal. $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *dāvāniņa*, $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *meitenīte*, *audzinaju* ar vienīgo palīgakcentu trešajā zilbē.) Tātad tas ir palīguzsvara pārnesums zilbju kvantitātes ietekmē, bet atšķirībā no M. Brēdes piemēriem (*'ame.rikanı*, *zē.ties*.) akcents pārņests vienu zilbi atpakaļ, un daļa no tā tomēr paliek arī trešajā zilbē. Turklāt zilbei, kura „atdod“ palīgakcentu, nav jābūt īsai. J. Endzelīna materiālā šāda pārnesuma nav: piemēri — $\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *lasīšana*, — $\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *lasītāji* sakrīt ar M. Brēdes piemēriem.

M. Brēdei trūkst „vienkāršo“ četrzilbju vārdu piemēru ar īsu trešo un garu ceturto zilbi ($\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$), kuros A. Bīlenšteina un J. Endzelīna materiālā vērojamas citas atkāpes no horeja ritma blakus zilbju garuma ietekmē. Taču arī A. Bīlenšteina un J. Endzelīna materiāls šajā ziņā nav vienāds. Pirmkārt, atšķiras palīguzsvaru pozīcija vārdos $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *dāvāniņām* (A. Bīlenšteins) un $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ vai $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *adatiņām* (J. Endzelīns). Otrkārt, tikai Bīlenšteinam ir piemērs ar divām garām zilbēm un īso zilbi pa vidu: $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *vāzāšanūos*, *mīlējamies*. (M. Brēdei un J. Endzelīnam piemēri ar šādu zilbju struktūru ir salikteņi.) Var redzēt, ka Bīlenšteina materiālā horeja ritms izjūk divos gadījumos: vai nu palīgakcents pārņests uz iepriekšējo garo zilbi ($\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *žēluošana*, $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *mācītāji*) vai arī veidojas „garo zilbju ritms“ ($\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *vāzāšanūos*, *mīlējamies*.). Trešais gadījums, kad palīgakcents pārņests uz nākamo garo zilbi ($\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ vai $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *adatiņām*) četrzilbju vārdos sastopams tikai J. Endzelīna aprakstā.

Palīgakcenta pārnesums vienu zilbi tālāk ir raksturīgs M. Brēdes pieczilbju piemēriem (kā arī garākiem vārdiem ar attiecīgo struktūru): *'advoka,tūra*, *'eksperi.men,tāls*, bet A. Bīlenšteina un J. Endzelīna materiālā trūkst pieczilbju piemēru ar īsu trešo un garu ceturto zilbi. M. Brēdes pieczilbju piemērs *'māksli.niecis.kums* ir saskaņā ar A. Bīlenšteina $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *sludināšanām* un J. Endzelīna $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}-\underline{\text{u}}$ *mīlināšanās*. Šo piemēru varētu skaidrot gan ar horeja ritmu, gan ar „garo

zīlbu ritmu“. Taču A. Bīlenšteina piemēri $\underline{\underline{sludinā}}\overset{\circ}{\underline{\underline{šāna}}}$, $\underline{\underline{gavilē}}\overset{\circ}{\underline{\underline{dāmi}}}$ un J. Endzelīna $\underline{\underline{gavilē}}\overset{\circ}{\underline{\underline{dami}}}$ vai $\underline{\underline{gavilē}}\overset{\circ}{\underline{\underline{dami}}}$, kas tikai daļēji sakrīt ar M. Brēdes *'agro,nōmija*, izraisa grūtības. (K. Kariņš (1996: 91) apgalvo, ka vārds *gavilēdami* ar ceturtais zilbes palīgacentu „izklausās nedabiski“.) A. Bīlenšteina aprakstā šajā gadījumā iekavas nozīmē divus variantus, līdzīgi kā J. Endzelīna materiālā, nevis palīguzsvāra sadalīšanu starp blakus zīlbēm. (Sal. A. Bīlenšteina piemēru $\underline{\underline{plūcinā}}\overset{\circ}{\underline{\underline{juši}}}$, kur apzīmēts tikai viens no uzsvāriem.) Viens no variantiem ir saskaņā ar M. Brēdes piemēru, un J. Endzelīns to norāda pirmām kārtām, bet A. Bīlenšteins raksta, ka šis variants ir retāks: „Der zweite Ton fällt in der Regel hier auf die vierte oder höchstens auf die dritte Sylbe..“ (Bielenstein, 1863: 233). Ceturtais zilbes palīguzsvārs nonāk pretrunā ar horeja ritmu, un to nevar skaidrot kā pārnesumu nākamās zilbes kvantitātes ietekmē, jo palīgacentu pārnes no īsās zilbes uz garo. Turklāt A. Bīlenšteina materiālā palīgakcenta pārnesums uz *n ā k a m o* zilbi citur nav sastopams. Toties četrzīlbu vārdos A. Bīlenšteina vārdos palīgakcenta pārnesumu vienu zilbi *a t p a k a l*, t. i., no īsās trešās uz garu otro zilbi. Arī pieczīlbu vārdos $\underline{\underline{sludinā}}\overset{\circ}{\underline{\underline{šāna}}}$, $\underline{\underline{gavilē}}\overset{\circ}{\underline{\underline{dami}}}$ trešās zilbes palīguzsvāru varētu traktēt kā pārnestu no īsās ceturtais zilbes uz garu trešo. No vienas puses, no tā izrietētu, ka „sākotnējā“ palīguzsvāra pozīcija nav saskaņā ar horeja ritmu. (Ar „sākotnējo“ pozīciju es domāju palīguzsvāra vietu, kāda tā būtu bez kvantitatīvā faktora, nevis agrāko valodas vēstures posmu.) No otras puses, var atrast arī citas liecības, ka horeja ritms A. Bīlenšteina piemēriem nav tik svarīgs, kā apgalvo pats pētnieks.

Atcerēsimies A. Bīlenšteina trīszīlbu piemērus, kuru galvenā atšķirība no M. Brēdes materiāla ir tā, ka vārdos, kuru otrā un trešā zilbe ir gara, palīgakcents ir otrajā, t. i., priekšpēdējā zīlbē. Var pieļaut, ka arī četrzīlbu vārdos trešās zilbes palīguzsvārs A. Bīlenšteina piemēros rodas nevis saskaņā ar horeja ritmu, bet tāpēc, ka trešā zilbe te ir priekšpēdējā. (Attiecībā uz M. Brēdes materiālu, kur arī trīszīlbu vārdi pakļaujas horeja ritmam, tas joprojām būtu jāatzīst arī četrzīlbu vārdos.) Palīguzsvāru atkāpes no „sākotnējās“ pozīcijas saistāmas ar zīlbu kvantitātes ietekmi. Atkarībā no blakus zīlbēm A. Bīlenšteina tā izpaužas divu garo zīlbu (iepriekšējās un nākamās) vai

tikai iepriekšējās garās zilbes izcelšanā. Pirmais gadījums ir $\underline{\underline{vāzā}}\overset{\circ}{\underline{\underline{šanūs}}}$, $\underline{\underline{mīlējami}}\overset{\circ}{\underline{\underline{es}}}$ četrzīlbu vārdos un $\underline{\underline{sludinā}}\overset{\circ}{\underline{\underline{šanām}}}$ pieczīlbu vārdos, un otrs ir $\underline{\underline{žēluo}}\overset{\circ}{\underline{\underline{šana}}}$, $\underline{\underline{mācītāji}}\overset{\circ}{\underline{\underline{es}}}$ četrzīlbu vārdos un $\underline{\underline{sludinā}}\overset{\circ}{\underline{\underline{šāna}}}$, $\underline{\underline{gavilē}}\overset{\circ}{\underline{\underline{dami}}}$ pieczīlbu vārdos. (Lai arī četrzīlbu vārdos akcenta pārnesana izpaužas gan trešās, gan otrās zilbes izcelšanā, bet pieczīlbu vārdos akcents parādās tikai trešajā zīlbē, situācija būtībā ir tāda pati.)

J. Endzelīnam palīguzsvāra pārnesums uz iepriekšējo zilbi nav raksturīgs. Arī trīszīlbu vārdos, kuru otrā un trešā zilbe ir gara, valodnieks nesaskata priekšpēdējās zilbes palīgacentu. Tāpēc J. Endzelīnam ceturtais zilbes palīgacentu vārdā *gavilēdami* ir grūtāk skaidrot. Tiesa, J. Endzelīns raksta variantu $\underline{\underline{gavilē}}\overset{\circ}{\underline{\underline{dami}}}$ otrajā vietā. No vienas puses, rodas doma, ka J. Endzelīnam šī shēma varēja rasties A. Bīlenšteina apraksta ietekmē, ņemot vērā tiešo norādi uz A. Bīlenšteina darbu. No otras puses, varētu pieļaut, ka nav tik svarīgi, cik daudz neuzsvērtu zīlbu ir starp uzsvērtajām: viena vai divas. Kā raksta A. Bīlenšteins, pieczīlbu vārdos palīguzsvārs „...fällt in der Regel hier auf die vierte oder höchstens auf die dritte Sylbe, damit die minderbetonten Sylben sich möglichenst gleichmäfsig auf die stärker betonten vertheilen..“ (Bielenstein, 1863: 233). Četrzīlbu vārdos vienīgais veids, kā saglabāt vienādu attālumu starp uzsvērtajām zīlbēm būtu palīguzsvārs trešajā zīlbē tā, ka abām uzsvērtajām zīlbēm seko pa vienai neuzsvērtai, bet pieczīlbu vārdos pastāv divas iespējas: pirmajam vai otrajam uzsvāram var sekot divas neuzsvērtas zilbes. Rezultātā palīguzsvārs būs trešajā vai ceturtajā zīlbē. Zīlbu kvantitāte var ietekmēt pirmā vai otra varianta izvēli, jo palīguzsvāriem ir tendence sakrist ar garām zīlbēm: $\underline{\underline{mīlinā}}\overset{\circ}{\underline{\underline{šanās}}}$. J. Endzelīna materiālā arī četrzīlbu vārdos vērojamas svārstības starp vienas un divu zīlbu attālumu: $\underline{\underline{adatiņām}}\overset{\circ}{\underline{\underline{es}}}$ vai $\underline{\underline{adatiņām}}\overset{\circ}{\underline{\underline{es}}}$. Diemžēl pieczīlbu vārdu piemēru A. Bīlenšteina un J. Endzelīnam ir visai maz, un garāku vārdu piemēru nav nemaz.

„Sākotnējās“ palīguzsvāra pozīcijas M. Brēdes materiālā (ieskaitot arī garākus vārdus) būtu ērtāk tomēr saistīt ar horeja ritmu, ņemot vērā trešās zilbes palīgacentu trīszīlbu vārdos, kā arī vienīgo vārda *'agro,nōmija* variantu ar palīgacentu trešajā zīlbē. Kā redzējām, M. Brēdes piemēros nav tādu atkāpju no horeja ritma, kuru

nevarētu skaidrot ar kvantitatīvo faktoru. Citādi ir A. Bīlenšteina un J. Endzelīna, kuru materiālā ir gadījumi, kas nonāk pretrunā gan ar horeja ritmu, gan ar zilbju kvantitāti. Šo problēmu varējām atrisināt, tikai pieņemot, ka palīguzsvaru pozīcijas A. Bīlenšteina un J. Endzelīna piemēros nosaka citādi faktori, nekā M. Brēdes aprakstā.

- 1) Lai arī kvantitatīvais faktors ir spēkā arī A. Bīlenšteina un J. Endzelīna materiālā, A. Bīlenšteina tā mehānisms ir atšķirīgs: palīgakcents tiek pārnestis nevis uz nākamo, bet uz iepriekšējo garo zilbi; arī zilbei, kas „atdod“ palīguzsvaru, nav jābūt īsai. J. Endzelīna piemēros, līdzīgi kā M. Brēdei, pārnesums uz iepriekšējo garo zilbi no jebkādas nākamās zilbes nav sastopams. (Forma $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}$ *gavilēdami* J. Endzelīnam ir viens no „sākotnējā“ palīguzsvaru izvietojuma variantiem, līdzās $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}$, un nevis pārnesuma rezultāts, kā A. Bīlenšteina.) Tā vietā atrodam pārnesumu no īsās zilbes uz nākamo garo zilbi. Kas attiecas uz palīgakcenta trūkumu īsajā gala zilbē un „garo zilbju ritmu“, šie likumi ir spēkā visiem trim pētniekiem.
- 2) Abstrahējoties no kvantitatīvā faktora sekām, redzam, ka „sākotnējās“ palīguzsvāra pozīcijas A. Bīlenšteina, J. Endzelīna un M. Brēdes piemēros skaidrojamas ar dažādiem faktoriem, lai arī visos gadījumos tie balstās uz zilbju skaitu. Lai arī A. Bīlenšteins apgalvo, ka palīgakcentiem raksturīgs horeja ritms, īstenībā to var attiecināt tikai uz četrzilbju vārdiem, kuros horeja ritms rodas nejauši. Trīszilbju un pieczilbju piemēri liecina, ka A. Bīlenšteina materiālā palīguzsvāram „sākotnēji“ jābūt priekšpēdējā zilbē. J. Endzelīna piemēros palīguzsvārs nav saistīts ar noteiktu zilbi, bet vērojama tendence atstāt vienādu attālumu starp uzsvērtajām zilbēm. Atkarībā no vārda garuma, uzsvērtajai zilbei seko viena vai divas neuzsvērtas. Tādējādi līdzās horeja ritmam te iespējams arī daktils. Tikai M. Brēdes materiālā atrodam nevainojamu horeja ritmu.

Var secināt, ka visu triju pētnieku „vienkāršo“ vārdu piemēros darbojas divi faktori, no kuriem viens ir saistīts ar zilbju skaitu (nosacīti to var saukt par ritmisko), bet otrais ar zilbju kvantitāti. Rodas iespaids, ka palīguzsvaru novietošana notiek it kā divos posmos: pirmajā posmā palīguzsvāri „orientējas“ pēc zilbju skaita, nepievēršot

uzmanību to garumam vai īsumam, bet otrajā posmā palīguzsvāru pozīcijas tiek koriģētas, ņemot vērā zilbju kvantitāti. Otrajā posmā palīguzsvāri rodas arī divzilbju vārdos (J. Endzelīna materiālā arī trīszilbju vārdos), kuros nedarbojas ritmiskais faktors šo vārdu īsuma dēļ.

B. Salikteņi

Salikteņos bez minētajiem diviem faktoriem darbojas vēl viens, kas ir saistīts ar morfēmu vai salikteņu komponentu robežām. (Šajā rakstā par salikteņiem saukti arī priedēkļu atvasinājumi.)

M. Brēdes salikteņu piemēros liela nozīme ir pirmā komponenta garumam. Ja pirmajā komponentā ietilpst tikai pirmā zilbe, otrā komponenta sākums parasti neietekmē palīguzsvāra vietu, kuru nosaka zilbju skaits un kvantitāte. Horeja ritmam pilnīgi pakļaujas palīguzsvāri

- a) trīszilbju vārdos *'balsstie,sīgs, 'daudzkrā,sains, 'naktstau,riņš, 'baltma,tains, 'nuogru,vums* (sal. *'airē,tājs, 'bagāt,nieks, 'biedris.kums*);
- b) četrzilbju vārdos *'aizko,mandēt, 'naktspa,tvērsme, 'baltkrie,viete, 'balsstie,sības, 'aizluo,cīties, 'caurbrauk,tuve, 'aizbrauk.šana* (sal. *'bumbuo.tava, 'lietu,viete, 'badi,nāties, 'bagā,tība*);
- c) pieczilbju vārdos *'nesaim,niecis.kums, 'aizsar.gāša.nās, 'aizka,vēša.nās* (sal. *'māksli.niecis.kums*).

Ar zilbju kvantitātes ietekmi skaidrojamas atkāpes no horeja ritma

- d) četrzilbju vārdos *'namīpaš,nieks, 'aizkaiti,nāt, 'bālasinīgs* (M. Brēdei trūkst šāda tipa „vienkāršo“ vārdu. J. Endzelīna piemērs ir $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}$ *adatiņām*);
- e) pieczilbju vārdos *'caurredza,mība, 'aizbari,kā.dēt* (sal. *'advoka,tūra, 'eksperi.men,tāls*);
- f) sešzilbju vārdos *'mājamat,nie.cība, 'uzupu,rēša.nās* (sal. *'eksami,nēja.mais*).

(M. Brēdes rakstā vārdam *bālasinīgs* ir divi varianti, no kuriem vienā apzīmēts palīguzsvārs otrajā zilbē: *'bāl,asinīgs*. Šāds apzīmējums izskatās pēc drukas kļūdas, ņemot vērā to, ka M. Brēde to apraksta kā vārdu „ar divām neuzsvērtām zilbēm starp uzsvērtām“ (Brēde, 2003: 77), līdzās vārdam *'aizkaiti,nāt*.)

Taču paliek dažas citas novirzes no ritma, kurām nav atbilstmju starp M. Brēdes „vienkāršajiem“ piemēriem. Daļa no tiem ir saistāma ar morfēmu (komponentu) robežu ietekmi. Vārdos *'bez.ķerme,niskums* vai *'bez.ķerme,nis.kums*, *'nuo.cieti,nājums*, *'at.vieqli,nājums*, *'bez.alko,hōliskis* (zilbju robeža visos piemēros norādīta saskaņā ar M. Brēdes rakstu), *'de.centrali,zācija* sastopamies ar saknes zilbes palīgacentu. Arī pārējo palīgacentu pozīcijas šajos vārdos kļūst saprotamas, ja uzskatām, ka horeja ritms tajos sākas nevis ar pirmo zilbi, kura izcelta ar galveno uzsvāru, bet ar otro, saknes zilbi. Vārdos *'nuo.cieti,nājums*, *'at.vieqli,nājums*, *'bez.alko,hōliskis* vēl varētu paredzēt „garo zilbju ritmu“, līdzīgi kā „vienkāršajā“ vārdā *'ba.gāti,nā.šana* (lai arī atšķirībā no vārda *'ba.gāti,nā.šana* tiem nav ritmiska palīgakcenta piektajā zilbē), bet vārdā *'bez.ķerme,niskums* vai *'bez.ķerme,nis.kums* ceturtā zilbe nav gara, tātad palīguzsvāru novietojums īstenībā ir tāds, it kā šajā vārdā nebūtu priedēkļa. No vienas puses, var būt, ka saknes zilbe te ir izcelta ar palīguzsvāru arī tāpēc, ka tā ir gara. No otras puses, interesants ir vārds *'nediscipli,nē.tība*, kurā saknes zilbe ir īsa un nav izcelta ar palīgacentu, bet palīguzsvāri novietojas tā, it kā horeja ritms sāktos ar saknes zilbi. Morfoloģiskā faktora ietekmi var paredzēt arī vārdā *'ait,kuopis*, bet garās otrās zilbes palīguzsvārs šajā gadījumā atbilst A. Bīlenšteina un J. Endzelīna „vienkāršo“ vārdu shēmām. (M. Brēdes materiālā bezpriedēkļa trīszilbju vārdi ar šādu struktūru nav sastopami.)

Pārējie piemēri (izņemot vārdu *'savienuo.ja,mība*) padodas fonētiskajai interpretācijai, lai arī te atklājas likumības, kuras bezpriedēkļa vārdos neredzējām. Visos gadījumos sastopamies ar „lieku“ palīgacentu pēdējā vai priekšpēdējā zilbē, kurš tieši seko pēdējām no „likumīgajiem“ palīguzsvāriem: *'bāla.si,nīgs* (līdzās *'bālasī,nīgs*), *'aizko,man.dēt* (līdzās *'aizko,mandēt*), *'aizbil,sta.mais*, *'ilgspē,lē.juošs*, *'dienvīd,nie.cisks*, *'būvkon,struk.cija*, *'caurska,tī.šana*, *'bez.ķerme,nis.kums* (līdzās *'bez.ķerme,niskums*), *'nuosta.bili,zē.jies*. Vārdos *'bez.ķerme,nis.kums*, *'aizbil,sta.mais* un it sevišķi vārdā *'bāla.si,nīgs* (līdzās *'bālasī,nīgs*), „lieku“ palīgacentu var skaidrot ar to, ka te vienlaikus realizējas abi J. Endzelīna shēmas varianti: $\underline{\text{U}}\text{U}\text{U}$ – un $\underline{\text{U}}\text{U}\text{U}\text{U}$. Atsevišķi minams fakts, ka vārdā *'aizbil,sta.mais* nedarbojas „garo zilbju ritms“.

Ja salikteņa otrais komponents sākas ar otro zilbi, kā tikko aplūkotajos piemēros, morfoloģiskā faktora ietekme parādās tikai dažos vārdos. Citādi ir salikteņos, kuru otrais komponents sākas ar trešo zilbi, kas šoreiz sakrīt ar palīguzsvāra pozīciju saskaņā ar horeja ritmu. Visos šajos vārdos palīguzsvārs ir trešajā zilbē neatkarīgi no trešās un ceturtās zilbes kvantitātes: *'blakus,rezul.tāts*, *'alus,darī.tava*, *'bio,ener,ģētika*. Arī tad, kad trešā zilbe ir īsa, bet otrā un ceturtā zilbe gara, „garo zilbju ritms“ netiek ievērots: *'dubult,numurs*, *'acīm,redzams*, *'agrār,reforma*, *'arhīv,glabā.tuve*, *'asins,radnie.cība*. Interesanti gadījumi ir *'civil,atbil.dē.tājs*, *'ūdens,necaur,lai.dīgs* (kā arī *'centrāl,ap.kure*), kur trešās zilbes palīgakcents sakrīt ar salikteņa komponenta sākumu, nevis ar saknes zilbi, kurā varētu gaidīt palīgacentu arī tāpēc, ka tā ir gara.

Palīguzsvāri veido ideālu horeja ritmu

- a) trīszilbju vārdos *'brīnum,darbs*, *'ābeļ,dārzs*;
- b) četrzilbju vārdos *'brīnum,putns*, *'biezeņ,zupa*, *'dubult,numurs*, *'acīm,redzams*, *'ābuol,kūka*, *'ēdien,reize*, *'sakņ,kuopis*, *'acu,mirklis*, *'balet,meistars*;
- c) pieczilbju vārdos *'blakus,rezul.tāts*, *'desant,kara.spēks*;
- d) sešzilbju vārdos *'alus,darī.tava*, *'arhīv,glabā.tuve*, *'adat,terapija*, *'agrār,poli.tika*, *'asins,radnie.cība*, *'cilvēk,mīles.tība*, *'transport,lidma.šīna*, *'nuovad,pētnie.cība*.

Novirzes no horeja ritma, kas skaidrojamas ar zilbju kvantitāti, vērojamas pieczilbju vārdā *'agrār,reforma*, septiņzilbju vārdā *'bio,ener,ģētika* un deviņzilbju vārdā *'anti,imperi,ālis.tisks*. Pirmajos divos piemēros īsā gala zilbe paliek neuzsvērtā. Trešajā piemērā bez palīgakcenta, kas ir pārņests no īsas piektās zilbes uz garu sesto, redzam arī palīgacentu astotajā zilbē (septītās zilbes vietā), kuru nevaru paskaidrot.

Pārējie gadījumi saistīti ar „lieko“ palīgacentu: *'bada,dze.guze*, *'adām,a.data*, *'centrāl,ap.kure*, *'debes,brauk.šana*, *'sakņ,kuopība* (visos šajos piemēros ritmiskā palīgakcenta trūkums gala zilbē skaidrojams ar tās īsumu), kā arī *'civil,atbil.dē.tājs*, *'ūdens,necaur,lai.dīgs*. Tiesa, uzsvērtā ceturtā zilbe vārdā *'centrāl,ap.kure* ir saknes zilbe, tātad tās akcentu var saistīt ar morfoloģisko faktoru. Piemērs *'ceturt,daļ.gadsimts*, kurā ceturtās zilbes palīguzsvārs ir

pretrunā gan ar ritmu, gan zilbju kvantitāti, tāpat skaidrojams ar vārda morfēmisko struktūru.

Starp M. Brēdes piemēriem ir vārdi ar diviem priedēkļiem. Izņemot divus piemērus, arī tajos trešā zilbe ir izcelta ar palīgakcentu, tāpat kā „īstajos“ salikteņos. Izņēmumi ir *'ne.caur,redza.mība* un *'nesaska.ņuo,tība*. Saistībā ar pirmo piemēru rodas aizdomas, vai tiešām ir iespējamās trīs uzsvērtās zilbes pēc kārtas, kas citur M. Brēdes materiālā nav sastopams. (Kaut kas līdzīgs vērojams A. Bīlenšteina četrzilbju vārdos, kur uzsvērtas izrādās visas zilbes, izņemot pēdējo: $\underline{\text{z}}\underline{\text{ē}}\underline{\text{l}}\underline{\text{u}}\underline{\text{o}}\underline{\text{š}}\underline{\text{a}}\underline{\text{n}}\underline{\text{a}}$, $\underline{\text{m}}\underline{\text{ā}}\underline{\text{c}}\underline{\text{i}}\underline{\text{t}}\underline{\text{ā}}\underline{\text{j}}\underline{\text{i}}$, kā arī salikteņos *ātrībšāna*, *pāmāzītīm*, *nerūnāja*, un pieczilbju saliktenī *āpgālvūošana*) Iespējams, ka uzsvērtā ir vai nu otrā, vai arī trešā zilbe. Pirmajā gadījumā (**'ne.caurredza.mība*) horeja ritms sākas ar otro zilbi, un ceturtās zilbes akcents ir pārnests – palīgakcentu zīmējums atspoguļo vārda *'caurredza,mība* akcentuāciju. Otrajā gadījumā (**'necaur,redza.mība*) būtu normāls horeja ritms. Vārds *'nesaska.ņuo,tība* atgādina vārdu *'savienuo.ja,mība*, kuru nevaru skaidrot, ar to, ka vārdā *'nesaska.ņuo,tība* ceturtās zilbes akcentu var interpretēt kā pārnestu no trešās zilbes. Tātad, *'nesaska.ņuo,tība* ir izņēmums tikai tajā ziņā, ka te nedarbojas morfoloģiskais faktors.

Starp vārdiem ar diviem priedēkļiem ideālu horeja ritmu atrodam pieczilbju vārdā *'aizpa,gāju.šais* un sešzilbju vārdos *'nepie.cieša,mība*. Ar „lieko“ palīgakcentu satopamies pieczilbju vārdā *'nepār,trauk.tība* un sešzilbju vārdos *'neap,mieri,nā.tība* un *'neie,ruobe.žuo,tība*.

Sešzilbju vārdu *'beznuo.sa,cīju.ma* ar īsās gala zilbes palīgakcentu paskaidrot nevaru.

Dažiem salikteņiem, kuru otrais komponents sākas ar trešo zilbi, proti, *'acīm,redzams*, *'acu,mirkļis* un *'bio,ener,ģētika*, M. Brēde reģistrē otro variantu, kurā palīguzsvara vietā ir otrais galvenais uzsvars: *'acīm'redzams*, *'acu'mirkļis* un *'bio'ener,ģētika*. Divi galvenie uzsvari ir arī vārdā *'neat'grieze.nisks*. Starp salikteņiem, kuru otrais komponents sākas ar ceturto zilbi, šādu gadījumu ir daudz vairāk: *'socio'lingvis.tika* (līdzās *'socio,lingvis.tika*), *'ae.ro'migluo.šana* (līdzās *'ae.ro,migluo.šana*), *'radio'imuno,loģija* (līdzās *'radio,imuno,loģija*), kā arī vārdi *'gene.rāl'mēģi,nājums*, *'elek.tro'kardio,grāfs*,

'elektro'apakš.stacija, *'aero.foto'izlū,kuošana*, kuriem ir tikai variants ar diviem (vai trim) galvenajiem uzsvāriem. Te minami arī salikteņi, kuriem otrais komponents sākas ar kādu tālāku zilbi: *'apara,tūr'pārbaude*, *'litera,tūr'zināt.nieks*, *'dife.renci,āl'diag,noze*, *'dife.renci,āl'diag,nostika*.

Tā kā jebkurš galvenais uzsvārs norāda uz jauna vārda sākumu, visi šie piemēri būtu jāsaprot kā vārdu savienojumi, jo to daļas atbilst fonētiskā vārda izpratnei, lai arī ne vienmēr šāds risinājums būtu ērts no morfoloģijas viedokļa. To apstiprina fakts, ka salikteņu komponenti palīguzsvaru ziņā kopumā līdzinās atsevišķiem vārdiem ar attiecīgu zilbju skaitu:

- trīszilbju *'ae.ro-*, *'elek.tro-* (abi vārdi ar garo *ō*?), *'gene.rāl-*, *-'zināt.nieks*, (sal. *'aba,žūrs*, *'bagāt,nieks*);
- četrzilbju *'aero.foto-*, *-'lingvis.tika*, *-'migluo.šana*, *-'mēģi,nājums*, *-'diag,noze*, *-'grieze.nisks*, *'apara,tūr-*, *'litera,tūr-* (sal. *'aba.tija*, *'acā.lija*, *'lietu,viete*, kā arī J. Endzelīna $\underline{\text{a}}\underline{\text{d}}\underline{\text{a}}\underline{\text{t}}\underline{\text{i}}\underline{\text{n}}\underline{\text{ā}}\underline{\text{m}}$);
- pieczilbju *'dife.renci,āl-* (sal. *'māksli.niecis,kums*), *-'ener,ģētika*, *-'izlū,kuošana*, *-'diag,nostika* (sal. *'agro,nōmija*), arī *'imuno,loģija* ar pārnesto palīgakcentu.

Dažos gadījumos palīguzsvāri ir izlaisti: *'acīm-*, *-'redzams*, (sal. Bīlešteina *akā* un J. Endzelīna *mājā* ar garas otrās zilbes akcentu), *-'pārbaude* (sal. A. Bīlenšteina $\underline{\text{s}}\underline{\text{a}}\underline{\text{i}}\underline{\text{m}}\underline{\text{n}}\underline{\text{i}}\underline{\text{e}}\underline{\text{c}}\underline{\text{e}}$ un J. Endzelīna *labība*). Divzilbju formās ar īsu otro zilbi *'acu-*, *-'mirkļis* pēc A. Bīlenšteina un J. Endzelīna palīguzsvaram nav jābūt. Svārstības formās *'elek.tro-* un *'elektro-* (kopā ar *'bio-*, *'socio-*, *'radio-*, *'kardio-*), jādomā, atspoguļo divējādu izrunu: ar garo un īso *o*. Palīguzsvāri piemēros *-'kardio,grāfs*, *-'apakš.stacija* saistāmi ar morfoloģisko faktoru.

Arī tad, kad ceturtajā (vai kādā tālākā) zilbē ir palīgakcents, un nevis otrais galvenais uzsvārs, rodas iespaids, ka pārējie palīguzsvāri šādos salikteņos nav atkarīgi no vārda kopuma, bet katrs komponents akcentēts kā atsevišķs vārds: *'inženier.zi.nātne*, *'agregāt,stā.vuokļis*, *'aiz,ņēmums,tie.sības*, *'rādītāj,bulti.ņa*, *'deci.māl,daļskait.lis*, *'gene.rāl,direk.tors*, *'atpakaļ,atduo.šana*, *'socio,lingvis.tika*, *'ae.ro,migluo.šana*, *'radio,imuno,loģija*, *'discipli.nār,suods*. Citiem vārdiem sakot, šajos piemēros nevar saskatīt ritmu, kas ietu cauri visam vārdam.

Piemērus *'socio,lingvis.tika, 'ae.ro,migluo.šana, 'radio,imuno,logija* tikko aplūkoju. Pārējo salikteņu komponenti atbilst

- a) trīszilbju vārdiem: *'inženier-, 'agregāt-, -,direk.tors, 'gene.rāl-, 'deci.māl-* (sal. *'aba,žūrs*), *-,zi.nātne, -,stā.vuoklis, -,tie.sības* (sal. A. Bīlenšteina $\underline{\text{u}}\text{--}\underline{\text{u}}$ *saimniece* un J. Endzelīna *labība*);
 b) četrzilbju vārdiem: *-,atduo.šana* (sal. *'acā.lija*), *'discipli.nār-* (sal. J. Endzelīna $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\text{--}$ *adatiņām*).

Formā *'atpakaļ(atduo.šana)*, kur *ļ* aiziet nākamajā zilbē tā, ka garā zilbe neveidojas, pēc A. Bīlenšteina un J. Endzelīna, palīguzsvara var nebūt. Formā *'rādītāj-* palīgakcents ir izlaists. Otrās zilbes palīgakcents formā *'aiz,ņēmum-* skaidrojams ar morfēmu robežām.

Palīgacenti vārdu *'deci.māl,daļskait.lis, 'rādītāj,bulti.ņa* otrajā komponentā izraisa grūtības, jo te uzsvērtā īsā gala zilbe. (Formā *,daļskait.lis* gala zilbes uzsvēršana nonāk pretrunā arī ar komponentu robežām.) Interesanti, ka vārdi *'deci.māl,daļskait.lis, 'rādītāj,bulti.ņa*, ja skatīsim abus komponentus kopumā, atgādina palīguzsvaru zīmējumu vārdā *'beznuo.sa,cīju.ma*, kuru tāpat nevaru paskaidrot.

A. Bīlenšteina un J. Endzelīna materiālā sastopami salikteņi, kuru otrais komponents sākas ar otro vai trešo zilbi. Piemēros, kuru otrais komponents sākas ar otro zilbi, A. Bīlenšteina *v i e n m ē r* atrodam palīgacentu otrajā zilbē. Divzilbju un trīszilbju vārdos otrās zilbes palīgakcents atbilst arī „vienkāršo“ vārdu shēmām: *gārzuobs, nēdēr, sāvīst, nēgūods* (sal. $\underline{\text{u}}\text{--}\underline{\text{ā}}\underline{\text{kā}}, \underline{\text{ļā}}\underline{\text{vām}}, \underline{\text{tūl}}\underline{\text{l}}\underline{\text{t}}$); *nēzinu, nēgrību, nēbija, àtrādi, nēgūdrs* (sal. $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}$ *āstiņa, dāvanu*); *nēspēja, grūtdienis* (sal. $\underline{\text{u}}\text{--}\underline{\text{u}}$ *saimniece*), *svētdienā* (sal. $\underline{\text{u}}\text{--}$ *lūkodams*); arī četrzilbju piemērā *dārbadienā* (sal. $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\text{--}$ *meitenī tēm*). Četrzilbju un pieczilbju vārdos otrās zilbes palīgakcents nonāk pretrunā ar „vienkāršo“ vārdu shēmām, kuras prasa palīgacentu trešajā zilbē: *nēgrībēja* (sal. $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\text{--}\underline{\text{u}}$ *audzināju*). Bet morfoloģiskais otrās zilbes palīgakcents bieži realizējas vienlaikus ar ritmisko palīgacentu trešajā zilbē: *nerūnāja, pāmāzītim, āpgālvuošana*. Turklāt A. Bīlenšteina palīgakcents otrajā zilbē rodas arī tās garuma ietekmē: sal. *sāišana, pareizība, àtriebsāna* un $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\text{--}$ *mācītāji*, $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}$ *žēluošana*. Bet vārdā *āpžēluojies* ritms sākas ar otro zilbi atšķirtībā no tādas pašas kvantitatīvas struktūras vārda *mācītājiem*, kur palīguzsvars ir pārnestas uz otro zilbi no trešās.

J. Endzelīnam otrās zilbes palīgacentu atrodam tikai tādos četrzilbju un pieczilbju vārdos, kur to varētu skaidrot arī ar „garo zilbju ritmu“: $\underline{\text{u}}\text{--}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}$ *paēdināt*, $\underline{\text{u}}\text{--}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}$ *pārēdināti*, $\underline{\text{u}}\text{--}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\text{--}$ *pārēdinātiem*. (Sal. ar tādas pašas morfoloģiskās struktūras vārdiem *nuosvilināta, nuosvilinātām* ar īso otro zilbi, kuriem nav palīguzsvara otrajā zilbē.) Otrās zilbes palīgacentu, kas nav paredzēts „vienkāršo“ vārdu shēmās, J. Endzelīnam sastopam divzilbju un trīszilbju vārdos, kuru visas zilbes ir īsas: *nesit, nesiti*. Rezultātā J. Endzelīna materiālā salikteņu un „vienkāršo“ vārdu starpība sastopama tajos piemēros, kuros A. Bīlenšteina abi tipi palīgacentu ziņā sakrīt, un arī otrādi. Tas skaidrojams ar to, ka J. Endzelīnam nav raksturīgs priekšpēdējās zilbes palīguzsvars trīszilbju vārdos, ka arī palīguzsvara pārņemšana uz iepriekšējo garo zilbi.

M. Brēdes salikteņi, kuru otrais komponents sākas ar otro zilbi, ir tuvāki J. Endzelīna materiālam, jo otrās zilbes palīgakcents viņai sastopams tikai tad, ja otrā zilbe ir gara: *'nuo.cieti,nājums, 'at.viegli,nājums, 'bez.ķerme,niskums* vai *'bez.ķerme,nis.kums*. Turklāt uz citu piemēru fona arī šie piemēri izskatās kā izņēmumi. Var secināt, ka morfoloģiskais otrās zilbes palīgakcents ir A. Bīlenšteina materiāla īpatnība, kas sasauca ar tikai A. Bīlenšteina raksturīgo palīgakcenta pārņemšanu no trešās zilbes uz otro garo zilbi.

Salikteņos, kuru otrais komponents sākas ar trešo zilbi, A. Bīlenšteina ir trešās zilbes palīgakcents, kas sakrīt ar horeja ritmu (*pakaļgājis, augšāmceļušies*) un trīszilbju vārdu shēmām (*pakaļiet*). Tas atbilst arī M. Brēdes piemēriem. J. Endzelīna materiālā šādi salikteņi nav pārstāvēti, neskaitot vienīgo piemēru ar diviem priedēkļiem $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}$ *jāpasludina*, kas iekļaujas horeja ritmā. A. Bīlenšteina vārdiem ar diviem priedēkļiem tāpat ir trešās zilbes palīgakcents (*nēatrādu, iepazīties, piepalī dzēt, piepalī dzēja, jāpasludina*), izņemot vārdus *nēsāpruot, jānūoiet* ar palīguzsvaru otrajā zilbē. M. Brēdei šādos gadījumos ir otrās zilbes palīgakcents: palīgacentu gan otrajā, gan trešajā zilbē redzējām tikai vārdā *'ne.caur,redza.mība*, kas atgādina citus A. Bīlenšteina piemērus ar trim uzsvērtajām zilbēm pēc kārtas. Interesanti, ka A. Bīlenšteina piemēri ar diviem priedēkļiem ir saskaņā ar viņa bezpriedēkļa vārdu shēmām: sal. *nēsāpruot, jānūoiet* un $\underline{\text{u}}\text{--}$ *lūkodams, nēatrādu* un $\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}\underline{\text{u}}$ *dāvaniņa*;

iepaži ties, iepalī dzēt un $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}$ *meitenī tēm.* (A. Bīlenšteina nav shēmas, kas precīzi atbilstu *jāpaspuldina* un *iepalīdzēja.*) Varbūt ar to skaidrojama arī atšķirīga palīgakcenta vieta – divi priedēkļi ļauj pielāgoties shēmai ar palīgacentu gan otrajā, gan trešajā zilbē.

Salikteni ar garāku pirmo komponentu nedz A. Bīlenšteina, nedz J. Endzelīna nav.

C. Citas likumības

Vēl viena, ar morfoloģisko faktoru nesaistīta M. Brēdes īpatnība, ar kuru sastopamies, aplūkojot salikteņus, ir „liekais“ palīgakcents vārda beigās. Aplūkosim tā pozīcijas.

- 1) „Liekais palīgakcents“ ir gala zilbē, ja pēdējais no „likumīgajiem“ palīgakcentiem ir priekšpēdējā garajā zilbē, un gala zilbe arī ir gara: *'aizko,man.dēt, 'ilgspē,lē.juošs, 'nuosta.bili,zē.jies, 'civil,atbil.dē.tājs, 'ūdens,necaur,lai.dīgs.* Gadījumi, kad priekšpēdējā zilbe tomēr ir īsa, būtu saistāmi ar J. Endzelīna shēmas variantiem $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}$ un $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}$: *'bāla.si,nīgs, 'aizbil,sta.mais, 'bez.ķerme,nis.kums.*
- 2) „Liekais palīgakcents“ ir priekšpēdējā zilbē (kura var būt gara vai īsa), ja pēdējais no „likumīgajiem“ palīgakcentiem ir trešajā zilbē, skaitot no vārda beigām, bet gala zilbe ir īsa: *'dienvīd,nie.cisks, 'būvkon,struk.cija, 'caurska,tī.šana, 'bada,dze.guze, 'adām,a.data, 'centrāl,ap.kure, 'debes,brauk.šana, 'sakņ,kuopība, 'nepār,trauk.tība, 'neap,mieri,nā.tība, 'neie,ruobe.žuo,tība.* Šādos gadījumos palīgakcents būtu gala zilbē, ja tā būtu gara (vai vokāliska).
- 3) „Liekais palīgakcents“ nav obligāts: *'aizko,man.dēt* līdzās *'aizko,mandēt, 'bez.ķerme,nis.kums* līdzās *'bez.ķerme,niskums,* kā arī „vienkāršo“ vārdu piemēri: *'dāvi,nātājs, 'badi,nāties, 'akli.mati,zēties.*

Šie piemēri vedina domāt, ka ir speciāli likumi, kas nosaka palīgakcentu pozīcijas vārda beigās, t. i., pēdējās divās vai trijās zilbēs, sākot ar zilbi, kura ir izcelta ar pēdējo no „likumīgajiem“ palīgakcentiem. Šos likumus varētu formulēt šādi. Ja aiz pēdējā palīgakcenta paliek viena zilbe, tā var būt izcelta ar vēl vienu palīgacentu, ja tā ir gara. (Palīgakcents īsajā gala zilbē nebūtu iespējams.) Ja aiz

pēdējā palīgakcenta paliek divas zilbes, pirmā no tām var būt vēl viens palīgakcents. (Divas zilbes parasti paliek, ja palīgakcents gala zilbe nav iespējams, tāpēc ka tā ir īsa vai konsonantiska.) Attēlojot šos likumus shematiski ($\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}$, $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}$, $\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}\underline{\text{U}}$), acīs krīt to līdzība ar divzilbju un trīszilbju shēmām, kādas atrodam A. Bīlenšteina un daļēji arī J. Endzelīna ($\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}$ *ākā, lāvām,* $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}$ *saimniece, sūnītis, rēdzējis;* $\underline{\text{U}}\underline{\text{U}}\underline{\text{—}}$ *astiņa, dāvanu, vēduši.*). Diemžēl M. Brēdes materiālā trūkst divzilbju un trīszilbju piemēru ar šādām beigām (izņemot salikteni *'ait,kuopis*), bet rezultāti, kas iegūti, salīdzinot M. Brēdes daudzsilbju vārdus ar A. Bīlenšteina divu un trīs zilbju vārdiem (it kā tie būtu vienas sistēmas fakti), nav visai droši.

Sākumā ieminējos, ka M. Brēde un arī A. Bīlenšteins palīguzsvaram šķir divas pakāpes, t. i., parasto un vājāko palīgacentu. Lai arī vienmēr saglabāju starpību apzīmējumos, tā līdz šim nav bijusi ņemta vērā, runājot par palīgacentu distribūciju un tās likumiem. Visa piemēru analīze šajā rakstā balstīta uz to, ka parastā un vājākā palīgakcenta starpība nav būtiska un neatspoguļo piederību dažādiem valodas sistēmas līmeņiem – atšķirībā no galvenā uzsvara un palīgakcenta starpības. Neiedziļinoties normālā un vājākā palīgakcenta distribūcijā, var tomēr pamanīt zināmas likumības. A. Bīlenšteina vājākais palīgakcents parādās piemēros, kad viena pēc otras ir divas vai trīs uzsvērtas zilbes. M. Brēdes piemēros viens no palīgakcentiem parasti ir normāls, bet pārējie ir vājāki, lai arī var atrast piemērus ar vienīgo vājāko palīgacentu vai diviem normālajiem.

5. Secinājumi

Balstoties uz šo rakstu, varētu noteikt palīgacentu pozīcijas kādā vārdā, kurš nav minēts starp A. Bīlenšteina, J. Endzelīna un M. Brēdes piemēriem, t. i., kura palīgacenti nav iepriekš zināmi. Šim mērķim es piedāvāju šādu algoritmu.

Pirmkārt, jāatbild uz jautājumu, vai šis vārds ir saliktenis. Atgādināšu, ka par salikteņiem šajā rakstā uzskatīti arī vārdi ar priedēkļiem.

Ja šis vārds nav saliktenis un tam nav arī priedēkļa, otrais jautājums būtu, vai tas ir daudzsilbju vārds. Ar daudzsilbju vārdiem es domāju vārdus, kas ir garāki par divām vai trim zilbēm. Daudzsilbju

vārdos darbojas ritmiskais faktors (horeja ritms vai citi likumi, kas balstās uz zilbju skaitu), bet īsākos vārdos vērojamas citas likumības. Normālā daudzsilbju vārdā ietilpst ne mazāk kā četras zilbes, bet arī trīs zilbju vārdiem var būt dažas daudzsilbju vārdu iezīmes, vismaz M. Brēdes materiālā.

Ritms sadala vārdu pēdās tā, ka katra jauna pēda sākas ar uzsvērtu zilbi. M. Brēdei pēdas garums vienmēr ir divas zilbes, bet J. Endzelīnam tas svārstās no divām līdz trim zilbēm. Attiecībā uz A. Bīlenšteina materiālu ir pagrūti runāt par pēdām, jo viņa piemēros sastopamies ar vārda sākuma un vārda beigu pretstatījumu, kas rodas, uzsverot priekšpēdējo zilbi, bet, tā kā A. Bīlenšteina piemēri nav garāki par piecām zilbēm, rezultātā veidojas tādas pašas divu vai triju zilbju vienības, kādas ir J. Endzelīnam. Diemžēl mēģinot noteikt palīguzsvaru pozīcijas hipotētiskajā vārdā, mēs nevaram zināt, cik garai jābūt pēdai tajā. Līdz ar to rastos varianti.

Pēdās un uz to robežām stājas spēkā kvantitatīvais faktors, kura ietekmē palīgakcenta vieta var mainīties, ņemot vērā zilbju garumu vai īsumu. Tātad trešais jautājums būtu, kāda ir uzsvērtas zilbes (ar kuru sākas jauna pēda) kvantitāte. Ja zilbe, kura izcelta ar palīgakcentu, ir gara, palīgakcenta vieta nemainās. Ja šī zilbe ir īsa, jāzina nākamās un iepriekšējās zilbes kvantitāte. Ja gan nākamā, gan iepriekšējā zilbe ir īsa, palīgakcents paliek savā vietā. Ja abas divas zilbes ir garas, uzsvērtā zilbe zaudē akcentu, un divi palīguzsvāri rodas blakus zilbēs no abām pusēm. Ja tikai viena no šīm blakus zilbēm ir gara, palīgakcenta vieta ir atkarīga no tā, vai mēs sekojam A. Bīlenšteina, vai J. Endzelīna un M. Brēdei. A. Bīlenšteins raksta par palīgakcenta pārnesanu vienu zilbi atpakaļ (arī tad, ja uzsvērtā zilbe ir gara!), bet J. Endzelīns un M. Brēde palīgakcentu pārnes uz nākamā zilbi. Te atkal rastos varianti.

Nosakot palīgakcentu vietu pēdas līmenī, kvantitatīvais faktors darbojas dažādi atkarībā no tā, vai šī pēda ir (vai nav) pēdējā. Ja pēdējo pēdu veido viena pati gala zilbe un šī zilbe ir īsa, tā zaudē palīgakcentu, kurš šajā gadījumā nekur netiek pārnest, bet gala zilbe pievienojas iepriekšējai pēdai. Šī pēda, kurā var ietilpt divas vai trīs zilbes, var būt no jauna sadalīta divās pēdās, vienā no tās zilbēm rodoties palīgakcentam. Tas notiek saskaņā ar likumiem, kuriem pa-

kļaujas arī divu (un triju) zilbju vārdi. Tāpēc ritmiskais faktors nav attiecināms uz divu (triju) zilbju vārdiem: šāds vārds viens pats veido pēdu, turklāt pēdējo. Ja pēdējā pēdā ietilpst divas zilbes, otrā zilbe var būt izcelta ar palīgakcentu (un tādējādi nodalīta atsevišķā jaunā pēdā), ja otrā zilbe ir gara. Ja pēdējā pēdā ietilpst trīs zilbes, palīgakcents rodas otrajā zilbē (vārdā priekšpēdējā zilbē) neatkarīgi no tās kvantitātes. (Gala zilbe šādos gadījumos ir īsa.)

Ja mūsu hipotētiskais vārds ir saliktenis, var gaidīt, ka palīgakcentu pozīcijas atspoguļos tā komponentu robežas (morfoloģiskais faktors), bet sadalīšana pēdās (ritmiskais faktors) notiks katrā komponentā atsevišķi. M. Brēdes materiāls (kā arī nedaudzi J. Endzelīna piemēri) liecina, ka morfoloģiskā faktora ietekme izpaužas dažādi atkarībā no salikta komponentu (pirmā komponenta) garuma. Ja pirmais komponents ir tikai vienu zilbi garš, ritmiskais faktors var izrādīties stiprāks par morfoloģisko, un tad vārds tiek sadalīts pēdās, ignorējot komponentu robežas. Dažreiz morfoloģisko faktoru šādos gadījumos balsta zilbju kvantitāte: palīgakcents rodas otrā komponenta sākumā, ja attiecīgā zilbe ir gara. Interesanti, ka A. Bīlenšteina materiālā, kuram ir raksturīga palīgakcenta pārnesana uz garu otro zilbi, morfoloģiskais faktors paliek spēkā arī vārdos ar vienzilbīgu pirmo komponentu. Te atkal gaidāmi varianti.

Var secināt, ka kopumā faktoru hierarhija ir šāda. Pirmais stājas spēkā morfoloģiskais faktors, ja vārds ir saliktenis. Ja vārds nav saliktenis, šis posms tiek izlaists. Ritmiskais faktors darbojas salikta komponentos un vārdos, kuri nav salikteni, ja tie ir garāki par divām (trim) zilbēm. Palīgakcentus, kas rodas ritmiskā faktora ietekmē, koriģē nākamais, kvantitatīvais faktors, bet tā darbība nav vienāda vārda vidū un vārda beigās. Ja vārds nav garāks par divām vai trim zilbēm, ritmiskā faktora posms tiek izlaists, un vārdu akcentē tāpat kā garāka vārda pēdējo pēdu. Var pamanīt, ka kvantitatīvā faktora darbības joma ir pēdas, t. i., vienības, kuras veidojas ritmiskā faktora ietekmē, tāpat kā ritmiskā faktora jomā var būt salikta komponenti. Taču ir atšķirības ritmiskā un kvantitatīvā faktora darbībā: kvantitatīvais faktors maina palīgakcentu vietas, tātad ne tikai izraisa jaunus palīgakcentus, bet vienlaikus arī atceļ jau bijušos, bet ritmiskais faktors tikai izraisa papildu palīguzsvārus. Tiesa, var

teikt, ka M. Brēdes (un J. Endzelīna) saliktenos ar vienzilbīgo pirmo komponentu ritmiskais faktors atceļ morfoloģisko palīgacentu otrajā zilbē. Turklāt M. Brēdei un A. Bīlenšteinam ir piemēri, kuros līdzās jaunajam palīgacentam garajā zilbē paliek arī vecais ritmiskais palīgakcents.¹

Literatūra

- Bielenstein, August. 1863. *Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt*. I Theil. Berlin: Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung.
- Brēde, Maija. 2003. Vārda uzsvara struktūra daudzsilbju vārdos. *Linguistica Lettica* 12, 73–82.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Kariņš, Krišjānis. 1995. Phonetic evidence for phonological structure: word stress in Latvian. *Proceedings of the 13th International Congress of Phonetic Sciences*. Vol. 4. Stockholm: KTH and Stockholm University, 642–645.
- Kariņš, Krišjānis. 1996. *The Prosodic Structure of Latvian*. Ph. D. Dissertation. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Laua, Alise. 1997. *Latviešu literārās valodas fonētika*. 4., pārstrādātais un papildinātais izdevums. Rīga: Zvaigzne, 1997.
- Liepa, Elmars. 1979. *Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā*. Rīga: Zinātne.
- Liniņš, Kārlis. 1922. Par zilbju pagarināšanu un saīsināšanu. *Filologu biedrības raksti* 2, 56–59.
- Mllvg I 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija*. Rīga: LPSR Zinatņu Akadēmijas izdevniecība.

Анна Даугавет
 Отделение балтистики
 Филологический факультет
 Санкт-Петербургский государственный университет
 Университетская наб., д.11
 199034, Санкт-Петербург,
 Россия
 anna.daugavet@lycos.com

1. pielikums

Palīguzvaru pozīcijas „vienkāršajos“ vārdos (A. Bīlenšteina piemēri)

aka, darbi, ļāvu		U			
akā, ļāvām, tūlīt		U			
astiņa, veduši, dāvanu		U	U		
saimniece, sunītis, redzējis		U		U	
kazlēniem, uozuoliņš, lūkuodams		U		U	
dvēselēm, pumpuruos, slīcināt, spiežaties		U	U		
dāvaniņa		U	U	U	
dāvaniņām		U	U	U	U
meitenīte, audzināju		U		U	
meitenītēm, audzinājām, plucinājies		U		U	
mācītāji		U	U	U	
mācītājiem, mīlējāties		U		U	
žēlulošana, guodājami		U	U	U	
mīlējami, lēnītiņām		U	U	U	
sludināšana, gaviļēdami, plucinājuši		U	U	U	U
sludināšanām		U	U	U	U

¹ Par raksta latviešu valodas rediģēšanu sirsnīgi pateicos Antai Trumpai.

2. pielikums

**PALĪGUZSVARU POZĪCIJAS SALIKTENOS
(A. BĪLENŠTEINA PIEMĒRI)**

2.1. Salikteni ar vienzilbīgo pirmo komponentu un vārdi ar vienu priedēkli

garzuobs	-	-			
neder, savīst, neguods	U	-			
nezinu, negribu, nebija ¹ , atradi ¹ , negudrs	U	U	U		
nespēja ¹	U	-	U		
grūtdienis	-	-	U		
svētdienā	-	-	-		
saiešana	U	-	U	U	
atriebšana	U	-	U	U	
pareizība ²	U	-	-	U	
apžēlojies	U	-	-	-	
pamazītim	U	U	-	-	
negribēja ¹	U	U	-	U	
darbadienā ¹	-	U	-	U	
nerunāja ¹	U	U	-	U	
apgalvuošana	U	-	-	U	U

2.2. Vārdi ar diviem priedēkļiem

jānuoiet	-	-	-		
nesapruot	U	U	-		
neatradu ¹	U	U	U	U	
iepazīties, piepalīdzēt	-	U	-	-	
jāpasludina	-	U	U	U	U
piepalīdzēja	-	U	-	-	U

2.3. Salikteni ar divzilbīgo pirmo komponentu

pakaļiet	U	U	-		
pakaļgājis	U	U	-	U	
augšamcēlušies	-	-	-	U	-

¹ Dažus piemērus A. Bīlenšteins sniedz kontekstā: *ne svētdienā, ne darbadienā; tur nebija; vai atradi?; neviens tuo nespēja; nekā neatradu; ne ēst negribēja; nemaz nerunāja.*

² „...das auf der ersten Sylbe fast gar nicht netonte Substantiv *pareizība*“ (Bīlenstein, 1863: 234)

3. pielikums

**Palīguzsvaru pozīcijas „vienkāršajos“ vārdos
(J. Endzelīna piemēri)**

mājā		-			
nav piemēru		U	U		
labība		-	U		
nav piemēru		-	-		
adatām		U	-		
adatiņa		U	U	U	
adatiņām		U	U	-	
meitenīte		U	-	U	
meitenītēm		U	-	-	
lasītāji		-	-	U	
lasītājiem		-	-	-	
lasīšana		-	U	U	
gavilēdami		U	-	U	U
mīlināšanās		U	-	U	-

4. pielikums

**PALĪGUZSVARU POZĪCIJAS SALIKTENOS
(J. ENDZELĪNA PIEMĒRI)**

4.1. Vārdi ar vienu priedēkli

nesiti	U	U	U		
paēdināt		-	U	-	
apraudzīdami		-	-	U	U
iedraudzēdamies		-	-	U	-
pārēdināti		-	U	-	U
pārēdinātiem		-	U	-	-
nuosvilināta		U	U	-	U
nuosvilinātām		U	U	-	-

4.2. Vārdi ar diviem priedēkļiem

jāpasludina		U	U	U	U
-------------	--	---	---	---	---

5. pielikums

**PALĪGUZSVARU POZĪCIJAS „VIENKĀRŠAJOS“ VĀRDOS
(M. BRĒDES PIEMĒRI)**

5.1. Vārdi, kas pakļaujas horeja ritmam

abažūrs		U	-					
<i>biedriskums</i>		U	-					
aforisms , abatija		U	U	U				
acālija, bumbuotava		-	U	U				
lietuviete, <i>balzamīne</i> , absolūti		U	-	U				
dāvinātājs, badināties		U	-	-				
bagātība		-	-	U				
agronomija		U	-	U	U			
<i>mākslinieciskums</i>		U	-	U	-			
aktualitāte, abreviatūra		U	U	U	-	U		
aklimatizēties		U	U	U	-	-		
efektivitāte		U	U	U	-	U	U	
elektrifikācija		U	U	U	-	U	U	U

**5.2. Vārdi, kuros vērojamas atkāpes no horeja ritma
zīlbu kvantitātes ietekmē**

advokatūra		U	U	-	U			
eksperimentāls		U	U	-	-			
administrācija		U	U	-	U	U		
eksaminējamais		U	U	-	U	-		
bagātināšana		-	U	-	U	U		
amerikanizēties		U	U	U	U	-	-	
evolucionārisms		U	U	U	U	-	U	U

6. pielikums

**PALĪGUZSVARU POZĪCIJAS SALIKTENOS
(M. BRĒDES PIEMĒRI)**

**6.1. Salikteni ar vienzīlīgo pirmo komponentu un
vārdi ar vienu priedēkli**

aitkuopis	-	-	U					
balsstiesīgs, daudzkrāsains	-	-	-					
<i>naktstauriņš</i>	U	-	-					
baltmatains, <i>nuogrūvums</i>	-	U	-					
namīpašnieks	U	-	U					
aizkaitināt	-	-	U	U				
bālasinīgs	-	U	U	U				
aizbilstamais	-	-	-	U				
ilgspējīguošs	-	-	-	-				
<i>aizkomandēt</i>	-	U	U	-	U			
<i>naktspatversme</i>	U	U	-	U				
baltkrieviete, balsstiesības	-	-	-	-	U			
aizluocīties	-	-	-	-	-			
caurbrauktuve	-	-	-	U	U			
aizbraukšana	-	-	-	U	U			
<i>nesaimnieciskums</i>	U	-	-	-	U	U		
aizsargāšanās	-	-	-	-	U	U		
aizkavēšanās	-	U	-	-	U	-		
dienvidniecisks	-	U	-	-	U	U		
būvkonstrukcija	-	-	-	U	U	U		
caurskatīšana	-	U	-	-	U	U		
caurredzamība	-	U	U	-	-	U		
aizbarikādēt	-	U	U	-	-	-		
<i>bezķermeniskums</i>	U	-	U	U	U	-		
<i>nuocietinājums</i>	-	-	-	U	-	-		
<i>atvieglinājums</i>	U	-	-	U	-	-		
nuostabilizējies	-	U	U	U	U	-	U	
uzupurēšanās	U	U	U	U	-	U	-	U
bezalkoholisks	U	-	U	U	-	U	U	U
mājamatniecība	-	U	U	-	-	U	U	U
savienojamība	U	U	-	U	-	U	U	U
nedisciplinētība	U	U	U	U	-	-	-	U
decentralizācija	U	-	U	U	-	U	U	U

6.2. Salikteni ar divzīlīgo pirmo komponentu

<i>brīnumdarbs, ābeļdārzs</i>	-	-	-			
<i>brīnumputns, biezeņzupa</i>	-	-	-	-	-	-
<i>dubultnumurs, acīmredzams</i>	-	-	-	-	-	-
<i>acīmredzams</i>	-	-	-	-	-	-
<i>ābuolkūka, ēdienreize</i>	-	-	-	-	-	-
sakņkuopis, acumirklis	-	-	-	-	-	-
acumirklis	-	-	-	-	-	-
<i>baletmeistars</i>	-	-	-	-	-	-
badadzeguze	-	-	-	-	-	-
adāmadata	-	-	-	-	-	-
centrālapkure	-	-	-	-	-	-
debesbraukšana	-	-	-	-	-	-
sakņkuopība	-	-	-	-	-	-
<i>četurtdaļgadsimts</i>	-	-	-	-	-	-
blakusrezultāts	-	-	-	-	-	-
<i>desantkaraspēks</i>	-	-	-	-	-	-
agrārreforma	-	-	-	-	-	-
alusdarītava	-	-	-	-	-	-
arhīvglabātuve	-	-	-	-	-	-
adaterapija	-	-	-	-	-	-
agrārpolitika	-	-	-	-	-	-
<i>asinsradniecība</i>	-	-	-	-	-	-
<i>cilvēkmīlestība</i>	-	-	-	-	-	-
<i>transportlidmašīna</i>	-	-	-	-	-	-
nuovadpētniecība	-	-	-	-	-	-
<i>metāl rūpniecība</i>	-	-	-	-	-	-
<i>civilatbildētājs</i>	-	-	-	-	-	-
<i>ūdensnecaurlaidīgs</i>	-	-	-	-	-	-
<i>bioenerģētika</i>	-	-	-	-	-	-
<i>antiimperiālistisks</i>	-	-	-	-	-	-

6.3. Vārdi ar diviem piedēkļiem

nepārtrauktība	-	-	-	-	-	-
aizpagājušais	-	-	-	-	-	-
nepieciešamība	-	-	-	-	-	-
neatgriezenisks	-	-	-	-	-	-
necaurredzamība	-	-	-	-	-	-
beznuosacījuma	-	-	-	-	-	-
nesaskaņotība	-	-	-	-	-	-
neapmierinātība	-	-	-	-	-	-
neierobežotība	-	-	-	-	-	-

6.4. Salikteni ar trīszīlīgo pirmo komponentu

<i>inženierzinātne</i>	-	-	-	-	-	-
agregārstāvuoklis	-	-	-	-	-	-
<i>aizņēmumtiesības</i>	-	-	-	-	-	-
<i>rādītājbulīņa</i>	-	-	-	-	-	-
<i>decimāldaļskaitlis</i>	-	-	-	-	-	-
ģenerāldirektors	-	-	-	-	-	-
atpakaļatduošana	-	-	-	-	-	-
sociolingvistika	-	-	-	-	-	-
aeromigluošana	-	-	-	-	-	-
<i>ģenerālmēģinājums</i>	-	-	-	-	-	-
elektrokardiogrāfs	-	-	-	-	-	-
elektroapakštacija	-	-	-	-	-	-
radioimunoloģija	-	-	-	-	-	-
aerofotozīlūkuošana	-	-	-	-	-	-
elektrokardiostimulators	-	-	-	-	-	-

6.5. Salikteni ar četrzīlīgo pirmo komponentu

disciplinārsuods	-	-	-	-	-	-
aparātūrpārbaude	-	-	-	-	-	-
literatūrzinātnieks	-	-	-	-	-	-

6.6. Salikteni ar pieczīlīgo pirmo komponentu

<i>diferenciāldiagnoze</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>diferenciāldiagnostika</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-

SUMMARY

**Secondary Stress in Latvian
(based on the data of August Bielenstein,
Jānis Endzelīns, and Maija Brēde)**

Anna DAUGAVIETE

This article provides an analysis of the data presented in the works of Bielenstein, Endzelīns, and Brēde, as well as of their views on the properties that determine secondary stress in Latvian. As has been shown, secondary stress is accounted for by three factors, each belonging to a different level. First, morphological secondary stress can be on the second element of compounds, many prefixes behaving as if they were elements of these. Second, elements of compounds, as well as simplex words of more than two syllables, bear rhythmical secondary stress. Normally, bisyllabic sequences make up feet, the first syllable bearing secondary stress. In words that have more than two feet one of the initial stresses can be dropped. Bisyllabic and monosyllabic words are treated as consisting of one foot. Third, long syllables attract quantitative secondary stress causing the shift of feet boundaries. The result of the shift in the middle of long words is different from that in final feet and disyllabic words.

Although some differences may be found among Bielenstein's, Endzelīns' and Brēde's data, they do not violate the three factors and their hierarchy.

**UNEARTHING THE GRAMMATICAL VIEWS OF LIBORIUS
DEPKIN**

Trevor G. FENNELL
(Flinders University of South Australia)

Liborius Depkin (1652-1708) is the author of a very large manuscript dictionary (Latvian-German), which runs to over 3000 pages. It contains relatively little input from Depkin himself, who for the most part cites other authors, such as Fürecker and Mancelius. The Latvian bible translation is a particularly rich source of examples.

The manuscript usually takes its examples as it finds them, with almost no attempt at standardisation or other kinds of editing. Thus, when citing Depkin, we need to be aware that we are, by and large, citing his sources. As a result, it is by no means obvious what Depkin's own views might have been on what constituted correct or incorrect usage in late 17th-century Latvian. There are nonetheless occasions on which he reveals what we may take as a more personal view. A detailed comparison of his text with the corresponding original source versions could be revealing in this respect, but would be an onerous undertaking, since there are many thousands of examples to be checked. Even then, discrepancies might be attributable to errors in transcription, rather than to a desire to improve the accuracy of his sources.

Fortunately, there are occasional direct or indirect challenges to the language of the original sources. Thus, having cited a word or phrase, Depkin may query its validity, writing *Cur non...* ("Why not...?") followed by his own preferred variant. Another way of achieving the same effect is to write *Melius...* ("better...") along with his suggested improvement.

Both the above approaches entail a certain scholarly politeness, being only oblique challenges to the authenticity of the original, but there are other, blunter expressions, such as *ist falsch!* ("is false!"), which leave the reader in no doubt as to Depkin's view of the material in question. In exploring the objections raised through the use of the above mechanisms in pp. 1-1010 of the manuscript (the

only pages we are currently able to search electronically, we will attempt an insight into the views of a lexicographer who has left us very few clues as to the nature of his personal lexical, morphological and syntactic opinions.

Depkin's explicit (or semi-explicit) comments are not all that frequent, but neither are they particularly rare: in the pages which we have been able to analyse, some 250 more or less revealing comments of the types mentioned above are to be found. It is the lexicon which receives the most attention, as Depkin indicates his preference for one Latvian word over another (c. 33%), or, indeed, for a Latvian word over a German borrowing (c. 14%). Remarks on morphology account for approximately 28%, with the remaining quarter accounted for by issues of spelling, phonetics and syntax.

There was, in the Latvian usage of 17th-century Baltic Germans, considerable confusion between prepositional and adverbial forms, as we may glean from the remarks of Henricus Adolphi (1685, 238):

“*Ahra* oder *ahran* wird niemahls für eine Praeposition gebraucht, sondern ist ein Adverbium, und heisset, *draussen*. Beten also der Christlichen gemeine die Worte der Einsetzung des Heil: Abendmahls gar unrecht vor, die jenigen, die also sprechen: *Jemmeet in dserreet wiśsi tur ahran*, welches so viel heisset, *Nehmet hin, und trincket alle dort draussen*; Da die doch drinnen in der Kirchen sind. Es sol heissen: *Dserreet wiśsi no ta* (scil. *Biķķeŗa*). *Trincket alle darauŗ, nehmllich, aus dem... Becher.*”

[“*Ahra* or *ahran* is never used as a preposition, but as an adverb meaning *outside*. Thus those who, in reciting the words of the Holy Communion before the Christian congregation, say the words *Jemmeet in dserreet wiśsi tur ahran*, are using an incorrect expression in their prayer. These words mean *Take it and drink ye all outside* whereas they are in fact inside the church. It should read *Dserreet wiśsi no ta* (scil. *Biķķeŗa*). *Drink ye all out of it* (sc. *the chalice*).”]

Adolphi (1685, 239-240) has a parallel objection to the use of the adverb *Eekschan* [“inside”] as a preposition, as also to prepositional *Garŗam* [“past”] (Adolphi, 240) and *wirson* [“above”] (Adolphi, 244).

For his part, Depkin also opposes such usages. Thus we read (LD 62): “*Appakscha* et *Appakschan* est Adv. loci. *drunter*. male

dicitur *appakschan to Mais et Wihnu*. sed ita: ... *ar maises et wihna*.” [“*Appakscha* and *Appakschan* are adverbs of place, *hereunder*. It is wrong to say *appakschan to Mais et Wihnu*, (“under the bread and wine”) but: ... *ar maises et wihna* (“with the bread and wine”).”]

On *eekŗchan* [“inside”], we have (LD 155): male *Muŗŗu Tehws eekŗchan*, melius *eekŗch debes*.” [“The incorrect *Muŗŗu Tehws eekŗchan*, [“Our Father *on the inside*”] is better expressed *eekŗch debes*. [“in Heaven”].

A third example (concerning *garŗam* [“past”] – LD 397) states clearly that *Garŗam* [“past”] is an adverb, and “male praeposit.” [“is wrongly used as a preposition.”] Thus, in this respect at least, Depkin's adherence to Adolphi's views is indisputable.

On certain morphological matters, however, Depkin's attitude differs from that of other contemporary authorities. A few examples may serve to demonstrate this point.

The present indicative of verbs with infinitive in *-ināt* has long been a complex question (see Endzelīns 1951, 833-836), and certainly the modern rule that their present follows the pattern of the Third Conjugation is far from universally adhered to. Similar uncertainty would seem to have existed in the 17th and 18th centuries as well, although explicit comments are hardly numerous. The only grammarian of the period to discuss the question is Stender (1761, 46; 1763, 46; 1783, 87), who is of the view that *-ināt* presents may follow the pattern of either the Second or the Third Conjugation. Depkin's sources seem to provide only forms in line with the Second Conjugation (LD 113, 288, 337, 355, 370, 436, 453, 825, 827, 833, 845, 846, 871 etc.), and it is therefore, one must conclude, a potentially non-conformist view that we find in his entry for *attmettinaht* [“to abandon”] (LD 909):

“Tu *attmettina* (cur non =ni?) to *deewa biŗjasch[anu]*: *du wirfst von dir gottes ffurcht*.”

[“You are abandoning any fear of God — why not [*attmetti*]ni instead of *attmettina*?”]

Certainly, the form in *-i* can be found in Fürecker and (especially) in Mancelius (Fennell 2004, 62), but it would be excessive to see in Depkin's comment any firm attachment to Third Conjugation

endings for the present tense as a whole, although it may well reflect a preference for the shorter endings in the three persons of the singular, and hence in the third person plural as well — a distribution of forms which can still be found in the modern language.

Another interesting morphological preference is revealed in the comment (LD 943) on the second person plural of the conditional: “Kad juhs manni mihletu. melius Mihletut.” [“If only you loved me” (with *Mihletut* seen as preferable to *mihletu*).]

It is true that 17th-century Latvian possessed a variety of endings for the first and second persons plural of the conditional. Rehehusen (1644, 27-28) gives *-am/-um* and *-att*, but not *-ut*: Büchner (c. 1667+, 268, 269, 272, 337) gives *-am/-ubam* and *-aht/-ubaht* (and also simple *-u* for the first person plural (Büchner, 270) and for the second person plural (Büchner, 337), but *-ut* is again not mentioned. Dreßell (1685, 23-24, 30-31, 59, 63) gives *-am/-ubam* and *-aht/-ubaht*, but does not list the ending *-ut*; Langius (1685, 193a) has *-um* and *-at*, but switches on subsequent pages to *-um* and *-ut* (Langius, 195, 196a, 199a, 201, 202a, 204, 205a); Adolphi (1685, 51) has *-am/-um* and *-at/-ut*, but subsequently only *-um/-ut* (Adolphi, 52, 55, 64, 68, 69, 73, 74, 79, 82, 85, 86, 89, 103, 120, 128, 133). Oddly, perhaps, his reflexive forms give only the vowel *-a-* (*-amohs/-amees* and *-atohs/-atees*), to the exclusion of the forms with *-u-* (Adolphi, 78, 88, 105, 108). While the overall picture of 17th-century preferences is one of profusion, if not of confusion, it is likely that Depkin’s preference for *-ut* should be attributed to the later, rather than the earlier grammarians available to him. More precisely, the source is likely to be Adolphi, since it is unlikely that Depkin would have had access to Langius’ unpublished manuscript.

Yet another morphological oddity to be found in the works of earlier grammarians and lexicographers is the use of masculine endings in the plural and diminutive forms of nouns widely held to be feminine. Attention has been drawn to this phenomenon before (Fennell 1991, 2004), but there is regrettably no comment on the question in earlier grammarians. Dreßell, in his paradigms, does indeed list *-us* as an alternative accusative plural for the usual feminine endings *-as*, *-es*, *-is*, and even includes *-eem* as an alternative

to *-ehm* in the dative plural of *ē*-stems, but he does not go beyond the simple listing, and provides no comment or advice to the reader (Dreßell, 7, 8, 11). Early lexicographers, too, are silent on the point, with the notable exception of Liborius Depkin, who challenges these masculine endings as aberrations on a number of occasions.

Thus, from *dohbe* [“garden bed”] we have in the locative plural “Dohbôs. Ezech. 17.7.... cur non dohbês?” [“why not dohbês?”] (LD 305); from *kohpa* [“pile, heap”] we have the accusative plural “Labbibas Kohpus [“piles of grain”] Sir. 20.30. Adolph. cur in mascul?” [“why in the masculine?”] (LD 675); from *Lahga* [“time, occasion”] Depkin cites “us Trim Lahgeem drei Mahl [“three times, on three occasions”] Adolp. HB. p. 25 sed cur in masculino.” [“but why in the masculine?”] (LD 776); from *Luhpa lippe* [“lip”], in the accusative plural, he has “4.f.... cur g Manc Luhpus” [“Feminine of the Fourth Declension — why does Mancelius write Luhpus”] (LD 870); from *Lahtsch=ausas* [“brome grass”] Depkin cites the nominative plural form *Lahz=ausi* given by Mancelius, adding the comment “sed male” [“but incorrectly”] (LD 177); so too with Mancelius’ nominative and accusative plurals “dseesmi, dseesmus [“songs”] male. [“wrongly”]... bene [“correctly”] dseemas” (LD 336).

Moving from inflectional to derivational morphology, we may cite the diminutive of *Nagles* (Exod. 38 31) [for *Naglas* “nails”] and Depkin’s appended note “cur g v. 20 Naglischi?” [“why ‘little nails’ (diminutive, masculine) in v. 20?”] (LD 968).

Similar examples recur often enough to justify the conclusion that Depkin was not only aware of the phenomenon in general terms, but also explicitly disapproved of it, thereby setting himself apart from predecessors, like Mancelius and Langius, who were happy to use such forms without querying their acceptability.

Palatalisation (or non-palatalisation) of stem-final velar consonants in the conjugation of verbs is another area in which Depkin voices criticism of what he clearly considers bad practice. He thus queries the form of the past participle active of the verb *brukt* [“to fall off, drop off”], given by Adolphi (1685, 142) as *brukkis*, asking “cur non bruzzis?” [“why not bruzzis?”] (LD 267). The comment is

accurate enough, although perhaps a trifle harsh, since Adolphi has the correct form *bruzzis* six pages earlier (Adolphi, 136). Rightly or wrongly Depkin also takes exception to the verb in “Swehri jaukdamees tezz” [“the wild beasts run in confusion”], appending the note “melius tekk” [“tekk is better”] (LD 548). Given the anomalous nature of the verb *tecēt* [“to run”] even in the modern standard, one should perhaps reserve judgement on Depkin’s objection. Such is not the case, however, with the verb *nahkt* [“to come”]. Here Depkin is unhappy with the verb in “Kapehz Nahz tu” [“why are you coming?”] and asks “cur non Nahk tu?” [“why not Nahk tu?”] (LD 972). However acceptable or unacceptable *nahk* may have been in 17th-century Latvian, there is clearly nothing wrong with *nahz*, and Depkin’s response must be viewed as somewhat over-zealous.

Turning to other matters, we recall the remark by Zemzare (1961, 111) that “Depkinam ir tendence censties iztikt latviešu valodā bez svešiem vārdiem.” [“Depkin tends to make an effort to get by in Latvian without using foreign words.”] That effort may have been somewhat more serious than Zemzare’s rather heavily nuanced observation would seem to allow. Certainly as far as German borrowings are concerned his disapproving remarks are relatively frequent, although it must be conceded that a few very common Germanisms such as *un* [“and”] and *ārste* [“doctor”] escape his censure, and even win his endorsement over *in* and *daktaris* respectively.

In the material that we have been able to search electronically, there are well over 30 instances of Latvian equivalents listed as preferable to German borrowings. A shorter selection will suffice to demonstrate the point.

In contrast with what we might almost call his general practice, Depkin very occasionally prefers to replace one German word by another: thus *Daktaris* [“doctor”] evokes the remark “*Ahrste* melius” [“*Ahrste* is better”] (LD 279), and in at least one entry he completely reverses his preference, finding the borrowing *Kastaņu=reeksti* [“chestnuts”] superior to *Ehršchkons* (LD 166). In view of what has gone before, however, one should perhaps not make too much of these isolated instances.

German borrowing	English gloss	Preferred Latvian
Ambihle	hatchet	Zirwitis/Zirritis (LD 44)
apteekis	pharmacy	Sahļu=Nams (LD 67)
Nehsdohks	handkerchief	azzu drehbe/drahna (LD 145, 992)
ehlende	poor-house	Nabbagu Nams (LD 157)
Bahderis	bath-house attendant	Pirtneeks (LD 192)
Bakhusis	bakery	Maisu=Zepschanas Nams (LD 196)
bikteht	to go to confession	grehkus šuhdseht (LD 220)
kruht krameris	apothecary	Sahļu bohndneeks (LD 248, 724)
Oliwes	olives	Eljes=ohgas (LD 530)
Kemņes	combs	Galwas=Sukkes (LD 608)
Kepsetters	blood-letter	Aššinu=laidajs (LD 609)
kņohpe	button	Pohge (LD 670)
Swehweles=Kohziņņi	matches	Šehra (=Kohziņņi) (LD 680)
Maltite	meal	Asaids (LD 879)
Mandaga	Monday	pirm=deena (LD 882)

In parallel fashion, Depkin quite frequently finds it necessary to distinguish between the acceptability or appropriateness of purely Latvian words, and remarks to this effect constitute the biggest single group of his explicit objections to the language of his predecessors and contemporaries.

For “nieces and nephews” he prefers *Brahļa=Behrni* to the form *Brahlneeki* given by Mancelius (LD 255), and “enclosure for animals” is better rendered by *Aplohks* than by the Latvian Bible’s version *Lohpu=dahrs* (LD 280). On three separate occasions he is concerned to correct the views of others on the use of *gaļļa* [“meat”] and *Meeša* [“flesh”]. He makes his position clear in the entry (LD 394) “Ar Ahdu et Gaļļu (cur non Meesahm?) Job. 10.11. das Vieh hat Gaļļa. Menschen Meeša.” [“with skin and meat (why not flesh?) Job. 10.11. Cattle have meat, people have flesh.”]. Again from the Latvian Bible we have (LD 387) “Leeli gaļļas (cur non Meesas?) Gabbali kritte no wiņņa Meesahm. *es fielen stükker fleisches aus*

seinem Leibe.” [“Large chunks of meat (why not flesh?) were falling from his body.”] From Mancelius the phrase “Meesas gabbals” [“a piece of flesh”] attracts the question: “cur non gallas gabbals” [“why not a piece of meat”] (LD 912). Could one be tempted to imagine a scenario in which Latvian congregations might have been misled by their pastors into confusing “the pleasures of meat” with “the pleasures of the flesh”, with who knows what consequences?

Be that as it may, three entries are, for some reason or another, devoted to the forgiveness of sins. In spite of his remark (LD 220) that *bikteht* [“to go to confession”] should be replaced by *Grehkus šudseht*, we find that *Grehko išuhdsešchana* [“the forgiveness of sins”] should be replaced by (*Grehko pameschana* (LD 445), that *Grehki tohp peedohti* [“sins are forgiven”] should be replaced by *Grehki tohp pamesti* (LD 445), as also *Grehkus peedoht* “to forgive sins” should be replaced by (*grehkus*) *pamest* (LD 445). Elsewhere in the dictionary we learn that Depkin prefers *maukot* to *maukaht* [“to go whoring”] (LD 891), *ugguns* [“fire”] to the shorter form *guns* (LD 474), *dsiļjums* or *dsemmums* [“depth”] to *dsennums* (although he concedes that the form with *-nm-* may be a misprint in his source) (LD 345), and *Mescha=Pihle* [“wild duck”] to *Raudawa* (LD 910).

Part of getting the right word is to ensure that it is assigned to the correct gender, and here too Depkin has things to say. Thus he queries the form *balkšnis* [“voice”] which occurs in the Latvian Bible (Nah. 2.13), asking “cur hic in Masc” [“why here in the masculine?”] (LD 198). In similar vein, he disapproves of calling the Bible *leelajs Grahmats*, adding the comment “cur non leela Grahmata” [“why not leela Grahmata”] (LD 432). Our final example of gender attribution is somewhat different in character, since its motivation would seem to be sociological rather than grammatical.

“Eñe. *añe* [“wet-nurse”]... Behrnu Aukletajs in masc. q miror [“in the masculine, which surprises me”] cur non in foem. genere, *die Mäñer warten ja keine Kinder.*” [“why not in the feminine, since men do not take care of children”].

References

- Adolphi 1685 – *Erster Versuch Einer kurtz=verfasseten Anleitung Zur Lettischen Sprache*, überreicht von HENRICO ADOLPHI.... (Mitau: Radetzky).
- Büchner c. 1667+ – untitled grammatical manuscript in the so-called “Martin Büchner’s Album”, pp. 3-8, 266-270, 272-276, 336-338, 340. Library of the Academy of Sciences, St.-Petersburg. The catalogue number, as given in the 1925 publication by Arbuzovs, was xxM/I (=MSS. philol.) n. 27 or 37.
- Dreßell 1685 – *Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache*, Ans Tages Licht gegeben Von GEORGIO Dreßell (Riga: Nöller).
- Endzelins 1951 – *Latviešu valodas gramatika* (Rīgā: Latvijas Valsts izdevniecība).
- Fennell 1991 – “Feminine nouns with masculine terminations in Johannes Langius’ Latvian-German dictionary (1685)”, *Journal of Baltic Studies* XXII/4, 339-346.
- Fennell 2004 – “Some unresolved issues in Liborius Depkin’s Latvian-German dictionary”, *Baltu Filoloģija* XIII/1, 61-70.
- Für. 2, s.d. – “Christoph Fürecker’s Candidat des Predigtamts in Kurland lettisch= deutschen Wörterbuchs erster theil A-P / zweyter Theil R-Z”. ms. (Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, L. dr. b. 5362). Published by Fennell, Trevor G., *Fürecker’s dictionary: the second manuscript* (Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 1998).
- Langius 1685 – “Lettisch=Deutsches LEXICON.... Sampt einer kurtzen GRAMMATIC.... gestellet und auß gegeben Von Johanne Langio....” ms. (Heidelberg University Library, Heid. HS. 78). Published by Blese, E., *Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku....* (Rīgā: Latvijas universitāte, 1936).
- LD – Depkin, Liborius, “Lettisches Wörterbuch mehrentheils aller derer Wörter so in der lett. Bibel u. allen andern in der lett. Sprache ausgefer=tigten Büchern befindl. sind u. aus genauer Nachfrage der lett. Sprache kündigen in Cur=u. Lieffland.” ms. (Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, L. dr. b. 5332 and 5333).
- Rehehusen 1644 – *MANVDVCTIO Ad Lingvam Lettonicam facilis & certa, monstrata à JOANNE GEORGIO REHEHUSEN....* (Riga: Schröder).
- Stender 1761 – *Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen LEXICO, wie auch einigen Gedichten*, verfasst von Gotthard Friederich Stender. (Braunschweig: im Fürstl. großen Waisenhouse).
- Stender 1763 – *Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen LEXICO, wie auch einigen Gedichten*, verfasst von Gotthard Friederich Stender. Verbesserte Ausgabe. (Braunschweig: im Fürstl. großen Waisenhouse).

- Stender 1783 – *Lettische Grammatik*, verfasst von Gotthard Friedrich Stender... Zweyte Auflage, von dem Verfasser selbst verbessert, vermehret un von neuen umgearbeitet. (Mitau: Steffenhagen).
- Zemzare 1961 – *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)* (Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība). See pp. 103-112.

Acknowledgements

The support of Latvia's *Kultūrkapitāla fonds*, the Flinders University Small Grants Scheme and the Latvian Federation of Australia and New Zealand is hereby gratefully acknowledged.

Trevor G. Fennell
 Department of Languages (French)
 Flinders University of South Australia
 GPO Box 2100, Adelaide, SA 5001
 Australia
 Trevor.Fennell@flinders.edu.au

Kopsavilkums

Liborija Depkina gramatiskie uzskati

Trevor G. FENNELL

Liborijis Depkins (1652–1708) ir plaša vārdnīcas manuskripta "Lettisches Wörterbuch" autors. Manuskriptā gan ir maz paša Depkina vāktas leksikas, jo galvenokārt ir apkopots citu autoru, piemēram, Manceļa un Fīrekera materiāls. Visnozīmīgākais avots Depkinam ir Bībeles latviešu tulkojums. Lielākoties Depkins citē avotus, necenzdamies to materiālu vienādot vai labot. Tomēr zināmas gadījums viņš ir izteicis savas piezīmes par avota atrastajiem valodas dotumiem, parasti norādot uz eventuāliem labojumiem ar frāzi *Cur non...* 'kāpēc ne...'. Rakstā apkopoti un analizēti Depkina labojumi un piezīmes manuskripta pirmajā trešdaļā (1.–1010. lpp.). Šai manuskripta daļā ir ap 250 komentāru. Apm. 33% gadījumā Depkins devis priekšroku vienam latviešu vārdam kāda cita vārda vietā, apm. 14% – latviešu vārdi uzskatīti par labākiem nekā aizgūvumi no vācu valodas. Apm. 28% gadījumu piezīmes saistītas ar morfoloģiju, bet pārējās gadījums komentētas rakstības, fonētikas un sintakses parādības.

FONETINIŪ DUOMENŪ LAUKAS AIŠKINAMUOSIUOSE ŽODYNUOSE

Evalda JAKAITIENĒ
 (Vilniaus universitetas)

Aiškinamųjų žodynų straipsnio dalis, kuri teikia informaciją apie leksinio vieneto garsinę sudėtį ir prozodines ypatybes, šiuolaikinės leksikografijos teorijoje ir praktikoje vadinama fonetinių duomenų lauku.

1. Fonetinių duomenų reikalingumą ir kiekį lemia kalbos grafikos ir ortografijos santykis. Šiuo požiūriu kalbos labai skiriasi. Pavyzdžiui, suomių kalbos rašyba yra grynai fonetinė, jos ortografija ir grafika yra visiškai identiškios; parašytas žodis teikia tikslią informaciją apie jo tarimą, kirtis pastovus, visada pirmame skiemenyje, todėl suomių kalbos žodynuose fonetinės informacijos laukas yra visai nereikalingas. Paprastai neteikiamos jokios nuorodos ir apie lietuvių kalbos žodžių garsinę sudėtį, nes lietuvių kalbos rašyba iš esmės sudaryta fonetiniu pagrindu (rašyba, kuri remiasi morfologiniu ar tradiciniu pagrindu, didesnių tarties problemų nesukelia). Anglų, prancūzų, frizų, farerų ir kt. kalbų rašyba labai sudėtinga, pilna visokių išimčių, todėl papildoma fonetinė informacija jų aiškinamuose žodynuose dažnai yra būtina. Taigi kiekvienos kalbos leksikografams kyla savų problemų. Formuojant fonetinės informacijos zoną, susiduriama su keliomis problemomis: tai ortografinė sinonimika, ortografinė homonimija ir įvairios rašybos išimty.

1.1. *O r t o g r a f i n ė s i n o n i m i j a* yra toks reiškinys, kai ta pati fonema raštu perteikiama dviem ar keliais būdais. Pavyzdžiui, norvegų kalboje fonema /j/ užrašoma trejopai: **j**, **gj** ir **hj**, plg. *jevn* 'lygus', *gjøre* 'daryti', *hjelp* 'pagalba'; lietuvių kalbos rašybos taisyklės numato, kad ši fonema taip pat perteikiama nevienodai: dažniausiai raide **j**, bet visai jokia raidė nerašoma prieš **ie** žodžio pradžioje, plg. *javai* ir *ieva*; trejopai perteikiamas vokiečių kalbos ilgasis *a* garsas: **a**, **ah**, **aa**, plg. *war* 'buvo', *Jahr* 'metai', *Haar* 'plaukai'; keliais būdais užrašomi ir lietuvių kalbos ilgieji balsiai:

a ir **ą**, **e** ir **ę** **y** ir **į**, **ū** ir **ų**, plg. *namas* ir *žąsis*, *kelias* ir *tešti*, *yda* ir *įta-ka*, *siūti* ir *siūsti* ir t.t. Ortografinė sinonimija netrukdo gerai išstarti aiškinamąjį žodį, bet padidina žinotinų rašybos ir tarimo taisyklių sąrašą. Jos paprastai aiškinamos fonetikos ir rašybos vadovėliuose, žinyuose, nors kartais su jomis supažindinama ir žodynų prieduose (ypač mokomuosiuose žodynuose). Yra kalbų, kuriose tokių rašybos taisyklių yra tikrai daug (pvz., islandų), o perskaityti parašytus žodžius nėra taip paprasta, nors jų rašyba ir gana reguliari (Berkov 1996: 89).

1.2. **O r t o g r a f i n ė h o m o n i m i j a** yra toks reiškiny, kai ta pati raidė ar raidžių junginys visai tokioje pat pozicijoje reiškia skirtingas fonemas. Pavyzdžiui, skirtingai tariami ir reiškia visai ką kita anglų kalbos žodžiai *bass* [bæs] *zool.* ‚ešerys‘ ir *bass* [beis] *muz.* ‚bosas‘, *lead* [led] ‚švinas‘, ‚grafitas‘, ‚plomba‘ ir *lead* [li:d] ‚vadovavimas‘, ‚pavyzdys‘, ‚nurodymas, direktyva‘, *row* [rəu] ‚eilė‘ ir *row* [rau] ‚skandalas, triukšmas‘; norvegiški žodžiai *bord* [bu:r] ‚stalas‘ ir *bord* [bord] ‚pakraštys, kraštas‘, *kost* [kust] ‚šluota‘ ir *kost* [kost] ‚maistas, maitinimas‘, *under* [un:er] ‚po (kuo nors)‘ ir *under* [under] ‚stebuklas‘. Tokie ir panašūs atvejai specialiais fonetinės transkripcijos ženklais žymimi visuose aiškinamuosiuose žodynuose.

1.3. Fonetinių duomenų poreikį didina įvairios rašybos išimtis (Svensen 1987: 59). Įsidėmėti rašybos ir tarimo taisyklės nėra labai sunku, jei jos taikomos dėsningai. Pavyzdžiui, priebalsių asimiliacijos reiškiniai yra reguliarūs lietuvių ir rusų kalbose, todėl žinant, kad žodžio gale ar prieš duslųjį priebalsį skardieji priebalsiai duslėja, o duslieji skardėja prieš skardų priebalsį, nesunku taisykliniai perskaityti kad ir tokius lietuviškus ar rusiškus žodžius: *augti*, *džiaugsmas*, *griebti*, *jog*, *kad*, *vykdyti* ar *uđmu* ‚eiti‘, *назад* ‚atgal‘, *напад* ‚paradas‘, *сад* ‚sodas‘ ir pan.; reguliariai tariamas garsas *a* rusų kalbos žodžiuose, kuriuose parašyta **o** yra nekirčiuotame skiemenyje: *вода* ‚vanduo‘, *Москва* ‚Maskva‘, *огонь* ‚ugnis‘ ir pan.; kalbant taisyklinga lietuvių kalba, niekada netariami dvigubi priebalsiai (pvz., *perrašyti*, *pusseserė*, *švarraštis*, *užžėlė*); kalbose, kurios skiria ilguosius ir trumpuosius garsus (balsius ar priebalsius) aiškiai apibrėžiamos garsų pozicijos (pvz., lietuvių kalboje ilgas

garsas **a** ir **e** tariamas atvirame skiemenyje (pvz., *adata*, *keletas*), norvegų kalboje tariamas ilgas priebalsis, jei parašytas sudaro samplaiką su kita priebalse skiemens gale (pvz., *synd* ‚nuodėmė‘, *takk* ‚ačiū‘) ir t.t. Į aiškinamųjų žodynų straipsnius netraukiami jokie fonetiniai duomenys tokių žodžių, kurie paklūsta dėsningoms rašybos ir tarimo taisyklėms.

Tačiau dažnoje kalboje pasitaiko išimčių, t.y. žodis tariamas kitaip, negu to reikalauja įprastos taisyklės. Pavyzdžiui, norvegų kalboje, kaip jau buvo minėta, pagal taisyklės tariamas ilgas priebalsis, jei gale žodžio parašytos dvi priebalsės, pvz.: *gull* ‚auksas‘, *penn* ‚rašiklis‘, *synd* ‚nuodėmė‘ ir t.t., bet esama ir tokių atvejų, kai toks parašymas priebalsių ilgumo ar trumpumo nerodo, pvz.: prieviksmių *nok* ‚pakankamai‘, *igjen* ‚vėl‘ galiniai priebalsiai tariami ilgi, nors pagal taisyklės jie neturėtų būti ilginami; vokiečių kalboje tariami ilgi **a** ir **u** garsai ten, kur pagal taisyklės turėtų būti tariamas trumpasis garsas (*Art* ‚rūšis, padermė‘, *Artz* ‚gydytojas‘, *Buch* ‚knyga‘, *suchen* ‚ieškoti‘), ir atvirkščiai – tariamas trumpas garsas, nors pagal tarimo taisyklės turėtų būti ilgas (*ab* priel. ‚nuo, iš‘, *an* priel. ‚prie, šalia, ant ...‘, *Walnuß* ‚valakinis riešutas‘); lietuvių kalbos įvardžiuose *mano*, *tavo*, *savo* **a** ir **e** tariami trumpi, nors yra atvirame skiemenyje ir t.t. Tokie išimtiniai atvejai būtinai turi būti vienaip ar kitaip nurodomi (fonetinės transkripcijos ar kirčio ženklais).

1.4. **F o n e t i n ė t r a n s k r i p c i j a** – tikslus garsų užrašymas specialiais rašto ženklais. Skirtingai nuo įprastos rašybos, transkripcija vienodai tariamą garsą, nepaisydama jo kilmės, visada žymi tuo pačiu ženklu, pvz., vienodai žymimi *a* po minkšto priebalsio ir *e* žodžiuose *važiavo* [važ'ævo] ir *žemas* [ž'æmas], *g* ir *k* veiksmažodžiuose *segti* [s'èkt'i] ir *sekti* [s'èkt'i]. Fonetinės transkripcijos ženklų sistemą susidaro kiekvienos kalbos fonetikos specialistai, bet jie paprastai remiasi bendriausiais Tarptautinės fonetikų asociacijos nurodymais. Tokia sistema sudaroma iš lotyniškos abėcėlės mažųjų raidžių, papildytų naujomis, dažnai kitų kalbų abėcėlės raidėmis ir įvairiais diakritiniais ženklais, žyminčiais garsų tono, tembro ar trukmės požymius. Pasirinkti ženklai pateikiami dažniausiai kvadratinuose ([]), ar įstrižuose (/ /) skliausteliuose tuoj pat po antraštinio žodžio, pvz.:

LDEL:

fire /fi:ə/ ...	thought /thawt/ ...	use /yoohz/
,ugnis‘	,mintis‘	,vartoti‘

Vienų kalbų žodynuose transkribuojami visi žodžiai be išimties, kitų – tik tie, kurie tariami kitaip, negu to reikalauja bendrosios taisyklės. Kartais skliausteliuose pateikiamas ne viso žodžio, o tik išskirtinio garso tarimas, plg.:

SNO:

skove I [-o-]	skovl [skåvl]
(t.y. o tariamas kaip u)	(t.y. o tariamas kaip o)
,skrudėsiai‘	,kaušas, didelis samtis‘

Net ir tos pačios kalbos žodynuose fonetinės transkripcijos ženklai gali skirtis. Su visais jais supažindinama kiekvieno žodyno prarmėje.

2. Be duomenų apie žodžio garsinę sudėtį, daugeliui kalbų svarbūs ir p r o z o d i n i a i žodžio požymiai, o ypač kirtis (vieno žodžio skiemens garsinis paryškinimas kitų jo skiemenų atžvilgiu). Įprasta kalbėti apie fonetinius ir struktūrinius kirčio tipus.

Fonetiniai kirčio tipai apibrėžiami pagal dominuojantį garsinį požymį. Kirčiuotas skiemuo nuo nekirčiuotųjų paprastai skiriasi ne vienu koku požymiu, o kelių požymių kompleksu: balso jėga, tono aukščiui, tembro pakitimais, skiemens garsų trukme ir t.t. Vieni iš jų dominuoja, o kiti yra palydintieji. Pasaulio kalboms būdingi keli kirčio tipai: d i n a m i n i s (kirčiuotas skiemuo pabrėžiamas balso stiprumu, t o n i n i s, arba muzikinis (svarbiausias požymis, kuriuo kirčiuotas skiemuo skiriasi nuo nekirčiuoto, – tono aukštis), k i e k y b i n i s (esama statistinio ryšio tarp kirčio ir skiemens kiekybės – ilgumo ar trumpumo), t e m b r i n i s (kirčiuoto ir nekirčiuoto skiemens balsis visuomet skiriasi tam tikromis tembro savybėmis). Dažnai pasitaiko įvairių kirčio kombinacijų. Rusų kalbos kirtis yra ir dinaminis, ir kiekybinis, ir tembrinis, nes, pavyzdžiui, kirčiuotas balsis **a** žodyje *napað* ne tik ištariamas su didesne jėga negu nekirčiuotas, bet ir tęsiamas ilgiau, ir turi kitokį tembro atspalvį (Berkov 1996: 94); norvegų ir švedų kalbų kirtis yra dinaminis ir toninis (Nordisk 1997: 257); lietuvių kalbos kirtis taip pat yra mišrios prigimties:

jam suvokti svarbūs ir toniniai, ir dinaminiai, ir kiekybiniai veiksniai, nes kirčiuoto skiemens branduolys – balsis ar dvigarsis – dėsningai skiriasi nuo savo atitiktens nekirčiuotame skiemenyje intensyvumu, pagrindinio tono kitimu, trukme ir kokybe (Stundžia 1996: 18).

Struktūriniai kirčio tipai skiriami pagal jo vietą žodyje. Šiuo požiūriu kirtis gali būti f i k s u o t a s ir l a i s v a s i s. Fiksuotas kirtis visada turi pastovią vietą, pvz., pirmajame skiemenyje – čekų, slovakų, suomių, islandų, vengrų ir kt. kalbose; paskutiniajame – prancūzų ir kirgizų, o priešpaskutiniajame – lenkų kalboje. Laisvojo kirčio vieta nepastovi, jis krenta ant bet kurio skiemens. Laisvasis kirtis skiriasi ir savo ypatinga distinktyvine funkcija, nes gali skirti žodžius ar jų formas.

Leksikografijoje ypač aktualūs laisvojo ir toninio (muzikinio) kirčio tipai. Kintanti kirčio vieta nurodoma aiškinamuosiuose anglų, rusų, vokiečių kalbų žodynuose. Latvių kalbos, kuriai būdinga fiksuota kirčio vieta pirmajame skiemenyje, bet kurioje skiemuo skiriasi tono ar balso stiprumo moduliacijomis, žodynuose turėtų būti žymima priegaidė. Ji esti trejopa: t ė s t i n ė, žymima riestiniu ženklu (~), k r i n t a n ė i o j i, žymima kairiniu ženklu (‘), ir l a u ž t i n ė, žymima stogelio pavidalo ženklu (^), pvz.:

ciētums ‚kalėjimas‘ ir **ciētums** ‚kietumas‘

jaūkums ‚mielumas, malonumas‘ ir **jaūkums** ‚mišinys, netvarka‘

griēzt ‚pjauti, rėžti‘ ir **griēzt** ‚sukti‘.

Norvegų ir švedų kalboms būdingas kombinuotas – dinaminis ir toninis – kirtis, abiejose kalbose skiriamos dvi tonemos: pirmoji, kuriai būdinga pamažu kylanti intonacija į skiemens pabaigą ir kuri žymima akūto ženklu (‘), antroji, kuriai būdinga kintanti intonacija (kirčiuoto skiemens pradžioje tonas staigiai krinta, o paskui vėl staigiai kyla aukštyn, net aukščiau už pradinį) ir žymima gravio ženklu (˘), pvz., norv. *vīnter* ‚žiema‘, *sòmmer* ‚vasara‘. Kadangi vienskiemeniai žodžiai visada turi pirmąją tonemą, žodynuose ji paprastai nežymima. Tačiau kai toks vienskiemenis žodis patenka į sudurtinį, jo tonema gali keistis, ir tada tokią pasikeitusią tonemą įprasta pažymėti, pvz.: *blékk* ‚rašalas‘, *blékkhus* ‚rašalinė‘ (pirmoji tonema nežymima nei vienskiemeniame, nei iš jo padarytame dūrinyje),

bet *blèkksprut* ‚moliuskas, aštuonkojis‘ (antroji, pakitusi tonema jau žymima). Šiaip jau tradicijos žymėti tonemas aiškinamuosiuose skandinavų kalbų žodynuose nėra. Pažymima tik kirčio vieta, ir tai tik tada, jei jis krenta ne pirmajame skiemenyje (o dauguma dvi-skiemenių ar daugiaskiemenių savųjų norvegiškų ir švedišκών žodžių kirtį turi kaip tik pirmajame skiemenyje).

Lietuvių kalba turi laisvąjį kirtį: jis esti bet kuriame nevien-skiemenio antraštinio žodžio skiemenyje, o, be to, šokinėja iš vieno skiemens į kitą tokius žodžius kaitant. Fonetiniu požiūriu jis yra mišrus, ir, kas ypač svarbu, – skiriasi ir pagrindinio tono moduliacijomis, ir skiemenų kokybe, ir garsų tembru. Ilgieji kirčiuoti skiemenys gali turėti dvi priegaidės: tvirtagalę, žymimą riestiniu ženklų (~), arba tvirtapradę, žymimą dešininio ženklų ('). Kadangi lietuvių kalbos kirtis ir priegaidė atlieka žodžių ir jų formų skiriamąją funkciją, aiškinamuosiuose žodynuose turi būti kirčiuojami visi antraštiniai žodžiai ir jų pagrindinės formos, pažymimos vardažodžių kirčiavimo paradigmos, o prireikus nurodomi ir kirčiavimo variantai. Kai kurių aiškinamojo žodžio formų kirčiavimas paaiškėja iš iliustracinių pavyzdžių. Kirčio vietos bei priegaidės pažymos ir sudaro lietuvių kalbos aiškinamųjų žodynų fonetinių duomenų lauką. Plg.

DLKŽ:

1 **ginti**, *gēna*, *gīnė* **1.** varyti: ... **2.** vyti: ...

2 **ginti**, *gīna*, *gīnė* **1.** stengtis atremti puolimą: ... **2.** įrodinėti savo nuomonę: ... **3.** užstoti teisme: ... **4.** drausti: ...

1 **kaŕtis** (2) kartumas: ...

2 **kaŕtjis** (2) arklio sprandas; vieta, kur auga karčiai: ...

3 **kaŕtjis** (2) *psn.* saikas biralamams seikėti: ...

4 **kártis**, *~ies m.* (1) **1.** ilgas plonas nugenėto medžio kamienas, šatra: ... **2.** virtinė, eilė: ...

5 **kártis**, *kāriasi*, *kórėsi* **1.** → **k a r t i** **2.** *šnek.* lipti, kabintis, rioglintis: ... **3.** *šnek.* lipti, brautis ...

óda (1), **odà** (4) **1.** viršutinis žmogaus ar gyvulio kūno sluoksnis: ...

2. nuluptas ir išdirbtas gyvulio kailis: ...

LKŽ XIX:

1 **vilniškis**, -ė smob. (2) DŽ, NdŽ, Vlk, vilniškis (1) Krš, Eig; S.Dauk, Ser žr. vilnietis: Aš ne vilniškis, aš iš Varėnos Vrn. Vilniškių visa sanatorija, ponų daugis, visa „Lietuva“ DrskŽ. Tas vilniškis vaikščio[ja] i klausinė[ja] visa ko Jdr. A ne visus žodžius tesupranta – rasi vilniškiai yr Sd.

2 **vilniškis**, -ė adj. (2) KŽ **1.** *esantis gyvenantis Vilniuje:* ... Ansai vilniškis vyskupas buvo tikras lietuvis A1884,30. || *vykstantis ar vykęs Vilniuje:* Taip įvyko 1410 m. vadinamoji vilniškė unija A. Janul. **2.** *kuris iš Vilniaus:* Vilniškis laiškas NdŽ. Vilniškis traukinys DŽ¹. **3.** *būdingas Vilniaus miestui:* Tai vienintelė to didelio menininko mūro bažnyčia, mūsų vilniškio baroko stiliaus sp. ...

MLKŽ (skliausteliuose po antraštinio vardažodžio skaičiuu čia žymima pirmiausia kirčiavimo, o pakui kaitymo paradigma, o po antraštinio veiksmažodžio – tik asmenuotė):

laũkas *dkt. v. (4,1)* **1.** vieta be medžių: ... **2.** didelis žemės plotas, kuriame kas auginama ...

laukĩnis, laukĩnė *bdv. (2, 4-9)* kuris gyvena ar auga neauginamas: ...

vėsti, vėda, vėdė *vks (1)* **1.** (*kas ka*) einant kartu padėti eiti, rodyti kelią ... **2.** (*kas ka*)

tvarkyti, vadovauti ... **3.** (*kas ka*) tuoktis (apie vyrą) ...

Kai kurių kalbų žodynuose kirčiavimo požymiai kartais nurodomi kartu su fonetinės transkripcijos ženklais. Taip dažniausiai daroma dinaminį ir laisvąjį kirtį turinčių kalbų žodynuose. Plg.:

LDEL:

1 **entrance** /'entrəns/ *n* ... **misunderstand** /misundə'stænd/ *vt* ...
,įėjimas' ,neteisingai suprasti'

2 **entrance** /in'trahns/ *vt* ... **miswrite** /mis'riet/ *vt* **miswrote** /-
'roht/; **miswritten**
,sukelti ekstazę, džiaugsmą' /-'ritn/ ,parašyti netaisyklingai, neteisingai'

Pateikiant žodynuose tų kalbų žodžius, kurių kirčio vieta pastovi ir kurioms nebūdingas pagrindinio skiemens tono kitimas, kirtis apskritai nežymimas (nebent pasitaiko viena kita kirčiavimo išimtis).

Nors svarbiausias aiškinamojo žodyno tikslas – paaiškinti leksinių vienetų reikšmes, fonetinės informacijos žodyne niekada negalima ignoruoti. Pirma, žodžio garsinė sandara ir prozodinės ypatybės turi reikšmės skiriamąją funkciją, antra, žodynas turi teikti vartotojui informaciją, kuri palengvintų aiškinamojo žodžio ir jo formų tarimą.

Literatūra ir žodynai

- Berkov 1996 – Берков В. П. Двухязычная лексикография. С.- Петербург Изд-во С.- Петербургского университета
- Nordisk 1997 – Nordisk leksikografisk ordbok. Oslo: Universitetsforlaget AS
- Svensen 1987 – Svensen B. Handbok i lexikografi. Stockholm: Esselte Studium och Tekniska nomenklaturcentralen Norstedts Tryckeri
- Stundžia 1996 – Stundžia B. Lietuvių kalbos kirčiavimas. Vilnius: Baltos lankos
- DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, IV leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000
- LDEL – Longman Dictionary of the English Language. Longman Group UK Limited, 1984
- LKŽ XIX – Lietuvių kalbos žodynas. XIX t. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 1999
- MLKŽ – Mokomasis lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Baltos lankos, 2000
- SNO – Store norske ordbok. Oslo: Kunskapforlaget, 1992

Evalda Jakaitienė
Lietuvių kalbos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto 5, LT-01513 Vilnius
Lietuva
jakeva@delfi.lt

SUMMARY

Phonetic Information in Modern Dictionaries

Evalda JAKAITIENĖ

Although the main aim of dictionaries is the description of word meaning, phonetic peculiarities of lexical units should be never ignored. First of all- they have a distinctive function in word semantics, secondly – dictionaries have to give users information about usual spellings of words and about variations in spelling.

This article deals with the problem of the selection and indication of phonetic data that dictionaries may contain. The type of information about words phonetics lexicographers need to take account of in framing a dictionary entry, depends on the particular language. In order to select and indicate them compilers of dictionaries have to solve several problems: orthographic synonymy, orthographic homonymy, orthographic exceptions. The other information in relation to pronunciation in dictionaries is the stress pattern (especially in languages with tonic and free accentuation).

KOPSAVILKUMS

Fonētiskā informācija mūsdienu vārdnīcās

Evalda JAKAITIENĖ

Kaut arī vārdnīcas galvenais uzdevums ir paskaidrot vai ar citas valodas atbilstēm izteikt leksisko elementu nozīmes, vārdnīcas šķirkļi nevar ignorēt arī fonētisko informāciju. Pirmkārt, vārda skaniskajam sastāvam un prosodiskajām īpatnībām ir formu un nozīmju šķērējfunkcijas, otrkārt, nedrīkst aizmirst, ka vārdnīca sniedz lietotājam arī tādu informāciju, kas atvieglo skaidrojamā vārda un tā formu izrunu.

Šai rakstā aplūkotas fonētisko ziņu norādes problēmas, ar kurām saskaras dažādu valodu vārdnīcu autori. Informācijas nepieciešamību un apjomu par leksiskā elementa skanisko sastāvu nosaka valodas grafikas un ortogrāfijas attiecsmes. No šī viedokļa valodas ir ļoti atšķirīgas, un ikvienas valodas leksikogrāfiem rodas savas problēmas. Veidojot fonētiskās informāciju, nākas saskarties ar vairākām problēmām: ortogrāfiskā sinonīmija, ortogrāfiskā homonīmija un dažādi rakstības izņēmumi. Vārdu prosodiskās pazīmes jānorāda atkarībā no fonētiskā un strukturālā uzsvāra tipa: leksikogrāfijā īpaši aktuāls ir brīvā un muzikālā uzsvāra tipi.

LATVIŲ BENDRINĖS KALBOS TRISKIEMENIŲ ŽODŽIŲ ILGŪJŲ BALSIŲ TRUKMĖ

Lidija KAUKĖNIENĖ
(Vilniaus universitetas, Kauno humanitarinis fakultetas)

§ 1. Latvių kalbos balsių kiekybė tirta ir aprašyta daugelyje darbų. Šio amžiaus pradžioje balsių trukmę tyrė Ž. Poirot (1915) ir R. Ekblomas (Ekblom 1933). Tam tikrus kiekybės dalykus ne kartą epizodiškai aprašė A. Abelė. Ji (Ābele 1933) nurodė, kad kirčiuotų trumpųjų balsių trukmė yra mažesnė nei kirčiuotų ilgųjų ir tas santykis maždaug yra 2 : 5 (t. y. 1 : 2,5). Be to, 1929 m. ji teigė, kad kirčiuotų trumpųjų balsių trukmė priklauso nuo skiemenų skaičiaus žodyje bei nuo šalia esančio priebalsio (Ābele 1929: 174). J. Plakis (Плакись 1914: 206) įrodė, kad kirčiuoti ilgieji balsiai esą 3 kartus ilgesni už nekirčiuotus trumpuosius, o kirčiuoti ilgieji – 1,2 karto ilgesni už nekirčiuotus ilguosius. R. Ekblomas (Ekblom 1933: 9) nustatė latvių kalbos balsių trukmės skirtumus, priklausančius nuo priegaidės: ilgiausia trukmė yra balsių su tęstine priegaide, po jų eina balsiai su krintančiąja ir laužtine priegaide. Tačiau vertinant šių tyrimų rezultatus, reikia atsižvelgti į to meto technines galimybes, ir į tai, kad buvo tirta ne viena tarmė, o įvairūs dialektai, tad ir rezultatai gana skirtingi.

E. Liepa (Liepa 1979: 9–15) ir S. Mieze (Mieze 1972: 58–84) savo darbuose įrodė, kad absoliutus trukmės laikas priklauso nuo kalbėjimo tempo, kirčio, priegaidės, skiemens struktūros ir greta esančio priebalsio. E. Liepa nustatė tokius kiekybės santykius: trumpieji nekirčiuoti, trumpieji kirčiuoti, ilgieji nekirčiuoti ir ilgieji kirčiuoti santykiauja taip: 1 : 1,5 : 3 : 3,5 (Liepa 1979: 92), taip pat konstatavo, kad tęstine priegaide kirčiuoti balsiai yra 1,1–1,9 karto ilgesni už krintančios ir laužtinės priegaidės balsius. S. Mieze rezultatai (Mieze 1972: 61–66), priešingai negu E. Liepos, parodė, kad ištarti tęstine priegaide balsiai gali būti net trumpesni už ištartus netęstine.

A. Stelė (Stelle 1971: 11–13) analizavo dviskiemenių žodžių kirčiuotų balsių trukmę tarp dusliųjų priebalsių. Jo tyrimas parodė, kad kirčiuoti ilgieji su trumpaisiais santykiauja 1 : 2.

§ 2. Šio straipsnio **tikslas** išsiaiškinti, kokią kiekybinę redukciją patiria nekirčiuoti ilgieji latvių bendrinės kalbos balsiai, nustatyti kirčiuotų ir nekirčiuotų balsių trukmės santykius.

§ 3. Darbo **metodika**. Analizei pasirinkti latvių bendrinės kalbos triskiemeniai žodžiai. Kirčiuotų balsių trukmės vidurkiai skaičiuoti iš triskiemenių žodžių pirmojo skiemens. Tyrimui pasirinkti tokie žodžiai: *pīpene, dīzelis, cītība, līdaka, ētika, ēteris, ģēpele, sēdināt, bēdulis, bēgulis, ēdamais, sētuve, pātāga, tāfele, fākela, štāpelis, fobja, fokusa, fokusu, būtība, dūkuris, ūbele, pūdelis, cūcene*.

Nekirčiuotų balsių trukmės reikšmėms gauti pasirinkti žodžiai, kad tiriamieji balsiai būtų pirmajame ir antrajame pokirtiniame skiemenyje: *būtība, cītība, zūdīties, tētītis, ticība, lācītis, lācīti, vadība, bāzētis, lādētis, āķētis, sistēma, budēlis, kolēga, afēra, atēna, atēnas, pašēna, pelēkums, nosēdas, nosēdām, piemētāt, bārāmiēs, lūšāda, bēdātis, pārkāpējs, pārbāzēt, dekāde, masāža, masāžas, palāta, kontrole, mongolis, eiropiete, ikona, lipoma, bubonis, čakona, cezūra, apkūpēt, kabūzis, vāgūzis, aizgūtnēm, dīzelī, līderī, štāpelī, dūkurī, dzelonī, palāpīt, pabadīt, pipetē, pipetēs, bufetē, bufetēs, negribēts, neredzēts, palīgēka, pašizvēlēts, sauleslēkts, piesēdētājs, pelnpelēks, dāvanā, fākelā, sēdināt, dāvanās, fākelās, komikā, masāzā, saķēpāt, apjautāt, pakašāt, garderobe, alkohola, cicero, libido, dinamo, kimono, kanelūra, apvidū, abažūra, absolūta, dienvīdū, nodabūt, altitūda*.

Latvių kalbos žodžiai įrašyti 2002 m. gruodžio mėn. Latvijos universiteto Filologijos fakulteto Akustinės fonetikos ir kompiuterinės lingvistikos laboratorijoje. Įrašyti padėjo laboratorijos vadovas J. Grigorjevas. Žodžius su tiriamaisiais balsiais įskaitė rygiečiai aktoriai Vilis Daudzinis (Vilis Daudziņš, g. 1970), gimęs ir gyvenęs Rygoje, dirbantis Naujajame Rygos teatre bei Artis Ruobežniekas (Artis Robežnieks, g. 1970), gimęs Jekabpilyje, mokėsis ir gyvenantis Rygoje, dirbantis Meno teatre. Abu aktoriai kalba standarine bendrine latvių kalba. Žodžiai aktoriams buvo pateikti sumaišyti atsitiktine tvarka. Kad imtys būtų didesnės ir statistiniai duomenys patikimesni, kiekvienas žodis kartotas po penkis kartus. Aktoriai turėjo skaityti įprastu šnekamosios kalbos tempu, ir kiek galima, neutralėsne intonacija, tarp žodžių darydami nedideles pauzes.

Tiriamųjų balsių vidutinė trukmė matuota programa PRAAT 4.0.11. Matavimų rezultatai apdoroti matematinės statistikos metodais: buvo skaičiuojamas trukmės aritmetinis vidurkis (\bar{x}), standartinis nuokrypis (s), variacijos koeficientas (v), 95% pasikliaujamasis intervalas (\div). Rezultatų reikšmingumas tikrintas Studento kriterijumi. Statistinė analizė atlikta A. Girdeno sukurta programa „STUDENT“ (programavimo kalba TURBO-PASCAL, v. 7.0).

Gauti trukmės duomenys pateikti lentelėse, taip pat pavaizduoti grafiškai.

§ 4. Palyginus kirčiuotus ilguosius balsius su nekirčiuotais, nustatyta, (žr. 1 lent.), kad nekirčiuoti variantai gerokai trumpesni už kirčiuotus beveik visose pozicijose. Kaip matyti iš rezultatų, 11 atvejų iš 12 pasikliaujamieji intervalai net nesusiliečia, o Studento kriterijaus reikšmės gerokai viršija kritines: beveik visų tiriamųjų porų $P < 0,005$ ar $P < 0,001$. Tik vienu atveju, t. y. palyginus kirčiuotąjį [æ:] su pirmuoju pokirtiniu, pasikliaujamieji intervalai užkloja vienas kitą: $213 \div 240$ ms ir $201 \div 236$ ms ($t = 0,67 < t_{0,05} = 2,02$). Kiek mažesnis, tačiau reikšmingas skirtumas gautas lyginant kirčiuotąjį [æ:] su antruoju pokirtiniu [æ:]. Tiriamosios poros pasikliaujamieji intervalai vos susieina: $213 \div 240$ ms ir $188 \div 215$ ms, Studento kriterijaus reikšmė didesnė už kritinę: $t_p = 2,43 > t_{0,05} = 2,01$. Didžiausia trukmė išsiskiria kirčiuotieji [i:] ($\bar{x} = 248$ ms), [a:] ($\bar{x} = 235$ ms) ir [æ:] ($\bar{x} = 226$ ms).

Taigi matyti, kad nekirčiuoti ilgieji variantai p a t i r i a kiekybinę redukciją. Palyginus kirčiuotų ir nekirčiuotų variantų trukmę, paaiškėjo (žr. 3 lent.), kad labiausiai kiekybiškai redukuojamas antrasis pokirtinis [i:]. Jo santykis¹ su kirčiuotu yra: 1: 1,6 (skiriasi net 91 ms). Visi kiti ilgieji pokirtiniai variantai trumpėja kiek mažiau: 1,1–1,4 karto. Mažiausiai trumpėja minėtieji abu pokirtiniai balsio [æ:] variantai. Jų trukmės santykis su kirčiuotu yra toks: pirmojo pokirtinio – 1 : 1, antrojo pokirtinio – 1 : 1,1. Tose pozicijose, kur

¹ Santykis gaunamas kirčiuoto balsio trukmę dalinant iš nekirčiuoto balsio trukmės. Kai kuriuose darbuose teigiama, kad lingvistine prasme korektiškesni yra santykiniai duomenys, nes apdorojus medžiagą statistiškai ir išvedus duomenų vidurkius, iš dalies ar visiškai „ištirpsta“ nukrypimai nuo bendros tendencijos (Vaitkevičiūtė 1995: 24).

kirčiuotų ir nekirčiuotų balsių trukmės santykis 1 : 1,3 (žr. 3 lent.), nekirčiuoti balsiai apie 50 ms trumpesni. Tai nėra labai didelė redukcija, ir įdomu tai, kad visų nekirčiuotų variantų ji yra beveik tokia pat: negalėtume netgi išskirti, kurie pokirtiniai variantai – pirmieji ar antrieji – yra ilgesni. Pažiūrėjus į nekirčiuotų variantų trukmės vidurkius (žr. 3 lent.), gal ir būtų galima teigti, kad pirmieji pokirtiniai ilgesni (išskyrus [e:] ir [u:]) už atitinkamus antruosius, tačiau balsių kiekybės santykiai to skirtumo nerodo. Išvedus bendrąjį ilgųjų pokirtinių variantų trukmės vidurkį, gauta, kad pirmieji trumpėja 1,25 karto (arba 19%), o antrieji – 1,3 karto (arba 24%) (žr. 2 lent.).

1 lent. pateikiami balsių trukmės duomenys rodo, kad savaiminė atskirų balsių trukmė labai susijusi su kokybiniais požymiais: energingesnė artikuliacija lemia, kad žemesnio pakilimo, atviresni balsiai tariami ilgiau (Clark, Yallop 1999: 53). Daugelio kalbų eksperimentiniai tyrimai yra parodę, kad kiekvieno pakilimo garsui būdinga trukmė, mažėjanti didėjant pakilimui (Malmberg 1963; Lehiste 1970; Pakerys, Plakunova, Urbelene 1970: 48; Mohr 1971; Liepa 1979; Ščerba 1983; Rosner, Pickering 1994). Vadinasi, šis prozodinis dėsningumas yra universalija (Pakerys 1982: 43).

Taigi kirčiuotus balsius pagal trukmę galima išrikiuoti taip: [i:] > [a:] > [æ:] ≥ [e:] > [o:] > [u:]³ (trukmė atitinkamai: 247 ms > 235 ms ≥ 226 ms > 224 ms > 214 ms > 188 ms). Ši balsių eilė rodo, kad balsių trukmės santykiai atitinka bendrą taisyklę: žemutinio pakilimo balsiai ilgiausi, vidutinio pakilimo – trumpesni, aukštutinio pakilimo – trumpiausi⁴. Šiek tiek išsiskiria aukštutinio pakilimo [i:], kuris, deja, yra ilgiausias. Tačiau pažiūrėjus į kirčiuotų balsių pasikliaujamuosius intervalus (plg.: [i:] – 230 ÷ 263 ms, [a:] – 218 ÷ 251 ms, [æ:] – 213 ÷ 240 ms, [e:] – 212 ÷ 235 ms, [o:] – 197 ÷ 231 ms, [u:] – 169 ÷ 207 ms)

² Simbolis „≥“ žymi labai mažą arba iš viso neesantį savaiminės trukmės skirtumą. Pirmasis eilėse rašomas ilgesnis balsis. Jei trukmė tokia pat, atsižvelgiama į kokybę: pirmasis rašomas tas, kuris pagal pakilimo ryšį turėtų būti ilgesnis.

³ Balsiai išrikiuoti nuo turinčio didžiausią trukmę.

⁴ Ne vienas latvių kalbininkas savo darbuose yra teigęs, kad aukšto liežuvio pakilimo balsiai yra trumpiausi, vidutinio ir žemo pakilimo – ilgesni (Stelle 1970: 11; Mize 1972: 62, 67; Liepa 1979: 69; Strautiņa 1984: 18).

matyti, kad balsių [i:], [a:], [æ:], [e:], [o:] pasikliaujamieji intervalai daugiau ar mažiau liečiasi, tad kalbamųjų kirčiuotų balsių kiekybė gana panaši. O [u:] pasikliaujamasis intervalas visiškai nesuliečia su visų iš anksčiau išvardytų balsių intervalais. Tai rodo, kad daugelio skirtingos kokybės kirčiuotų balsių trukmė nedaug tesiskiria.

Nekirčiuoti ilgieji variantai išrikiuojami kiek kitaip. Pirmieji pokirtiniai – [æ:] > [i:] > [a:] ≥ [e:] > [o:] ≥ [u:] (trukmė atitinkamai: 219 ms > 194 ms > 184 ms ≥ 179 ms > 170 ms ≥ 174 ms); antrieji pokirtiniai – [æ:] > [a:] > [e:] > [i:] > [o:] ≥ [u:] (trukmė atitinkamai: 202 ms > 181 ms > 179 ms > 156 ms > 152 ms ≥ 151 ms). Matyti, kad kirčiuotų ir nekirčiuotų ilgųjų variantų vidutiniai trukmės skirtumai nėra labai dideli. Pirmųjų pokirtinių eilę iškraipo [i:], kuris, kaip ir kirčiuotasis, priskirtinas prie balsių, turinčių šiek tiek didesnę trukmę. Antrųjų pokirtinių balsių eilė, galima sakyti, beveik atitinka universalųjį modelį. Tačiau išanalizavus pirmųjų pokirtinių variantų trukmės pasikliaujamuosius intervalus (plg.: [æ:] – 201 ÷ 236 ms, [i:] – 185 ÷ 203 ms, [a:] – 171 ÷ 197 ms, [e:] – 159 ÷ 190 ms, [o:] – 157 ÷ 183 ms, [u:] – 131 ÷ 164 ms), akivaizdžiai matyti, kad labiausiai nutolę [æ:] ir [u:] trukmės pasikliaujamieji intervalai. Balsių [i:], [a:] ir [e:], [o:] pasikliaujamieji intervalai smarkiai kertasi. Taigi nors [i:], [a:] skirtingos kokybės garsai, tačiau trukmės intervalai labai panašūs.

Antrųjų pokirtinių variantų pasikliaujamieji intervalai rodo (plg.: [æ:] – 188 ÷ 215 ms, [a:] – 172 ÷ 189 ms, [e:] – 165 ÷ 192 ms, [i:] – 148 ÷ 164 ms, [o:] – 137 ÷ 166 ms, [u:] – 141 ÷ 162 ms), kad balsio [a:] trukmės intervalas vos liečiasi su [æ:], tačiau smarkiai persidengia su [e:]. Balsio [i:] trukmės intervalas gana „saugiai“ nutolęs nuo [æ:], [a:] ir [e:], bet kertasi su [o:]. Balsio [u:] pasikliaujamasis intervalas nutolęs nuo visų balsių, išskyrus [o:], šių balsių intervalai bemaž sutampa.

Taigi matyti, kad skirtingos kokybės pokirtinių variantų trukmės skirtumai itin maži, kitaip sakant, balsių trukmė kryžiuojasi, todėl ir balsių eilės jau nelabai atitinka trukmės ir pakilimo ryšį.

Gauti duomenys rodo, kad apskritai latvių kalboje pokirtinių variantų kiekybinė redukcija nėra didelė, pavyzdžiui, lietuvių kalboje ilgieji pokirtiniai balsiai redukuojami apie 50% ar net daugiau

(Kaukėnienė 2004: 14–16). Manytina, taip yra todėl, kad latvių kalbos pokirtiniai balsiai turi aiškius ir ryškius šalutinius kirčius, dėl to ir kiekybė menkai tepakitusi. Kita vertus, kirčiuotų ir nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmės santykiai rodo, kad ilgieji balsiai pokirtinėse pozicijose virsta šiek tiek trumpesniais negu kirčiuotieji balsiai garsais. Nekirčiuoti ilgieji balsiai yra kirčiuotų alofonai, nes tarp jų yra papildomosios distribucijos santykis: „tikrieji“ ilgieji balsiai vartojami kirčiuotose, o kiek trumpesni – nekirčiuotose pozicijose.

§ 5. Atliktas eksperimentas gal ir nėra labai metodiškas (kritiką šiuo klausimu žr. Pakerys 1982: 94–95), nes balsių kiekybė matuota nevienodos garsinės sandaros žodžiuose. Kaip žinoma, balsių trukmė priklauso nuo įvairių veiksnių: skiemens sandaros ir vietos žodyje, aplinkinių priebalsių kokybės, akcentinės pozicijos ir t. t. Į juos neatsižvelgus kartais galima gauti net labai prieštaringų duomenų. Kita vertus, visiškai idealių minimaliųjų porų, tiriant skirtingų pozicijų balsių trukmę, vargu ar galima rasti. Be to, juk labai įvairuoja kiekvieno žmogaus kalbėjimo tempas, kitos individualios savybės. Manytina, kad šis kirčiuotų ir nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmės lyginimas bent jau rodo pagrindines latvių bendrinės kalbos ilgųjų balsių kiekybinės redukcijos tendencijas.

§ 6. Apibendrinamosios tyrimo **išvados** būtų tokios.

1. Latvių bendrinėje kalboje ilgieji balsiai kiekybiškai redukuojami, tačiau skirtingos kokybės balsių kiekybinė redukcija nevienoda.

2. Iš ilgųjų balsių labiausiai kiekybiškai redukuojami aukštutinis [i:] bei vidutinis [o:], kiek mažiau – [a:], [e:], [u:], mažiausiai – žemutinis [æ:].

3. Skirtingos kokybės nekirčiuotų balsių trukmės skirtumai itin maži, balsių eilės nedaro tokios įtakos trukmei kaip pakilimas.

4. Balsių kiekybei poveikį daro kirtis ir balsio pozicija žodyje kirčio atžvilgiu: daugiau trumpėja antrieji pokirtiniai variantai, t. y. esantys toliau nuo kirčiuoto skiemens.

5. Pokirtiniai ilgieji balsiai virsta šiek tiek trumpesniais ilgųjų balsinių fonemų alofonais: jie trumpesni už kirčiuotus ilguosius ir gerokai ilgesni už trumpuosius.

Literatūra

- Ābele, Anna. 1929. *Dundagas izloksnes intonācijas*. Filologu biedrības raksti 10, 168–198.
- Ābele, Anna. 1933. *Par stieptās intonācijas pāreju krītošā*. Filologu biedrības raksti 13, 40–42.
- Clark, John, Yallop, Colin. 1999. *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Ekblom, Rihard. 1933. *Die lettischen Akzentarten*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Kaukėnienė, Lidija. 2004. *Vocalism of Unstressed Syllables in the Contemporary Standard Baltic Languages: Summary of doctoral dissertation*. Vilnius: VU.
- Lehiste, Ilse. 1970. *Suprasegmentals*. Cambridge (Mass.); London: The M. I. T. Press.
- Liepa, Elmaars. 1979. *Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārājā valodā*. Rīga: Zinātne.
- Malmberg, Bonny. 1963. *Phonetics*. New York: Dover Publications.
- Mieze, Silvija. 1972. *Garu patskaņu kvantitāte divzilbju vārdos*. Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873–1973. Rīga: Zinātne. 58–86.
- Mohr, B. 1971. *Intrinsic variations in the speech signal*. *Phonetika*. Vol. 23. №2. P. 65–93.
- Pakerys, Antanas. 1982. *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*. Vilnius: Mokslas.
- Плакись, Юрис. 1914. *Опыт экспериментально-фонетического исследования латышского ударения*. *Русский филологический Вестник* 22, 206.
- Poirot, J. 1915. *Contribution à l'étude de la quantité en lette*. *Acta Societatis Scientiarum Fennicae* 45, 37.
- Rosner B. S., Pickering J. B. 1994. *Vowel Perception and Production*. Oxford University Press.
- Stelle, Anita. 1970. *Uzsvērto patskaņu un divskaņu ilgums*. Latviešu valodas literatūras problēmas. Rīga: Zinātne.
- Strautiņa, Vaira. 1984. *Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētika*. Rīga: P. Stučka LVU.
- Щерба, Лев В. 1912 [= 1983]. *Русские гласные в качественном и количественном отношении*. Ленинград: Наука.
- Пакерис, Антанас, Плакунова, Тамара, Урбелене, Янина. 1970. *Относительная длительность гласных литовского языка*. *Калbos garsai ir intonacija* 4, 30–53.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 1995. *Bendrinės lietuvių kalbos priegaidės*. Vilnius: Enciklopedija.

1 lentelė

Kirčiuotų ir nekirčiuotų latvių bendrinės kalbos ilgųjų balsių trukmė ir statistinis jos vertinimas⁵

Pozicija	n	\bar{x} (ms)	s (ms)	v (%)	$\bar{\Delta}$ (ms)	95% pasikl. interv. (ms)	$t \geq t_{\alpha}$
kirčiuotas [i:]	20	247	36	14,4		230 ÷ 263	
1 pokirtinis [i:]	35	194	25	13,1	53	185 ÷ 203	$6,38 > t_{0,001} = 3,48$
kirčiuotas [i:]	20	247	36	14		230 ÷ 263	
2 pokirtinis [i:]	44	156	27	17	91	148 ÷ 164	$11,34 > t_{0,001} = 3,46$
kirčiuotas [æ:]	18	226	28	12,1		213 ÷ 240	
1 pokirtinis [æ:]	28	219	45	20,7	7	201 ÷ 236	$0,67 < t_{0,05} = 2,02$
kirčiuotas [æ:]	18	226	28	12,1		213 ÷ 240	
2 pokirtinis [æ:]	32	202	38	19,0	24	188 ÷ 215	$2,43 > t_{0,05} = 2,01$
kirčiuotas [e:]	20	224	25	11,0		212 ÷ 235	
1 pokirtinis [e:]	39	174	47	27,0	50	159 ÷ 190	$4,37 > t_{0,001} = 3,47$
kirčiuotas [e:]	20	224	25	11,0		212 ÷ 235	
2 pokirtinis [e:]	36	179	39	22,0	45	165 ÷ 192	$4,63 > t_{0,001} = 3,48$
kirčiuotas [a:]	20	235	35	14,8		218 ÷ 251	
1 pokirtinis [a:]	40	184	40	21,5	51	171 ÷ 197	$4,88 > t_{0,001} = 3,47$
kirčiuotas [a:]	20	235	35	14,8		218 ÷ 251	
2 pokirtinis [a:]	40	181	27	15,1	54	172 ÷ 189	$6,58 > t_{0,001} = 3,47$
kirčiuotas [o:]	22	214	38	17,6		197 ÷ 231	
1 pokirtinis [o:]	28	170	33	19,4	44	157 ÷ 183	$4,42 > t_{0,001} = 3,51$
kirčiuotas [o:]	22	214	38	17,6		197 ÷ 231	
2 pokirtinis [o:]	27	152	37	24,0	62	137 ÷ 166	$5,87 > t_{0,001} = 3,51$
kirčiuotas [u:]	20	188	40	21,5		169 ÷ 207	
1 pokirtinis [u:]	24	147	39	26,4	41	131 ÷ 164	$3,42 > t_{0,005} = 2,96$
kirčiuotas [u:]	20	188	40	21,5		169 ÷ 207	
2 pokirtinis [u:]	27	151	27	17,9	34	141 ÷ 162	$3,74 > t_{0,001} = 3,52$

⁵ Lentelėje minimų simbolių reikšmės: n – matavimų skaičius, \bar{x} – aritmetinis vidurkis, s – standartinis nuokrypis, v – variacijos koeficientas, pasikl. interv. – pasikliaujamasis intervalas, t_p – apskaičiuota Studento kriterijaus reikšmė, t_{α} – kritinė Studento kriterijaus reikšmė, α – rezultatų reikšmingumo lygmuo.

2 lentelė

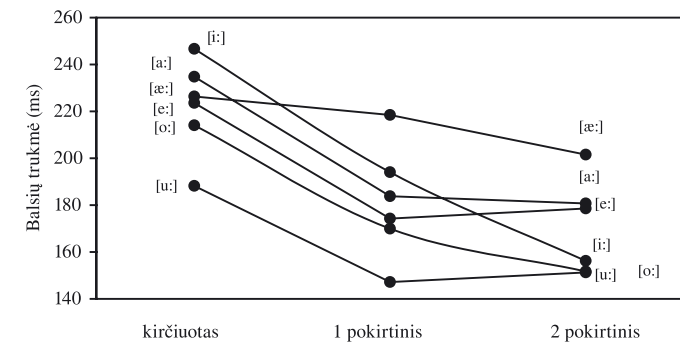
Latvių bendrinės kalbos ilgųjų balsių trumpėjimas (%)

Pozicija → Balsiai ↓	1 pokirtinis	2 pokirtinis	Vidutiniškai
[i:]	22	37	30
[æ:]	4	11	8
[e:]	23	21	22
[a:]	22	24	23
[o:]	21	30	26
[u:]	22	20	21
Vidutiniškai	19	24	

3 lentelė

Latvių kirčiuotų ir pokirtinių ilgųjų balsių kiekybės santykiai⁶

Pozicija → Balsiai ↓	1 Pk : K	2 Pk : K
[i:] : [i:]	1 : 1,3	1 : 1,6
[æ:] : [æ:]	1 : 1	1 : 1,1
[e:] : [e:]	1 : 1,3	1 : 1,3
[a:] : [a:]	1 : 1,3	1 : 1,3
[o:] : [o:]	1 : 1,3	1 : 1,4
[u:] : [u:]	1 : 1,3	1 : 1,3
Vidutinės reikšmės	1 : 1,25	1 : 1,3

1 pav. Kirčiuotų ir nekirčiuotų ilgųjų balsių trukmė

⁶ Lentelėje naudojami simboliai: K – kirčiuota pozicija; 1 Pk – pirmasis pokirtinis variantas, 2 Pk – antrasis pokirtinis variantas.

Lidija Kaukėnienė
 Užsienio kalbų katedra
 Kauno humanitarinis fakultetas
 Vilniaus universitetas
 Muitinės 8, LT-44280 Kaunas
 Lietuva
 limuks@xxx.lt

SUMMARY

The duration of long vowels in trisyllabic words in Standard Latvian

Lidija KAUKĒNIENĒ

This article presents the result of an investigation into the quantity of long stressed and unstressed vowels in Standard Latvian, using instrumental and statistical methods.

The results show that the quantity of unstressed vowels in Latvian is not the same as that of stressed ones: the former undergo reduction.

Long vowels are longest under stress, shorter in post-accented positions. In the second post-accented position long vowels are 1.3 times and in the first post-accented position 1.25 times shorter than under stress.

Among long vowels, the high [i:] and the medium [o:] are most distinctly quantitatively reduced, the low [a:], the medium [e:], and the high [u:] are slightly less reduced, and the low [æ:] least of all.

Stress and the vowel's position in a word with respect to stress make an impact on the quality of vowels: in the case of long vowels, second post-accented variants demonstrate greater shortening.

The duration differences of unstressed vowels demonstrating various qualities are rather inconsiderable, moreover, the order of the vowels hardly conforms with the relationship between their duration and rise.

KOPSAVILKUMS

Garų patskaņų ilgums trīsīlbiņu vārdos latviešu literārajā valodā

Lidija KAUKĒNIENĒ

Raksts apkopo rezultātus pētījumam par garų uzsverto un neuzsverto patskaņų kvantitāti latviešu literārajā valodā, kas veikts izmantojot instrumentālās un statistiskās metodes.

Rezultāti rāda, ka neuzsverto patskaņų kvantitāte nav tāda pati kā uzsvertajiem: neuzsvērtie ir pakļauti redukcijai.

Garie patskaņi ir visgarāki uzsvertā pozīcijā, bet īsāki – pozīcijās pēc uzsvāra. Otrajā pēcusvāra pozīcijā garie patskaņi ir 1,3 reizes, bet pirmajā pēcusvāra pozīcijā – 1,25 reizes īsāki nekā uzsvertajā pozīcijā.

No garajiem patskaņiem visvairāk reducēti tiek [i:] un [o:], mazliet mazāk – [a:], [e:] un [u:], bet vismazāk – [æ:].

Dažādu neuzsverto patskaņų ilguma atšķirības ir visai nenozīmīgas, turklāt patskaņų rinda neietekmē kvantitāti tik būtiski kā pacēlums.

AGE-SPECIFIC AND GENDER-SPECIFIC SLANG

Jolanta LĒGAUDAITĒ
 (Vytauto Didžiojo universitetas)

1. Introduction

The linguistic forms of the teenage vernacular function as markers of social identities, group exclusiveness, opposition and offence. Their basic functions are to create autonomy and independence from parental authority and to cooperate with one's peer group. The use of slang serves as a form of resistance, thus, creating social distance from the adult society and solidarity and distinctiveness within the peer group. It is clear that differences in the language use of teenage peer groups are related to age and gender. As regards age and gender differences in linguistic behaviour, the question arises whether different teenage age groups as well as boys and girls have a different slang vocabulary. Thus, the aim of this article is to analyse slang words in the Corpus of Kaunas Teenagers' (COKT) which fall into categories of slang usage in different age and gender groups (age-specific and gender-specific).

The Kaunas corpus, which was conducted by me and collected in 2000 consists of 120,000 words. The COKT material was recorded by ten thirteen to nineteen year-old recruits (boys and girls). The recordings were made inside and outside school settings. COKT material provides with information about speakers' age, gender, school borough and the setting of the conversation. The age group division in COKT is as follows: early adolescence (12-13), middle adolescence (14-16), and late adolescence (17-19). The age groups of middle and late adolescence represent most of the text material; early adolescence (106,23) words, middle adolescence (286,08) words and late adolescence (244,84) words.

As regards gender COKT material presents roughly equal distribution of text between female and male speakers. The corpus consists of conversations performed by 101 male and 103 female recruits. The COKT conversations were recorded in eleven different Kaunas boroughs. Thirty-six different schools are represented in the material. For most of the teenagers, the borough of residence is identical with their school borough.

In this article, I will analyse two categories of the teenage slang in COKT: **age-specific** and **gender-specific** and will try to explain the motivation of its usage. The concept of ‘specific’ refers to a particular individual, group, or circumstance. Thus, age-specific slang is typically used by one age group: early, middle or late adolescence, such as early adolescence *chemija* (‘chemistry’ = ‘drugs’), *batai* (‘boots’ = ‘bad’); middle adolescence *trinti* (‘rub’ = ‘lie’), *traukti* (‘pull’ = ‘make love’); late adolescence *aliulis* (‘beer’), *dusinti* (‘choke’ = ‘drink’). Gender-specific slang refers to typically boys’ slang and typically girls’ slang. Boys’ slang reflects masculine features of self-esteem and dominance, such as *taram baram* (‘tough’), *paticharinti* (‘steal’), *pisti* (‘fuck’ = ‘make love’) and *dėti* (‘put male genitalia’ = ‘do not worry’). Girls’ slang is marked by solidarity, eg *grybukai* (‘mushrooms’ = ‘little and not important’) and *seksovas* (‘sexy’), *Daunas* (‘Psychic’).

2. Age-specific slang

The use of slang in general is primarily an early adolescent phenomenon. A further investigation of the age variable in this article is meant to identify which age groups use what slang words. Observations in COKT provide figures to support the statement that there is such a thing as age-specific slang. Table 1 lists the top ten age-specific slang words and shows their frequency (F) for different age groups.

Table 1

The top ten age-specific slang words

Early adolescence		Middle adolescence		Late adolescence	
Item	F	Item	F	Item	F
<i>Klyšė</i> (‘Band-legged’)	5	<i>seksovas</i> (‘sexy’)	9	<i>taram baram</i> (‘tough’)	11
<i>prisiniuchinti</i> (‘smell’)	5	<i>fulė</i> (‘football’)	7	<i>pritvojęs</i> (‘beaten’=‘drunk’)	5
<i>Pacukai</i> (‘Rats’)	3	<i>trinti</i> (‘rub’=‘lie’)	6	<i>aliulis</i> (‘beer’)	5
<i>dėžė</i> (‘box’=‘TV set’)	3	<i>traukti</i> (‘make love’)	5	<i>prabazarinti</i> (‘speak’)	5
<i>riebus</i> (‘fat’=‘good’)	3	<i>muzonas</i> (‘music’)	5	<i>dusinti</i> (‘choke’=‘drink’)	4
<i>repas</i> (‘music style’)	3	<i>amfa</i> (‘drugs’)	5	<i>pričiuožus</i> (‘crazy’)	4
<i>šilkė</i> (‘drugs’)	2	<i>pienas</i> (‘drugs’)	4	<i>striomas</i> (‘shop’)	3
<i>tratintis</i> (‘make love’)	2	<i>lašadka</i> (‘drugs’)	4	<i>kislotnas</i> (‘sour’=‘angry’)	3
<i>batai</i> (‘boots’=‘bad’)	2	<i>sėdėti ant adatos</i> (‘sit on the needle’)	4	<i>hašas</i> (‘drugs’)	3
<i>chemija</i> (‘drugs’)	2	<i>veža</i> (‘drugs drive’)	3	<i>pavadaškė</i> (‘assistant’)	3
Total	30		52		46

Age-specific slang makes up 14.7 per cent of the total number of 606 slang words in the early adolescence group, compared to 21.7 per cent in the middle adolescence group (total number 1 457) and 17.4 per cent in the late adolescence group (total number 797). Though slang in general dominates among the 12-13 year olds, the age-specific slang is most common among the 14-16 year old boys and girls. The top ten items in this group make up 16.5 per cent of the total number of slang words compared to 3.5 per cent in the group of middle adolescent slang.

Table 2

Distribution of age-specific slang in relation to age and gender

Gender	Early adolescent		Middle adolescent		Late adolescent	
	N	per 1000	N	per 1000	N	per 1000
Boys	45	1.4	171	5.5	98	3.1
Girls	44	1.4	145	4.4	41	1.2
Total	89	2.8	316	9.9	139	4.3

$\lambda = 12.8606$
d.f. = 2
Significant at $p > 0.01$

We note from the table above that age-specific slang is most frequent in the middle adolescence group where the total number of occurrences (N) of this slang is 316 items. This group has a higher relative frequency of age-specific slang which is 9.9 occurrences per 1000 words and, due to the large portion of text that stems from this group (28,608 words), the high relative frequency of age-specific slang can be said to be representative of this group. The relative frequency of age-specific slang in late adolescence group is lower (4.3), though the portion of text (24,484 words) for this group is close to that of middle adolescence group. Of all age groups the early adolescence group (the portion of text 106,23 words) has the lowest frequency of age-specific slang, 2.8 occurrences per thousand words.

Previous literature (Trudgill 1974; Lakoff 1975; Stenström 1991; de Klerk 1992; Coates 1993) is not unanimous with regard to the influence that speakers’ gender has on the use of slang. For example, de Klerk reports that age has a greater effect on the use of slang than gender and that both males and females use non-standard language to gain solidarity with the peers. The results in Table 2 show

that girls and boys in early adolescence adopt age-specific slang to nearly the same extent, which confirms Stenström's (1995) conclusion that gender differences regarding the use of slang among teenagers is disappearing. Hence, the data suggests that the girls adopt the feature of competitiveness in early adolescence, as there are no differences between the genders with respect to the distribution of age-specific slang. Thus, the girls are 'early adopters' (Milroy and Milroy 1985:36) of age-specific slang in this period. However, the distribution of age-specific slang in the middle adolescence group shows that the boys have a higher relative frequency of use than the girls. As regards late adolescence, the boys use age-specific slang to a significantly higher degree than the girls. It is possible that this difference can be seen as an indication that girls and boys raised in different sub-cultures do not show the same sensitivity to socially adopted linguistic norms (Wolfram 1969:76). The difference between boys and girls can also be explained by the fact that boys are culturally reinforced for learning active behaviours, while girls are likely to develop a less active style (Allgood-Merten et al 1990). Accordingly, girls are inclined to use more 'proper' words, while boys express their features of masculinity by using slang, which gives a sort of covert prestige. It could be claimed that boys are at the centre among their peers and have a high degree of involvement in the affairs of the group. The boys' dominance in the group is very often expressed by their power to oppose the established norms of society. This may serve as an explanation why age-specific slang in COKT includes numerous items for drugs and intoxication.

As shown by the examples in Table 1, the teenagers give priority to words denoting drugs. It is widely recognised that drug use among young people increases with age. The findings of Grady, Gersick, Snow & Kesson (1986); Oetting & Beauvais (1991) and Segal (1991) suggest that there is a critical period when young people are particularly vulnerable to initiation and experimentation with drug use. The period discussed often corresponds with reactions to life events, competitiveness, self-esteem and power. This may explain the dominance of slang denoting drugs among the middle adolescence boys. Though some different slang words denoting intoxication are among the top ten in other age groups as well, the largest

vocabulary pertaining to drugs and drinking is used among the 14-16 years olds. Consider the following dialogue:

- [1] M78: Sakau ten, **važiuoja** viskas gerai.
[I say, *drives* ('affects') all around well.]
M79: **IEkstazy** ką naudojai, tai yra geriausia.
[*Ecstasy* ('drugs') of all I used is the best.]
M78: Man, man **pienas** geriausias. Nes žiauriai ilgai **veža...į galvą kala**.
[I like *milk* ('drugs') best. *Drives* ('affects') very long...*hammers to the head* ('affects')]
M80: **Amfa** yra geriausias dalykas...**lašadka**...
[*Amfa* ('drugs') is the best...*horse* ('Russian word'='drugs')...]
M78: **Pienas** geriau. O pinigų užtenka **ekstaziams**?
[*Milk* ('drugs') is better. Do you have enough money for *ecstasies* ('drugs')?]
M80: Aišku!?
[Of course!?!]

The relatively short extract contains a number of slang words for drugs or the effects of drug use. The example shows how fifteen-year old boys talk about *ekstazy* ('amphetamine'), *amfa* ('amphetamine'), *pienas* ('milk'), *lašadka* ('horse'). While using pure special slang to name drugs and competing at the same time, the boys use the metaphors *veža* ('drives') and *į galvą kala* ('hammers to the head') to describe the effects of the drugs. The words suggest not only the feeling of soaring (as in a plane or spaceship) but of taking some kind of wonderful trip involving adventure and new experience. There is no doubt that the extract illustrates the teenagers' self-image and power, created with the help of age-specific slang.

However, only one girl (F36) was found to talk about drugs in the whole COKT material:

- [2] F36: Kai tūsinomės mokykloje, kai kai narkotikus **varëm**, per Mokytojų dieną mes **užsimečëm amfo** ir po to labai fainai buvo, pas mokytoja kabinete, bet niekas aišku nežino.
[When we had a party at school, when we *drove* ('used') drugs, during Teachers' Day we *put on* ('took') amphetamine and after it was very fine, in the teacher's room, but of course nobody knows.]

The conversation of this fifteen-year old girl, marked by the trait of cooperativeness, expressed in the words *varëm* ('we drove' = 'we used drugs'), *užsimečëm* ('we put on' = 'we used drugs'), indicates

much lower self-esteem and less active style since she talks not only about her experience in using drugs but refers to the experience of her peer group.

Examples [1] and [2] point to a personality difference between boys and girls, marked by the traits ‘competitive’ as opposed to ‘cooperative’ (Coates 1998). The girl’s (F36) discourse is based on cooperativeness, with slang used as a device to create solidarity with the others in the group, while the boys demonstrate slang related to intoxication as a means to compete and show power. Since girls use slang to reduce status difference in power between peers, boys compete by presenting themselves to the ‘teenage society’ as important and powerful.

The findings in this section attest to the motivation to use age-specific slang. The differences between girls and boys in their use of age-specific slang in middle and late adolescence are rooted in the social motivation for a teenager’s choice of linguistic behaviour, governed by identity formation and longing for power. The differences show that age-specific slang in these two age groups occurs more often in boys’ speech and demonstrates masculine features of power. However, the results in the use of age-specific slang among boys and girls in early adolescence show that at this age, group identification and solidarity with its members is most important (cf Table 2). Thus, it may be concluded that age-specific slang in middle and late adolescence shows personality traits of individuality and ego identity among boys in particular, which lead them to the demonstration of power.

3. Gender-specific slang and identity

It is interesting to find out whether the differences between the genders reported in previous studies are reflected in the use of gender-specific slang in COKT. Traditionally, in line with Robin Lakoff (1975), it has been assumed that women are socialised into sounding like ‘ladies’, which keeps them from being ‘powerful’, while power is associated with men. Although Robin Lakoff has been criticised, it is worth considering whether the top ten gender-specific slang words in COKT are affected by the ‘dominance approach’ (Thorne & Henley 1975), which shifted the focus from women as deficient users of language towards men as dominating and controlling the language system.

Table 3

The top ten gender-specific slang

Boys' slang		Girls' slang	
Item	F	Item	F
<i>pisti</i> ('fuck'='make love')	12	<i>seksovas</i> ('sexy')	9
<i>taram baram</i> ('tough')	11	<i>Daunas</i> ('Psychic')	5
<i>zajabis</i> ('very')	11	<i>Klyšė</i> ('Bandy-legged')	5
<i>Molekulė</i> ('molecule'='very small')	10	<i>kabakas</i> ('bar')	4
<i>dėti</i> ('put male genitalia'='do not worry')	8	<i>užsikačialinęs</i> ('physically trained')	4
<i>fūlė</i> ('football')	7	<i>ore</i> ('in the air'='fine')	4
<i>ekstazy</i> ('ekstasy'='drugs')	7	<i>Bitė</i> ('Bee'='working hard')	4
<i>užrišti</i> ('tie up'='finish')	7	<i>Arklys</i> ('Horse'='in appearance')	4
<i>paticharinti</i> ('steal')	5	<i>grybukai</i> ('mushrooms'='little things')	4
<i>aliulis</i> ('beer')	5	<i>Seilionė</i> ('slaverer'='shouting')	4
Total	83		47

Table 3 suggests that it is the boys who are the most frequent users of gender-specific slang, where the top ten slang words make up 16.4 per cent of the total number of boys’ slang and 2.9 per cent of the total number of slang words in COKT.

In the boys’ slang a distinction has been made between the categories of *pure*, *dirty* and *name-calling slang*. *Pure slang* is neither offensive, sexual or name-calling, nor dirty; associates with teenagers’ activities and is used in a conscious and irresistible desire to create a distance from parents and authoritative figures by hiding the word meaning. It consists mainly of new expressions or standard words in new senses. *Dirty slang* words are related to sex, excretion and the animal world and used to express connotative meaning. *Name-calling slang* indicates what appears to be characteristic of a particular person. These are illustrated in examples [3]–[5]:

- [3] M38: Būčiau vyresnis ir sėdėčiau savivaldybėj, laužčiau šaibas (laughs) ir būčiau **padėjęs** ant Lietuvos. (Dirty)
[Were I younger and in the government, I would make money and *put male genitalia* ('do not worry about') on Lithuania.]
- [4] M28: Ir pastoviai ką kodėl, chebra, reikia prisigert... nu nu jo, **aliulio**. (Pure)
[And often, I don’t know why, guys, I need to drink...oh, yes, *beer*.]
- [5] M89: Nu gerai nu, **Molekulė** ... (Name-calling)
[Yes, ok, *molecule* ('very small, not significant')...]

These examples might be taken to illustrate that boys have not been brought up to be sensitive and are attracted to typically masculine occupations, which are connected with male assertiveness, power and even aggressiveness. This can be explained by gender role theories of differences in styles of emotional expression (Harris 1977; White 1987) as well, which indicates that boys express themselves through socially deviant behaviour, such as physical aggression, or intoxication. Thus, boys identify themselves not only by male behaviour but by typically masculine language as well. For this reason it could be claimed that boys' slang indeed has typically male features associated with power and self-esteem, and achieved through offensive, dirty and pertaining to drugs and alcohol slang.

It is worth pointing to Tannen's (1991) claim that language features typically attributed to women and the powerless can be used to create solidarity. In her view, men monitor their interactions for aspects of power, while women monitor theirs for solidarity and intimacy. This approach enables us to look at women as successful language users who have their own ways to be powerful. The quantitative study of the girls' top ten slang words in COKT (cf Table 3) shows that girls are more inclined to create name-calling slang. This may be due to a gender difference in self-consciousness, which emerges during early adolescence with girls likely to be more aware of their inner state, more self-reflected and more self-conscious than boys (Rosenberg & Simmons 1975). Furthermore, it has to be specified that body image, which is a critically important aspect of self-esteem among young adolescents is more important to the self-esteem of girls than boys (Allgood-Merton et al 1990). This has caused adolescent girls to have a more negative body image than boys (Simmons & Blyth 1987). Thus, the dominance of name-calling slang, related to imaginative mental or body weakness and appearance in girls' speech is linked to psychological motives. As an illustration let us consider example [6]:

- [6] F75: **Klyšė** – viena klasiokė praminė. **Klyšė** ... koja buvo išsisukus...eidavo ten šlubuodavo...
[*Bandy-legged* – my classmate gave this name to her. *Bandy-legged*...she had her leg broken ...she hobbled while walking.]

Girls' power and solidarity reflected in their use of name-calling slang is vividly expressed in mixed-sex conversations:

- [7] M10: ...nebe šventos, **padarytos** jau yra visos.
[...there are not virgins, all *are done*.]
F10: **Daune**, tu ką? (laughs)
[*Psychic*, what are you talking about (laughs)?]

However, if we focus on the viewpoint that girls are taught to be co-operative and polite, this statement will potentially be in conflict in a peer group as girls may show their solidarity and attempt to be assertive (Limbrick 1991:88).

Whereas gender difference in self-consciousness and self-esteem emerges during early adolescence, the question is how it affects the gender-specific slang. Against this background it is worth considering Table 4:

Table 4

Gender-specific slang and age

Age group	Boy's slang		Girls' slang		Total slang per age group		Total words per age group
	N	per 1000	N	per 1000	N	per 1000	
12-13	144	13.6	56	5.3	606	57.0	10 623
14-16	238	8.3	122	4.3	1 457	50.9	28 608
17-19	125	5.1	29	1.2	797	32.6	24 484
Total	507	27.0	207	10.8	2 860	140.5	63 715

$\lambda = 12.0121$

d. f. = 2

Significant at $p < 0.01$

It is interesting to note that gender-specific slang is most frequent during early adolescence – the period of psycho-social adjustments to changing roles. The focus of this development is ego identity formation and consolidation. In accord with Erikson (1959), this process results from adolescents' experimentation with different life styles, adoption of socially appropriate gender roles and emancipation from parental constraints and identity formation through language behaviour. However, the table above indicates that the male speakers are in the forefront of the spread of gender-specific slang. This could be explained by the fact that girls may have fewer positive reactions

to the pubertal changes and experience more negative psycho-social consequences (Rutter 1986; Petersen et al 1991). The adoption of less socially valued gender characteristics develops public self-consciousness and the expression of lower self-esteem and less effective styles as well, which result in the relatively low frequency of gender-specific slang among girls, not only in early adolescence but in all three age groups.

Finally, it might be assumed that the studies of gender-specific slang in terms of boys' slang and girls' slang identify two gender role characteristics: male, which is dominant, powerful and sometimes aggressive and female, which is sensitive, self-conscious and creates solidarity.

4. Conclusions

The specific slang vocabulary creates solidarity and social relationship within a peer group marked by the same age or gender. However, the social channel, which helps to create slang, is the social value orientation of all the age and gender graded teenage groups.

Though early adolescents are the most active users of slang in COKT in general, age-specific slang is more popular among the middle adolescents, which might serve as a proof that general knowledge of slang increases with age.

The results based on gender differences in the use of slang contribute to the fact that, even in the teenage subculture, there exist two kinds of prestige, the normally accepted one, which has more influence on girls and a covert prestige which has more influence on boys. In this article gender identity is analysed in a sense of speaker power, teenage boys show their masculinity features and dominance by using slang. Ultimately, teenage slang depends on both gender identity and power, and since boys tend to show more dominance and self-esteem, they demonstrate their 'toughness' by the use of slang. The boys are in the forefront of the spread of slang, which exhibits the cultural and psychological differences between boys and girls. Thus, slang reflects gender identity: it carries masculine features of power and occurs especially in male talk. The analysis of gender-specific slang in COKT has proved the predominance of boys' slang.

References

- Algood – Merten, B., Lewinsohn, P. M. & H. Hops. 1990. Sex differences and adolescent depression. *Journal of abnormal psychology* 99: 55-63.
- Coates, Jennifer, 1998. *Language and gender: a reader*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Coates, Jennifer. 1993. *Women, men and language*. London: Longman.
- De Klerk, V. 1992. How taboo are taboo words for girls? *Language in Society* 21: 277-289.
- Erikson, Erik. 1959. Identity and the life cycle. *Psychological issues*, 1: 1-171.
- Grady, K., Gersick, K. E., Snow, D. L. & Kessen, M. 1986. The emergence of adolescent substance use. *Journal of drug education* 16: 203-220.
- Harris, M. B. 1977. The effects of gender, masculinity-femininity and trait favorability on evaluations of students. *Contemporary educational psychology* 2: 353-363.
- Lakoff, Robin. 1975. *Language and women's place*. New York: Harper & Row.
- Limbrick, P. 1991. A study of male and female spoken situations. *Te Reo*, 71-89.
- Milroy, James & Lesley Milroy. 1985. *Authority in language: Investigating language prescription and standardisation*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Oetting, E. R. & F. Beauvais. 1991. Adolescent drug use: findings of national and local surveys. *Journal of consulting and clinical psychology* 58: 385-394.
- Petersen, A. C., Sarigiani, A. C. & R. E. Kennedy. 1991. Adolescent depression: Why more girls? *Journal of youth and adolescent* 20: 241-271.
- Rosenberg, F. & Roberta Simmons. 1975. Sex, sex-roles and self-image. *Journal of youth and adolescence* 4: 229-258.
- Rutter, Michael. 1986. The developmental psychology of depression: issues and perspectives. In M. Rutter, C. Izard & P. Read (eds). *Depression in young people: developmental and clinical perspectives*. New York: Guilford, 3-30.
- Segal, Bernard. 1991. Adolescent initiation into drug-taking behavior: comparisons over five-year period. *International journal of the addictions* 26: 267-279.
- Simmons, Roberta G. & Blyth, Dale A. 1987. Moving into adolescence: *The impact of pubertal change and school context*. New York: Aldine de Gruyter.
- Stenström, Anna-Brita. 1991. Expletives in the London – Lund Corpus. In A. Altenberg (ed). *English corpus linguistics*. Essex: Longman Group Limited, 239-253.
- Stenström, Anna-Brita. 1995. Taboos in teenage talk. In Melchers, Gunnel & Beatrice Warren (eds). *Studies in Anglistics*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 71-79.

- Tannen, Deborah. 1991. *You just don't understand: men and women in conversation*. London: Virago.
- Thorne, Barrie & Henley, Nancy (eds). 1975. *Language and sex: difference and dominance*. Rowley: Newbury House.
- Trudgill, Peter. 1974. *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- White, L. 1987. Against comprehensible input: The input hypothesis and the development of second-language competence. *Applied linguistics* 8: 95-110.
- Wolfgram, Walter A. 1969. *A sociolinguistic description of Detroit Negro Speech*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.

Jolanta Lėgaudaitė

Department of English Philology

Vytautas Magnus university

K. Donelaičio 52, LT-44244 Kaunas

Lietuva

Jolanta_Legaudaite@fc.vdu.lt

KOPSAVILKUMS

Vecumposmam un dzimumam specifiskais slengs

Jolanta LĒGAUDAITĒ

Raksta mērķis ir analizēt tos slenga vārdus Kauņas pusaudžu valodas korpusā (COKT), kas ir specifiski raksturīgi dažādām vecuma un dzimuma grupām. Rakstā skaidrota arī specifiskā slenga lietojuma motivācija. Vecumposmam raksturīgo slengu parasti lieto viena no grupām: agrīnājos (12-13), vidējās (14-16) vai vēlīnājos (17-19) pusaudža gados. Dzimumam specifiskais slengs atšķir tipiski zēnu lietoto slengu no tipiskā meiteņu slenga. Zēnu slengs atspoguļo tādas iezīmes kā pašapziņu un dominanci, bet meiteņu slengam īpaši raksturīga solidaritātes izpausme. Kopumā pusaudži agrīnajā posmā ir aktīvākie slenga lietotāji, taču vecumam specifisko slengu vairāk lieto pusaudži vidējā posmā. Pētījumi rāda, ka arī pusaudžu subkulturā eksistē divu veidu prestižs – atklātais, kas vairāk ietekmē meitenes, un slēptais – kas vairāk ietekmē zēnus. Tas parādās arī pusaudžu valodā. Slengs atspoguļo dzimuma identitāti, kas īpaši raksturīga zēnu runai.

PRIEBALSINIS DAIKTAVARDŽIŲ LINKSNIIVIMO TIPAS PIETŪ AUKŠTAIČIŲ ŠNEKTOSĒ

Asta LESKAUSKAITĒ
(Lietuvių kalbos institutas)

1. Priebalsinių kamienų daiktavardžiai sudaro mažiausią lietuvių kalbos ir jos tarmių daiktavardžių klasės dalį¹. Dialektologų ir kalbos istorikų tyrimuose nurodoma, kad anksčiau ši grupė buvusi gausesnė. Jai, manoma, priklausė ir daiktavardžiai *akis, antis, asis, ausis, debesis, dūrys, geležis, moteris, naktis, nosis, obelis, šaknis, širdis, ugnis, žąsis, žuvis* bei kt.² Dabar šie žodžiai paprastai turi *i* kamieno galūnes. Tačiau tarmėse išliko archajiškų formų, rodančių ankstesnę šių daiktavardžių padėtį. Iš priebalsinio *n* kamieno vardažodžių kildinami ir priesagos *-uon-* (< **-ōn-*) vediniai (žr. Kazlauskas 1968: 273–276; Ambrazas 1993: 150–151; 2000: 167–168; Rosinas 2005: 196–197).

2. Lingvistinėje literatūroje plačiau aprašyta priebalsinio daiktavardžių linksniavimo tipo būklė žemaičių, vakarų ir rytų aukštaičių šnektose³. Tuo tarpu pietų aukštaičių šnektos šiuo požiūriu dar nėra išsamiau tirtos. Todėl straipsnyje siekiama aptarti jose aptiktų priebalsinių kamienų daiktavardžių linksniavimo formų įvairovę, jų vartoseną.

3. Medžiaga rinkta iš kelių šaltinių: Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve saugomų 1952–1967 m. pietų aukštaičių šnektų rankraštinių tekstų ir 1961–2005 m. garso įrašų, Gertrūdos Naktinienės, Aldonos Paulauskienės ir Vytauto Vitkausko *Druskininkų tarmės žodyno* (1988), Žanetos Urbanavičiūtės-Markevičienės ir Vlodo Grinaveckio

¹ Nuoširdžiai dėkoju habil. dr. Sauliui Ambrazui už patarimus, labai pravertusius rengiant šį straipsnį spaudai.

² Plačiau žr. Skardžius 1943: 49–50; Būga 1959: 368; Fraenkel 1962: 508, 515, 560; Otrębski 1965: 50, 175–177; Zinkevičius 1966: 263–266; 1980: 248–251; 1987: 192–193; Kazlauskas 1968: 244, 254–258, 286; 2000: 20–27; LKA III: 32; Rinkauskienė 1997: 72–73; Markevičienė 1999: 32.

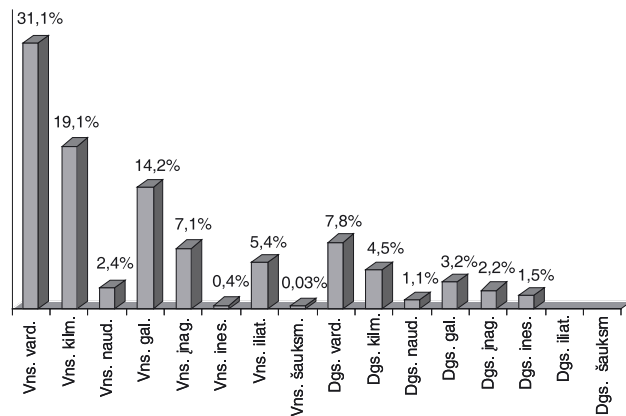
³ Žr. Kardelytė 1959: 172–176; Senkus 1959: 167–175; Grinaveckienė 1960: 173–174; Jonaitytė 1960: 107–109; Aleksandravičius 1963: 114–116; Zinkevičius 1966: 256–267; Kazlauskas 1968: 242–286; Vidugiris 1969: 178–182; 2004, 153–155; Morkūnas 1969: 114–115; 1989: 96–97; Jonaitytė 1989: 234–235; Rosinas 1994: 41–48; Mikulėnienė, Morkūnas 1997: 18–19; Rinkauskienė 2003: 37–42 ir kt.

Lietuvių tarmių (1992), Elenos Grinaveckienės *Lietuvių tarmių tekstų 1: Balatna (Varanavas)* (1994), Žanetos Markevičienės *Aukštaičių tarmių tekstų* (1999), didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* (1941–2002).

Iš viso rasta 1324 moteriškosios giminės ir 3118 vyriškosios giminės pavartojimo atvejų.

Vyriškosios giminės daiktavardžiai

4. Vyriškosios giminės priebalsinių kamienų daiktavardžių grupei priskiriamos apie dvi dešimtys žodžių: *akmuo* (3^b), *asmuo* (3^b), *dubuo* (3^b), *juosmuo* (3^a), *mėnuo* (1) / *mėnuo* (3^a), *liemuo* (3^a), *piemuo* (3^a), *matmuo* (3^b), *maumuo* (3^b), *raumuo* (3^b), *rėmuo* (3^a), *ruduo* (3^b), *skiemuo* (3^a), *stomuo* (3^a), *stumuo* (3^a), *šelmuo* (3^a), *šuo* (3^b), *tešmuo* (3^b), *vanduo* (3^a), *želmuo* (3^a) ir kt.⁴ Visi jie yra *n* kamieno, išskyrus *mėnuo*, kuris, kaip ir *debesis*, kadaise priklausė gana gausiai *s* kamieno daiktavardžių grupei (žr. Zinkevičius 1987: 193)⁵.

1 pav. Vyriškosios giminės priebalsinių kamienų daiktavardžių linksnių dažnumas

⁴ Priebalsiniam linksniavimo tipui anksčiau priklausė ir *žmuo* ‘žmogus’, *dieveris* ‘vyro brolis’ bei kai kurie kiti žodžiai (plačiau žr. Zinkevičius 1966: 256–258; Kazlauskas 1968: 270–271, 282).

⁵ Prisimintina, kad daugelis priebalsinių kamienų daiktavardžių apskritai linksniuojami savitai. Natūraliosios morfologijos požiūriu, lietuvių bendrinės kalbos daiktavardžių *mėnuo*, *žmuo*, *višpats*, *žmogus* ir *sesuo*, *duktė* paradigmos laikomos izoliuotomis, nes prozodiniais, morfologiniais ir morfonologiniais požymiais skiriasi nuo kitų daiktavardžių paradigmų (žr. Savickienė, Kazlauskienė, Kamandulytė 2004: 90–91, 94–95).

Tiesa, pietų aukštaičių šnektose kai kurie vyriškosios giminės daiktavardžiai (pvz.: *dubuo*, *rėmuo*, *stomuo*, *šelmuo*) vartojami palyginti retai dėl griežtai apibrėžto jų semantinių reikšmių lauko arba todėl, kad į šias šnektas yra atkeliavę neseniai.

5. Iš vyriškosios giminės daiktavardžių linksnių plačiausiai paplitęs vienaskaitos vardininkas. Jis sudaro 31,1% visų atvejų (žr. 1 pav. ir 1 lentelę).

1 lentelė

Vyriškosios giminės priebalsinių kamienų formos

Linksnis	Vienaskaita			Daugiskaita		
	Galūnės	Pavyzdžių skaičius	%	Galūnės	Pavyzdžių skaičius	%
Vard.	-uo(i)	546	56,2	-es	74	30,5
	-(u)va	420	43,3	-ys	38	15,6
	-as	1	0,1	-(i)ai	122	50,2
	-ys, -is	2	0,2	-ės	9	3,7
		2	0,2			
	Iš viso	971	100		243	100
Kilm.	-es	20	3,4	-ų	135	97,1
	-io	524	87,8	-ių	4	2,9
	-s	18	3,0			
	-ies	33	5,5			
	-ės	2	0,3			
	Iš viso	597	100		139	100
Naud.	-i	16	21,3	-im(i)	26	78,8
	-iu	51	68,0	-am	7	21,2
	-iui	8	10,7			
	Iš viso	75	100		33	100
Gal.	-i	442	100	-is	85	85
				-(i)us	14	14
				-es	1	1
	Iš viso	442	100		100	100
Įnag.	-im(i)	12	5,5	-im(i)	25	36,8
	-(i)u	208	94,5	-ais	43	63,2
	Iš viso	220			68	100
Ines.	-y(je)	14	100	-ysa	13	28,3
	-ij(e)	–	–	-yse	22	47,8
				-iuosa	5	10,9
				-iuose	6	13,0
	Iš viso	14	100		46	100
Iliat.	-in	168	99,4	-ysna	–	–
	-an	1	0,6			
	Iš viso	169	100		–	–
Šauksm.	-ie	1	100	–	–	–
	Iš viso	1	100		–	–

Dažniau rašytiniuose šaltiniuose ir garso įrašuose vartojami ir vienaskaitos kilmininkas (19,1%) bei galininkas (14,2%), daugiskaitos vardininkas (7,8%). Rečiausi linksniai yra vienaskaitos inesyvas (0,5%) ir šauksmininkas (0,03%). Nepastebėta nė vienos daugiskaitos iliatyvo ir šauksmininko formos.

Galima teigti, kad vyriškosios, kaip ir moteriškosios, giminės daiktavardžių linksnių dažnumą lemia semantinės reikšmės. Paprastai vartojami tie linksniai, kuriais sakinyje reiškiamas subjektas ir objektas.

6. Daugelyje pietų aukštaičių šnektų išlikusi senoji vienaskaitos vardininko galūnė *-uo* (žr. 1 lentelę), pvz.: *akmuō*⁶ Mrk, Rud, *piemuō* Kb, *ruduō* Mrk, Mrc, *vanduō* Mrc, Rud (plg. Tuomienė 2002: 96–97). Beveik visur ji pailginama, t. y. tariama su pridėtinu priebalsiu *j* arba neskiemeniniu *į*, pvz.: *akmuōį* Mrk, Kč, Srj, *piemuōį* Mrk, Kb, *ruduōį* Kč, Mrc, Kpč, *tešmuōį* Kb, Kč, Srj, Vs, *šuōį* Vs, *vānduōį* Mrk, Mrc, Srj, Kpč, Kb, Kč, *žalmuōį* Kč (plg. Kazlauskas 1968: 279; LKA III: 34–36, žemėl. 27–29, 31).

Pietinėse šnektose gana plačiai paplitusios ir naujesnės formos su *-uo* variantais *-uva*⁷, pvz.: *akmuvā* Mtl, Rod, Srj, Vs, Sln, *piemuvā* Mtl, *piemuvā* Rod, *ruduvā* Srj, *šuvā* Kb, Mrk, Mrc, Kč, Srj, Kpč, Vs, *tešmuvā* Mtl, Vs, arba *-va*, pvz.: *akmwā* Nmj, *īšmwā* Nmj, *vāndvā* Rud (plg. Kazlauskas 1968: 279; LKA III: 34–36, žemėl. 27–29, 31; Tuomienė 2002: 97). Anksčiau jos buvusios dažnesnės. Dabar tokių formų paprastai galima išgirsti pietinėje pietų aukštaičių šnektų ploto dalyje.

Pastebėta ir formų, turinčių naujas galūnes, pasiskolintas iš *ō*, *įō*, *ijō* ir *i* kamienų, pvz.: *ākmenas* Trak⁸, *p'iem'ænas* Dbč, *p'iem'en'is* DrskŽ 261, *vañdeni's* Mrc, *maumenys* Lp (Zinkevičius 1966: 261), *šūnis* Kč (Kazlauskas 1968: 270). Tokių formų rasta ir kai kuriose

⁶ Straipsnyje pavyzdžiai pateikiami tokiais rašmenimis, kokius naudojo medžiagos rinkėjai. Iš garso įrašų išrinkti žodžiai užrašyti dabartinėje lietuvių dialektologijoje vartojamais transkripcijos ženklais.

⁷ Galūnė *-uva* vartojama ir rytinių vakarų aukštaičių kauniškių, šiaurvakarinių vakarų aukštaičių šiauliškių, kai kurių rytų aukštaičių vilniškių, širvintiškių ir panevėžiškių, šiaurės žemaičių telšiškių šnektose (žr. LKA III: 35, žemėl. 30).

⁸ Forma *ākmenas* būdingesnė gretimoms vakarų ir rytų aukštaičių šnektoms (žr. LKA III: 34–36, žemėl. 27, 29, 31).

kitose šnektose: *ākmenis* / *akmenys* Aviž, Eiš, Vrnv, *ākmenas* Auk, Trak, Vvs, Ktv, Kg, Ppr, *rūdenis* / *rudenys* Trak, Prl, Vrnv, NG, *piemenys*, *tešmenys* Lp, Kpč (žr. LKA III: 34–36, žemėl. 27, 29, 31; Tuomienė 2002: 96–97).

Iš vyriškosios giminės daiktavardžių tarpo išsiskiria *mėnuo*. Pietų aukštaičių šnektose jo linksniavimas priklauso nuo semantikos. Reikšme „dangaus šviesulys“ dažniausiai vartojamas *mėnūlis*, o reikšme „metų laikas“ – *mėnesis*. Šie žodžiai linksniuojami kaip *įō* kamieno daiktavardžiai (plg. Zinkevičius: 1966, 261; LKA III: 34–36, žemėl. 27, 29, 31)⁹. Senesnis variantas *mėnuo* gali turėti abi reikšmes, bet antroji įprastesnė ir dažnesnė. Iš kelių vietovių užrašyta ir visai reta forma *mėnas* (žr. Zinkevičius 1966: 261; plg. Tuomienė 2002: 97).

7. Vienaskaitos kilmininkas paprastai turi naują *įō* kamieno galūnę *-io*, pvz.: *ākmeñō*. Kč, Kpč, *piemeñō*. Mrk, Kb, *rūdeñō* Rtn, Dbč, Lš, Bd, Vs, *šūñō*. Kč, Kpč, Vs, *tēšmeñō* Lš, Jkn, *vāñdiñō*. Kč, Kb, Srj, Vs, Kpč (dar plg. Šukys 1960: 181).

Visiškai neseniai plačiau vartota ir senoji priebalsinio kamieno galūnė *-es*, pvz.: *ākmeñēs* Sln, *piemeñēs* Vs, *rūdeñēs* Alv, Ndž, Knv, Vžn, *šūñēs* Nmn, Vrn, Bd, Ndž, Sln (plg. Kazlauskas 1968: 254; Tuomienė 2002: 97–98). Tačiau dabar šnektose ji reta. Kai kur *-es* sutrumpėja iki *-s*, pvz.: *juosmeñ.s* Kč, Pvč, *tešmeñ.s* Mrc, *vandeñ.s* Kb. Be to, pasitaiko ir iš *i* bei *ē* kamienų atkeliavusių formų su *-ies*, pvz.: *p'iem'æniēs* Dbč, *rudæniēs* Rud, *šūniēs* Rud (LKŽ XV: 380), ir *-ēs*, pvz., *rudenēs* Azr.

8. Priebalsinio kamieno vyriškosios giminės daiktavardžių vienaskaitos naudininkas – retokas linksnis. Jis taip pat gali turėti kelias galūnes. Maždaug prieš pusę amžiaus senoji galūnė *-i* buvo vartojama dar gana gyvai, tačiau dabar su ja formų užrašoma rečiau ir tik iš kai kurių šnektų, pvz.: *ākmeñi* Nmj, *rūdeni* Kb, *šūñi* Nmj, Srj, *vāñdeñi* Rtn, Nmj (plg. LKA III: 34–36, žemėl. 27–29, 31; Tuomienė 2002: 98).

Dominuoja galūnė *-iu*, kurią turi ir balsinių kamienų daiktavardžiai, pvz.: *piemeñiu* Mrk, Mrc, Kb, *šūñiu* Mrc, *vāñdiñiu* Srj, Kpč (plg. LKA III: 34–36, žemėl. 27–29, 31).

⁹ Todėl daiktavardžio *mėnuo* formos į lentelę neįtrauktos.

Galūnė *-iui* vartojama nedzūkuojančiose ir kai kuriose dzūkuojančiose šiaurinėse šnektose, esančiose tik šią galūnę turinčių rytų aukštaičių kaimynystėje (žr. LKA III: 42–43, žemėl. 39). Retkarčiais ji pasitaiko ir kitur, tačiau tokiais atvejais laikytina nauja, atėjusia per spaudą, radiją ir televiziją.

Šiaurinėse šnektose (Onušio, Tiltų, Gudelių, Jašiūnų) retkarčiais pavartojamos formos su *-iuo* (LKA III: 42–43, žemėl. 39).

9. Vienaskaitos galininkas turi galūnę *-i*, kuri būdinga *i*, *į* ir *į* kamienų daiktavardžiams, pvz.: *ākmeni*. Mrk, Kb, Mrc, Kč, Srj, Kpč, *piemeni*. Kb, Kč, Kpč, *rūdeni*. Mrc, Mrk, Rud, Kč, Kb, Srj, Vs, Kpč, *stōmeni*. Mrk, *šūni*. Kč, Mrc, Kpč, Vs. Manoma, kad būtent šio linksnio ir daugiskaitos galininko formų fonetinis sutapimas su atitinkamomis *i* kamieno formomis sudarė prielaidas *i* kamieno skerbimuisi į priebalsinius kamienus¹⁰.

Kaip matyti iš 1 lentelės, formų su kitokiomis galūnėmis nerasta nė viename tyrimui naudotame šaltinyje.

10. Vienaskaitos įnagininko formos yra dvejopos. Visame pietų aukštaičių plote paplitusi galūnė *-iu*, būdinga *į* ir *į* kamienams, pvz.: *ākmañiu* Vs, Bd, Prl, Sln, Vs, *rūdeñiu* Lš, Bd, Vs, Mtl, *šūñiu* Lš, Azr, Rud, Bd, Vs, Mtl, *váñdiñiu* Kb, Mrc, Mrk, Kč, Srj, Vs, Kpč.

Vakarinėje ir retai rytinėje dalyje vartojama iš *i* kamieno atėjusi galūnė *-im(i)*, pvz.: *akmenimi* Jkn, *piemenim̃* Rud, *piēmeñiu* Lš, *šūñim̃* Bd, *šūñim̃* Rud (plg. LKA III: 47, žemėl. 43; Tuomienė 2002: 98).

11. Vienaskaitos vietininkas visai retas. Dažniausiai šią formą turi daiktavardis *vanduō*. Būdingiausia galūnė *-yje / -yj / -y*, pvz.: *rud'eñi*: DrskŽ 310, *vandeñi* Dbč, *vandēñi* Bd, Jkn, *vandēñi* Šlčn, *vandeñi* Rud (plg. LKA III: 51–52, žemėl. 46; Tuomienė 2002: 99).

Iš kai kurių pietinių ir šiaurinių šnektų dar užrašyta formų ir su *-ij* (< **-ijen*), pvz.: *mėnesij* Mrk, *mėnasij* Dsm, *vandēñij* Rtn (plg. LKA III: 51–52, žemėl. 46). Spėjama, kad ši galūnė senesnė už *-yje / -yj / -y*¹¹.

12. Iliatyvo formos dažniausiai turi galūnę *-in* (< **-inā*), pvz.: *akmeniñ*. Rud, *rudeñiñ*. Kč, *tešmeniñ* Kb, *vañdiniñ*. Mrc, Kč, Srj, Kpč, Kb (plg. Zinkevičius 1980: 255; Rosinas 2005: 198; Tuomienė 2002: 98).

Tik retkarčiais pasitaiko šio linksnio formos su galūne *-an*, kuri būdinga *ō* kamieno daiktavardžiams, pvz., *akmenañ* Pns.

13. Daugiskaitos vardininkas gali turėti net keturias formas (žr. 2 lentelę). Senoji priebalsinio kamieno galūnė *-es* linkusi nykti, pvz.: *ākmenēs* Rud, *piemenes* Lpn, *šūnes* Mrc, Dbč, Knv. Dabar pietų aukštaičiai labiau linkę vartoti produktyvesnių *i*, *ē*, *ō*, *į* ir *į* kamienų galūnes: 1) *-(i)ai*, pvz.: *akmenaĩ*. Mrk, Kb, Mrc, Kpč, Pns, *piemenai*. Kč, Mrc, Kb, *želmenaĩ*. Mrc, *vandinēi* Kpč, 2) *-ēs*, pvz., *šūne.s* Kč, Kb, Vs, Knv, 3) *-ys*, pvz.: *piemenis* Kb, Kpč, *šūnis* Kb (plg. Šukys 1960: 181; Vidugiris 1989: 206; Tuomienė 2002: 97).

Iš sukauptos medžiagos matyti, kad dominuoja galūnė *-(i)ai*, kuri būdinga kuopiniams daiktavardžiams. Svarbu pažymėti, kad šis veiksnys, susijęs ir su kirčio vieta, gali būti viena iš priebalsinių kamienų daiktavardžių linksniavimo tipo nykimo priežasčių.

14. Daugiskaitos kilmininkas turi senąją galūnę *-ų* (< **-un*), pvz.: *akmenū*: Mrk, Kb, Kč, Pvč, Kpč, *piemenū*: Kb, Mrc, *raumenū*: Kb, *šūniū*: Vs, Nmn, Pls, Bd, Vs, Ndž, Rud¹². Spėjama, kad jai sutapus su *ō* ir *ā* kamienų galūnėmis galėjo atsirasti formos *ākmenas* Trak, *raūmenas* Plmn (žr. Zinkevičius 1966: 262)¹³.

Kartais vartojamos ir šio linksnio formos su naujesne galūne *-iū*, kuri būdinga *i*, *į* ir *į* kamienų daiktavardžiams, pvz.: *rudeñiū* Knv, *tešmeniū* Knv, *šūniū* Pns, Lp, Knv (Zinkevičius 1966: 262), *vandēñiū*: Dbč.

15. Daugiskaitos naudininkas paprastai turi ilgesnę galūnę *-imi*, pvz.: *piem'eñim̃i* DrskŽ 26, *šūñimi* Mrc, Srj, *žalmeñim̃i* Bd, arba trumpesnę jos variantą *-im*, pvz.: *rudēñim̃* Sln, *piemenim̃* Trak, *šūñim̃* Rtn, Lš, Bd, Mtl, Jkn, Vs, *žalmeñim̃* Bd (plg. LKA III: 64; Tuomienė 2002: 98).

¹² Plg. Kazlauskas 1968: 250–251; Rosinas 2005: 75, 198–199; Tuomienė 2002: 98.

¹³ Kalbant apie priebalsinio daiktavardžių linksniavimo tipo raidą reikia atsižvelgti ne tik į šią bei kitas, anksčiau minėtas priežastis. Lingvistiniai tyrimai rodo, kad svarbi ne tik sąlyginė, bet ir natūralioji linksniavimo tipų hierarchija, morfologinis sistemos atitiktis ir ikoniskumo principai (plačiau žr. Girdenis, Rosinas 1977: 338–348; Zavadskaitė-Ivanauskienė 2000: 15–16; Savickienė, Kazlauskienė, Kamandulytė 2004: 79–97 ir lit.; Rosinas 2005: 75, 240–241 ir lit.). Periferinėse šnektose priebalsinių kamienų daiktavardžių nykimą skatina ir kitos kalbos. Ten kinta ne tik galūnės, bet ir lietuviškas leksemas keičia pasiskolintosios iš slavų kalbų (plačiau žr. Tuomienė 2002: 94).

¹⁰ Plačiau žr. Zinkevičius 1966: 240–241; 1980: 247; Kazlauskas 1968: 245.

¹¹ Apie šios galūnės kilmę žr. Kazlauskas 1968: 153–156, 246–247; Zinkevičius 1987: 192; Rosinas 2005: 198.

Daug retesnės iš produktyviųjų *õ*, *iõ* ir *iõ* kamienų daiktavardžių pasiskolintos galūnės *-(i)ami*, *-(i)am*, pvz.: *akmēnām* Bd, *piemenām* Trak, *vanđeņām* Bd, *žalmenām* Bd (plg. LKA III: 64; Tuomienė 2002: 98).

Apie Ramaškonis daugiskaitos naudininkas (ir įnagininkas) gali turėti galūnę *-imu*, pvz., *šunimū* (žr. Šukys 1960: 181; Tuomienė 2002: 98).

16. Daugiskaitos galininko formos paprastai baigiasi senąja galūne *-is* (< balt. **-ins* < ide. **-ns*), pvz.: *akmenis* Mrk, Kb, Mrc, Kč, Pvč, Kpč, *piemenis* Mrk, Kč, Mrc, *s'kiem'en'is* DrskŽ 305, *stúomenis* Mrk, *šunis* Mrc, Kč, Kb, Dbč, Vs, Lš, Mrp, *vandēnis* Vm (plg. Kazlauskas 1968: 24).

Dar užrašyta šio linksnio formų su naujomis galūnėmis *-us*, pvz.: *akmenus* DrskŽ 12, 424, *akmenūs* NG, arba *-ius*, pvz.: *vandēnius* Mrk, *vandīnūs* Kpč, *vandenius* Rod (LKŽ XVIII: 104), *akmeņus* Trak, *akmenius* Lp (LKŽ I²: 82), *piemeņus* Trak.

Rastas ir vienas pavyzdys su galūne *-es*, pasiskolinta iš *ē* kamieno. Ją turi daiktavardis *šuõ*, pvz., *šunēs* Al (plg. Kazlauskas 1968: 24). Apskritai ši galūnė būdinga tik keliems vyriškosios giminės daiktavardžiams (pvz., *dēdē*). Todėl vargiai tikėtina, kad kada nors nukonkuruos anksčiau aprašytąsias daugiskaitos galininko galūnes.

17. Daugiskaitos įnagininko formos su *-imi* ir *-im* iš esmės sutampa su daugiskaitos naudininko formomis. Jų skiriamoji ypatybė – kirčio vieta. Daugiskaitos įnagininko formos paprastai kirčiuojamos paskutiniame skiemenyje, pvz.: *piemeņim* Rtn, *piemeņimī* Lš, *ruđeņimī* Vs, *šunimī* Rtn, Lš, Bd, Onš (plg. LKA III: 68–70; Tuomienė 2002: 98). Tačiau pasitaiko ir išimčių, kai abiejų linksnių formų kirčio vieta sutampa. Prisimintina, kad galūnės *-imi* ir *-im* būdingos ir *i* kamieno daiktavardžiams.

Tačiau iš surinktos medžiagos matyti, kad vis labiau išigali formos su produktyviųjų *õ*, *iõ* ir *iõ* kamienų galūnėmis *-ais*, pvz.: *akmenāis* Kb, Mrc, Kč, *piemeņāis* Rtn, Bd, Sln, Jkn, Srj, *vandēnāis* Rtn, ir *-iais*, pvz.: *ruđeņēis* Lš, *ruđeņēis* Bd, *vandēnāis* Vs (plg. LKA III: 68–70; Tuomienė 2002: 98).

18. Daugiskaitos inesyvas palyginti retas. Senesnės yra galūnės *-ysa*, pvz.: *akmenī'sa* Pns, *raum'en'ī'sa* DrskŽ 298, *vandīnī'sa* Kb, ir *-yse*, pvz.: *akmēnī'se* Bd, Mtl, *ruđeņī'se* Jkn.

Vartojamos ir naujesnės formos su *-(i)uosa*, pvz.: *akmēnuõsa* Vs, *vandēnuõsa* Dbč, *vandēnuosa* Mrk, *ruđeņnuõsa* Vs, ir *-(i)uose*, pvz., *ruđeņnuõše* Bd (plg. LKA III: 68–70; Tuomienė 2002: 99).

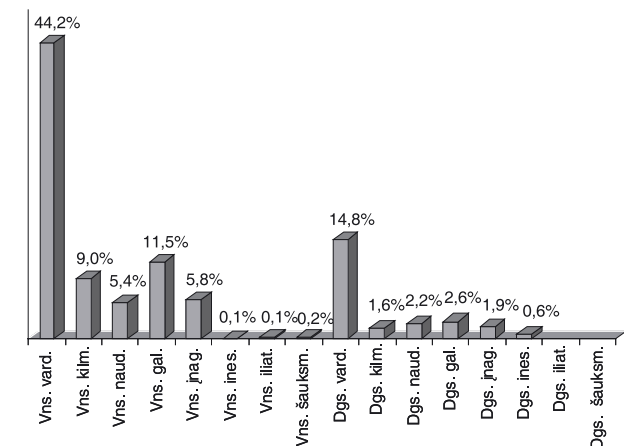
19. Tyrimui naudotuose šaltiniuose nerasta nė vieno daugiskaitos iliatyvo pavyzdžio. Vis dėlto dialektologinėje literatūroje minima galūnė *-ysna* (žr. Tuomienė 2002: 99).

Moteriškosios giminės daiktavardžiai

20. Pietų aukštaičiai turi du moteriškosios giminės priebalsinio kamieno *r* daiktavardžius: *duktē* (3^b) ir *sesuõ* (3^b)¹⁴. Tačiau jų linksnių formos įvairuoja kur kas labiau nei kitose lietuvių kalbos tarmėse ir šnektose.

Tiesa, apie Varanavą pastebėta ir dar vieno žodžio vienaskaitos vardininko forma – *plaskuvà* (3^b) ‘tokia piktžolė’ (LTT I: 78). Tačiau iš kitų vietovių ji neužrašyta.

21. Rašytiniuose šaltiniuose ir garso įrašuose dažniausiai vartojamas vienaskaitos vardininkas (44,2% visų atvejų), kilmininkas

2 pav. Moteriškosios giminės priebalsinio kamieno daiktavardžių linksnių dažnumas

¹⁴ Tiesa, kai kurie tyrėjai nurodo, kad prieš pusšimtį metų apie Marcinkonis dar buvo vartojamas ir rytietiškas žodžio *jėntē* ‘(vyro) brolio žmona, žmonos sesuo’ variantas *intē* (žr. Zinkevičius 1966: 258; 1987, 193; LKŽ VI: 123). Tačiau nė viename iš tyrimui naudotų šaltinių jo nerasta.

(9%) ir galininkas (11,5%), daugiskaitos vardininkas (14,8%) (žr. 2 pav. ir 2 lentelę). Šių linksnų formų variantiškumą galima aprašyti bene geriausiai ir patikimiausiai.

2 lentelė

Moteriškosios giminės priebalsinio kamieno formos

Linksnis	Vienaskaita			Daugiskaita		
	Galūnės	Pavyzdžių skaičius	%	Galūnės	Pavyzdžių skaičius	%
Vard.	-uo(j)	227	38,8	-es	70	35,7
	-(u)va	104	17,8	-ės	31	15,8
	-ė	251	42,9	-ys	94	48,0
	-erė	1	0,2	-ios	1	0,5
	-eris	2	0,3			
	Iš viso	585	100		196	100
Kilm.	-eres	58	48,7	-ų	20	95,2
	-ers	7	5,9	-ių	1	4,8
	-eries	18	15,1			
	-erės	18	15,1			
	-ės	18	15,1			
	Iš viso	119	100		21	100
Naud.	-i	30	41,7	-im(i)	29	100
	-iai	42	58,3			
	Iš viso	72	100		29	100
Gal.	-i	152	100	-is	33	97,1
				-es	1	2,9
	Iš viso	152	100		34	100
Įnag.	-i	7	9,1	-im(i)	24	96
	-ia	62	80,5	-iom(i)	1	4
	-im(i)	8	10,4			
	Iš viso	77	100		25	100
Ines.	-yj(e)	1	100	-ysa	6	75
				-yse	2	25
	Iš viso	1	100		8	100
Iliat.	-in	2	100	-	-	-
	Iš viso	2	100			
Šauksm.	-ie	3	100	-	-	-
	Iš viso	3	100			

Statistiniai duomenys rodo, kad rečiausi linksniai yra vienaskaitos ir daugiskaitos inesyvas (0,1% ir 0,2%) bei vienaskaitos šauksmininkas (0,2%). Daugiskaitos iliatyvo ir šauksmininko neužrašyta nė vieno atvejo. Tokia žodžių *duktė* ir *sesuō* linksnų vartosena, be abejonės, susijusi su semantinėmis reikšmėmis.

22. Pietų aukštaičių šnektose plačiai vartojamos moteriškosios giminės daiktavardžių vienaskaitos vardininko galūnės *-uo* (< **-ō* < ide. **-ōn* / **-ōr*), *-ė* (< **-ē* < ide. **-ēr* / **-ēr*), paveldėtos iš indoeuropiečių prokalbės¹⁵.

Formos *sesuō* ir *sesuōj* įprastos vakarinėje ir pietinėje pietų aukštaičių šnektų ploto dalyje, pvz.: *sesuō* Mrk, Mrc, Kb, *səsuō* Vs, *sesuō* Dbč; *sesuōj* Mrc, Mrk, Kč, Srj, Vs, Kpč, *sasuōj* Mrc, Kč, Srj, Kpč, Vs, DrskŽ 323 (plg. Zinkevičius 1966: 256–257, žemėl. 60; LKA III: 35, žemėl. 30; Tuomienė 2002: 96–97).

Rytinėse ir šiaurinėse šnektose paplitusios formos su *-uva*, pvz.: *sasuvà* Mrc, Rud, *šesuvà* Sln, Vrn, Nmj, Vžn, Vlk, Btr, Nmj, Srj, *sesuvà* Mrk, Mrc, Srj, Vrn, Vžn, Vlk, Mrp, Vs, Rod, Šlčn, Pls, *səsuuvà* Mrc, *sesuuvà* Srj, arba *-va*, pvz., *šeswā* Nmj (plg. Zinkevičius 1966: 257; LKA II: 83, žemėl. 67; III: 35, žemėl. 30; Markevičienė 1999: 32; Tuomienė 2002: 97). Jos retesnės vakarinėse ir pietinėse šnektose, kur konkuruoja su *-uo* / *-uoj* ir vartojamos kaip gretiminės (plg. LKA III: 35, žemėl. 30).

J. Otrębski (1965: 140) teigia, kad formos su *-uva* padarytos pagal vienaskaitos šauksmininko pavyzdį. Tačiau Z. Zinkevičiaus (1966: 257; 1980: 243) ir J. Kazlauskos (1968: 270, 279) nuomone, ši fleksija tikriausiai atsiradusi fonetiškai iš *-uo*. Tačiau pokyčius veikiausiai paskatino ir daryba: į galūnę galėjo būti išpraustas balsis *u* dėl analogijos su sena priesaga *-uva*.

Plotelyje tarp Kaugonių, Trakų ir Aukštadvario ir kai kur kitur greta formos *sesuvà* kartais vartojama *i* kamieno forma *seseris*, pvz., *seseris* Trak, Rūd (plg. LKA III: 35, žemėl. 30).

Kapčiamiesčio ir kai kuriose kitose šnektose pasitaiko ir *ē* kamieno variantas *sēserē* arba *seserē* (LKA III: 35, žemėl. 30).

Kartais pietų aukštaičiai gali pasakyti ir dar naujesnę formą *sēsē*, plg.: vns. naud. *sē.sei* Vs, dgs. vard. *sē.sēs* Vs.

Daiktavardžio *duktė* vienaskaitos vardininkas paprastai baigiasi *-ė*, pvz.: *duktė* Rtn, Rod, Smn, Dbč, Nmj, Rud, Mrp, Vrnv, Azr, Šlčn, Pls, Rūd, Onš, *duktė* Mrk, Mrc, Pvč, Kč, Kpč, Dbč, Kb, Vs, *duktė* Rud, Mrc, *duktė*

¹⁵ Plačiau apie šių formų kilmę žr. Stang 1966: 220; Mažiulis 1970: 28, 37; Kazlauskas 1968: 245–246; Zinkevičius 1980: 98, 242; Rosinas 2005: 155, 196–197.

Kpč, *duktiė* Dbč (plg. Zinkevičius 1966: 258). Šią galūnę turinčios formos sudaro absoliučią daugumą visų surinktų pavyzdžių.

Tačiau kai kuriose šnektose retkarčiais vartojami ir kiti variantai. Apie Kapčiamiestį užrašyta *ē* kamieno forma *dukĕiēiē* Kpč. Druskininkų ir Varanavo šnektose greta formos *duktė* galima išgirsti sakant *dūkrė* / *dukrė*, pvz.: *dūkrė*. DrskŽ 75, *dukrė*. DrskŽ 75, 143, 455. Kiti pastarojo varianto linksniai taip pat turi *ē* kamieno galūnes, pvz.: vns. gal. *dūkri*. DrskŽ 75, dgs. vard. *dūkrės* Vmnv.

Variantas *dukrà*, turintis *ā* kamieno fleksijas, į pietų aukštaičių šnektas veikiausiai pateko iš bendrinės lietuvių kalbos ir yra retas, pvz.: vns. vard. *dukrà* Knv, Pvč, vns. gal. *dūkru*. Vs, Knv, Pvč, Sem, dgs. vard. *dūkras* Vs.

23. Įvairuoja ir moteriškosios giminės priebalsinio kamieno daiktavardžių vienaskaitos kilmininko formos. Pažymėtina, kad pietų aukštaičiai tebėra išlaikę ilgesnę senąją galūnę *-es* < *-*ēs*¹⁶. Tik ji po kietojo priebalsio *r* gali būti fonetiškai pakitusi, pvz.: *dukt'ær'æs* Mtl, *duktēràs* Lš, *duktērės* Vs, *duktēres* Alv, *duktērēs* NG, Mrk, *duktēfēs* Sln, *duktēfēs* Vlk, *duktērēs* Mrk, Mrc, *seserēs* Mrk, Mtl, Kb, Mrp, Mrc, Pls, Rūd, Vs, *sasarēs* Mrc, *seserēs* Srj, *sasaràs* Srj, Rtn, Lš, Rud, *sasarēs* Vs, *šesērās* Bd.

Iš surinktos medžiagos matyti, kad prieš pusę šimtmečio vienaskaitos kilmininko formų su galūne *-es* buvo galima išgirsti įvairiose patarmės ploto vietose ir periferinėse šnektose, o dabar jos dažnesnės pietuose. Be pietų aukštaičių, fleksiją *-es* dar išlaikė rytų aukštaičiai vilniškiai, kai kurios kitos aukštaičių šnektos¹⁷.

Trumpesnės formos su *-rs* paplitusios vakarų aukštaičių ir pietinių žemaičių šnektose¹⁸. Pietų aukštaičiai jas vartoja palyginti retai, pvz., *seseřs* Mrk, Mrc, Kb, Kpč.

Moteriškosios giminės daiktavardžių vienaskaitos kilmininkas dar gali turėti dėl *i* ir *ē* kamienų įtakos atsiradusias formas: *sesuō* – *-erēs* (pvz.: *šesērēs* Rtn, *sasarēs* Rud, *seserē's* Azr, *seserē's* Kpč, *sasarē's* Kpč, Vs), *-eries* (pvz.: *šesērīēs* Onš, Nmj, *s'es'er'ies* Nmj), o *duktė* – *-eries* (pvz.: *duktēiēs* Alv, *duktēieās* Nmj), *-erēs* (pvz., *duktēfēs* Vmnv), *-ēs* (pvz.: *duktēs* Vmnv, Vs, *duktē's* Šlčn, *duktēs* Kb, Mrk).

24. Vienaskaitos naudininko formos dažniausiai yra dvejopos:

a) vienos turi senovinę galūnę *-i*¹⁹, pvz.: *dūktēri* Lš, *dūktēri* Vs, *dūktēri* Mrk, Mrc, *sēsēri* Al, *sēseri* Mrc, *sēsēri* Kč, *sāsari* Mrk, Mrc, *sāsēri* Nmj;

b) kitos – iš *īā* kamieno pasiskolintą galūnę *-iai*, pvz.: *dūktēriai* Rtn, Dbč, *dūktēriai* Jkn, Rtn, Mtl, *dūktēriai* Lš, Bd, Vs, *dūktērzi* Rud, Kpč, *sēsēri* Mrk, *sēsēriai* Kč, *sāsari* Mrc, *sāsari* Lš.

Galūnė *-iai* paplitusi visose pietų aukštaičių šnektose, o *-i*, kaip gretimė, dažniausiai vartojama centrinėje ir pietinėje ploto dalyje (plg. Kazlauskas 1968: 140, 284; 2000: 17, 19; LKA III: 43, žemėl. 40; Tuomienė 2002: 98).

Tik apie Tiltus, Valkininkus, Čebatorius, retkarčiais galima išgirsti ir formų su *-iu* – *dūktēriu* (žr. LKA III: 43, žemėl. 40)²⁰.

25. Vienaskaitos galininko formos turi tik iš senovės paveldėtą galūnę – *-i* (< *-*in* < ide. *-*ŋ*). Baltų kalbose dėl fonetinės raidos ji sutapo su *i* ir *ē* kamienų daiktavardžių galūnėmis, pvz.: *dūktēri*. Mrk, Kč, Srj, Kpč, Mrc, *dūktēri*. Rud, *dūktēri* Onš, *dūktēri* Mrp, Smm, Rod, NG, *sēsēri*. Mrk, Kb, Mrc, Srj, Kpč, *sēsēri*. Kč, *sēsēri* Mrp, *sēsēri* Nmn, *šesēri* Alv, *sēsēri*. Vlk, *sēsēri*. Rūd, *sāsari*. Vs²¹.

26. Pietų aukštaičių šnektose įvairuoja ir vienaskaitos įnagininko galūnės: *-i*, *-ia* ir *-im(i)*. Seniausia iš jų yra *-i*. Ji reta, būdingesnė pietinėms šnektoms, pvz.: *dūktēri* Mrk, Mrc, *dūktēri* Mrc, *dūktēri* DrskŽ 137, *sēsēri* Kč, *sēsēri* Mrc, *sēsēri* NG.

¹⁶ Dar plg. Šukys 1960: 181; Zinkevičius 1966: 258; 1980: 243; Kazlauskas 1968: 254, 283–284; 2000: 24; Vidugiris 1970: 250; 1989: 206; Rosinas 2005: 197; Tuomienė 2002: 97–98.

¹⁷ Rašytiniai šaltiniai rodo, kad XVI–XVII a. formos su *-es* vartotos plačiau, bet vėliau iš gyvosios vartosenos jas ėmė stumti kiti variantai (žr. Zinkevičius 1966: 258; 1980: 243; Kazlauskas 1968: 244, 253–257).

¹⁸ Žr. Grinaveckienė 1960: 173; Kazlauskas 1968: 256; LKA III: 43, žemėl. 40. Dar plg. latvių *akmens*, *ūdens* (Zinkevičius 1980: 243). Šiaurės žemaičiai kretingiškai turi tokią pačią galūnę kaip ir *i* kamieno (Aleksandravičius 1963: 114–115).

¹⁹ Apie šios formos kilmę žr. Zinkevičius 1980: 245; 1987: 191.

²⁰ Sutrupėjusios vienaskaitos naudininko formos *dūktēr*, *sēsēr* (su minkštuju arba kietuoju kamiengaliu), veikiausiai atsiradusios iš formų su *-i* (*dūktēri*, *sēsēri*), pasitaiko vakarų aukštaičių pietinėse šnektose ir kai kur rytų aukštaičių panevėžiškių šnektų ploto šiaurėje (žr. Zinkevičius 1966: 258; LKA III: 43, žemėl. 40; ZnŠŽ 1: 325). Pietų aukštaičiams jos nebūdingos.

²¹ Plg. Zinkevičius 1966: 258; 1980, 243; Kazlauskas 1968: 250; Rosinas 2005: 75, 197.

Retoka ir galūnė *-im(i)*, veikiausiai pasiskolinta iš *i* kamieno daiktavardžių. Rankraštiniuose tekstuose su ja pavyzdžių pastebėta daugiau, pvz.: *dukėriimī* Jkn, *sasarīimī* Mrc, *sešerim* Rtn, *šešerim* Sln, Srj, *šešerim* Bd. Kituose šaltiniuose formų su *-im(i)* vartosenos atvejų arba visai neužrašyta, arba rastas vos vienas kitas.

Apskritai remiantis surinkta tiriamąja medžiaga galima teigti, kad ir XX a. viduryje, ir dabar dominuoja vienaskaitos įnagininko formos su *-ia*, pvz.: *dūkterū* Rtn, Alv, Jkn, *dūkteru* Vs, Lš, Bd, *dūkterū* Alv, Rūd, Vžn, *dūkteru* Mrc, Srj, Kpč, *sāšerū* Rūd, *šēšerū* Prl, Vrn, Jkn, *sē.sāru* Kb, *sē.sāru* Kč, *sē.serū* Srj, *sāsarū* Aviz, *sāsarū* Lš, Mrc, Vs. Jos paplitusios visame pietų aukštaičių šnektų plote (žr. LKA III: 47, žemėl. 43).

Rankraštiniuose tekstuose kartais žymima ir fonetiškai nepakitusi galūnė *-ia* (pvz., *dūkterā* Ppr, Vrnv). Tačiau ji, matyt, nusižiūrėta iš bendrinės kalbos.

Formų *dūkterē* Trak, *dūkterē* Pls, *dūkterē* Kpč, *dūkter'a* Nmij, *sā.serē* Trak, *šēšerē* Onš galūnės gali būti interpretuojamos dvejopai: arba kaip *iā*, arba kaip *ē* kamieno. Pirmuoju atveju jas būtų galima laikyti bendrinės kalbos formų mėgdžiojimu, nes pietų aukštaičiai dėsningai *-ia* > *-iu*. Antruoju atveju šias formas reikėtų sieti su variantais *seserē*, *dukterē*, plg. *dūkterē* Trak, Al, Šlč, Vžn, Dbč, Vrnv, Rod, *sēsere* Mpr, Dgd, Kč, Dbč, Vrnv (LKA III: 47, žemėl. 43). Tikėtina, kad išvardytos vienaskaitos įnagininko formos gali būti traktuojamos abejaip, tik jas aptariant ir priskiriant *iā* arba *ē* kamieniui būtina atsižvelgti į vietas, kuriose gali būti vartojami variantai *sesuō*, *duktē* ir *seserē*, *dukterē*.

27. Iš moteriškosios giminės priebalsinių kamienų daiktavardžių daugiskaitos formų ypač varijuoja vardininkas. Pietų aukštaičiai tebėra išlaikę senovinę galūnę *-es*, pvz.: *dūktæræs* Rud, *dūkteræs* Alv, Vžn, *dūkteras* Bd, *dūkteras* Mrk, *dūkteres* Mrc, Kpč, Mrp, Vlk, Šlčn, Rūd, Mrk, *sēseres* Mtl, *sēseras* Rod, *sāšæræs* Rud, *sāsaras* Rtn, Mrk, *sā.seres* Šlčn, *šēšeræs* Pls, Vžn, *sāsaræs* Kb, *šēšeræs* Vrn (dar plg. Šukys 1960: 181; Zinkevičius 1966: 259; 1980: 243–244; Kazlauskas 1968: 257–258; 2000: 25; Vidugiris 1970: 250; 1989: 206; Rosinas 2005: 198; Tuomienė 2002: 97)²².

²² Tokių formų dar užrašyta iš rytų aukštaičių vilniškių, uteniškių, anykštėnų ir kupiškėnų šnektų (Zinkevičius 1980: 243–244).

Lyginant įvairiais metais užrašytus duomenis pastebėta, kad apie XX a. vidurį daugiskaitos vardininko formos su *-es* vartotos palyginti plačiai. Dabar jos retesnės ir dažniau vartojamos pietinėse šnektose.

Sutrumpinti variantai be baltos *e* galūnėje (pvz., *sēsers*, *dūkters*), kurie paplitę vakarų aukštaičių ir jų artimesnių kaimynų šnektose²³, pietų aukštaičiams nėra būdingi.

Paplitusios formos ir su *i* kamieno fleksija, pvz.: *dukterīs* Bd, Nmij, *dūkterīs* Vs, *dūkterīs* Mtl, *dūkteri.s* Srj, Kpč, Kb, Mrk, *sāseri.s* Rūd, *šēšerīs* Jkn, *sasarīs* Rtn, *sāšerīs* Nmij, *sešerīs* Mtl, *sāšerīs* Vrn, *sē.seri.s* Mrk, Kb, Mrc, Knv, Srj, Kpč, Vs. Su priebalsinių kamienų formomis jos ėmė konkuruoti seniai. Formų su *-ys* pasitaiko jau XVI–XVII a. senuosiuose raštuose (žr. Zinkevičius 1980: 244).

Kai kuriose pietinėse šnektose pastebėtos dar naujesnės formos su *ē* kamieno galūne *-erēs*, pvz.: *dūkterēs* Azr, *dūkterę.s* Vs, *sā.serēs* Šlčn, *sē.serę.s* Mrk, *sā.sarę.s* Pvč, Mrc.

Su *(i)ā* kamieno galūne *-erios* užrašytas tik vienas pavyzdys – *dūkterios* Mrk.

28. Daugiskaitos kilmininko senosios formos baigiasi *-u* (< **-ōn*), pvz.: *dukterū* Kpč, *šešerū* Dbč, *sesærū* Kč, *seserū* Kb, Kpč, *sasarū* Kpč, Vs (plg. Kazlauskas 1968: 250–251; Rosinas 2005: 75, 198–199; Tuomienė 2002: 98). Ši galūnė sutampa su *ā* kamieno galūne.

Tačiau kai kur gali būti vartojamos ir naujesnės formos su *-iu*, pvz.: *dukteriū* Plmn, Knv, *seseriū* Plmn, Knv (Zinkevičius 1966: 260–262). Jos atsiradusios dėl *i* kamieno įtakos ir pastebėtos jau XVI–XVII a. senuosiuose raštuose (žr. Kazlauskas 1968: 252–253; Zinkevičius 1980: 244).

29. Daugiskaitos naudininko ir įnagininko formos sutampa. Dažniausiai jie turi dar prieš XVII a. iš *i* kamieno perimtą fleksiją (žr. Zinkevičius 1987: 192). Šnektose vartojamos ir ilgesnės formos su *-imi*, ir trumpesnės su *-im* (plg. LKA III: 64, žemėl. 60; 70–71, žemėl. 65; Tuomienė 2002: 98).

Abiejų linksnių formos paprastai skiriasi kirčio vieta, plg. dgs. naud. *duktær'im'i* Mtl, *dukėriimī* Bd, Ndž, *dukterimi* Mrc, *dukterimī* Vs, *dukt'erim'i* DrskŽ 100, *sasarimī* Mrk, *šešerimī* Bd, Srj, Vrn, *sasarimī* Vs, *seserimī* Mrc, *sasarim'i* DrskŽ 346 ir dgs. įnag. *duktær'im'i* Dbč,

²³ Žr. Grinaveckienė 1960: 173; Zinkevičius 1980: 244; ZnŠŽ 1: 28, 322, 325.

dukterimū Rtn, *dukterimū* Lš, Alv, Bd, Kpč, *dukt'erimū* Nm, *dukterimū* Srj, *sasarimū* Rtn, *sasarimū* Lš, *seserimū* Mrp, *šeserimū* Bd, Srj, *šeserimū* Sln. Tačiau kartais ji gali ir sutapti, kaip vyriškosios giminės formų atveju.

Trumposios formos abiem atvejais kirčiuojamos gale, tačiau dažniausiai turi skirtingas priegaides, plg. dgs. naud. *dukterim* Lš, *dukterim* Bd, Sln, *dukt'erim* Jkn, *dukterim* Vs, *dukt'erim* Nm, *šeserim* Bd, Sln, Jkn, *sasarim* Rtn, Mtl, *s'es'erim* Nm, *sasarim* Vs, *šeserim* Bd ir dgs. įnag. *dukterimū* Bd, *dukt'erimū* Vs, *šeserimū* Bd.

Apie Kaugonis, Barčius, Lygainius, Šventežerį, Kapčiamiestį, Pelesą vartojamos moteriškosios giminės priebalsinių kamienų daiktavardžių daugiskaitos naudininko formos *seserēm*, *seserēmi* su *ē* kamieno galūnėmis (žr. LKA III: 64, žemėl. 60).

Už Lietuvos ribų esančiose Varanavo ir Nočios šnektose daugiskaitos naudininko formos gali turėti baigmenis *-imu*, *-ima*, apie Nočią – *-ima* (žr. LKA III: 64, žemėl. 60). Apie Ramaškonis daugiskaitos naudininkas (ir įnagininkas) baigiasi *-imu*, pvz., *dukt'erimū* (žr. Šukys 1960: 181; Tuomienė 2002: 98). Manoma, kad anksčiau šios formos turėjusios dviskaitos reikšmę (žr. Zinkevičius 1966: 206; Kazlauskas 1968: 132, 172).

30. Daugiskaitos galininko formos paprastai baigiasi senąja galūne *-is*, pvz.: *dukt'ervis* Mrsl, *dukt'ær'is* Mtl, *dukt'eris* Vrnv, Vrn, Ndz, Vlk, Kls, *dukt'eris* NG, Al, Vlk, Rūd, Mrk, *dukt'eris* Ndz, *dukt'eris* Rtn, *dukt'eris* DrskŽ 265, *s'eseris* Mrc, *šeseris* Dbč, *sā'saris* DrskŽ 42²⁴.

Tik retais atvejais vartojamos formos su *-es*, pasiskolinta iš *ē* kamieno, pvz., *sā'saras* Kč.

31. Moteriškosios giminės priebalsinio kamieno daiktavardžių *dukt'ē*, *sesuō* vienaskaitos ir daugiskaitos inesyvas bei iliatyvas nevartojami. Tiesa, kaip matyti iš 1 lentelės, rankraštiniuose tekstuose pateikiamos pavienės formos, sutampančios su *i* kamieno daiktavardžių formomis. Tačiau jos veikiausiai sugalvotos užrašinėtojų, nes dėl vietininko linksnio reikšmės jos įmanomos tik teoriškai.

32. Priebalsinių kamienų moteriškosios ir vyriškosios giminės daiktavardžių šauksmininkas labai retas. Rastos tik trys vienaskaitos formos su galūne *-ie*, kuri būdinga ir *i* kamienui, pvz.:

p'iem'veniē DrskŽ 261, *sasar'iē* DrskŽ 323, *sasariē* Srj (dar plg. Tuomienė 2002: 99).

Daugiskaitos šauksmininko pavyzdžių visai neužrašyta.

33. Keliais žodžiais verta užsiminti ir apie dviskaitą. Iš šio skaičiaus formų išlikęs tik galininkas.

Moteriškosios giminės formos jau išnykusios iš gyvosios vartosenos. Vienintelė rasta rankraštiniame Liškiavos šnektos tekste (šas. Rg. Nr. 155) – *dzvī sāsari*. Vyriškosios giminės formų galima išgirsti iki šiol, pvz., *du p'iemeņu* Mrc. Tačiau ir vietoje jų palaiptai įsigali paprastosios daugiskaitos galininko formos.

Baigiamosios pastabos

34. Iš surinktos medžiagos ir jos analizės matyti, kad pietų aukštaičių priebalsinių kamienų daiktavardžiams būdingas palyginti didelis formų variantiškumas. Šis nestabilumas aiškiai patvirtina, kad mažiausioji daiktavardžių grupė nyksta. Greta priebalsinių kamienų formų plačiau ar siauriau vartojamos formos su *i*, *ō*, *iō*, *iū*, *iā* ir *ē* kamienų galūnėmis.

35. Lyginant kelių dešimčių metų senumo ir per pastarąjį dešimtmetį surinktus pietų aukštaičių šnektų duomenis pastebėta, kad priebalsinių kamienų daiktavardžių raidoje itin ryškių pokyčių neįvyko. Ir anksčiau, ir dabar formų įvairovė ir jų vartosena gana panašios. Vis dėlto kai kurių žymėtųjų formų nykimo tendencijas galima aiškiai išvelgti.

Pirmiausia minėtina tai, kad pietų aukštaičių šnektose vis rečiau vartojamos vyriškosios giminės vienaskaitos kilmininko su senąja galūne *-es* ir vienaskaitos bei daugiskaitos įnagininko su *-im(i)* formos. Vietoje jų vis labiau įsigali produktyviųjų *ō*, *iō* ir *iū* kamienų formos.

Gerokai retesnės vyriškosios ir moteriškosios giminės vienaskaitos naudininko formos su galūne *-i*. Geriausiai jos išsilaikė prielinksninėse konstrukcijose.

Moteriškosios giminės daiktavardžių paradigmoje atsirado vienaskaitos kilmininko formų su *-s*. Anksčiau plačiau vartotos formos su ilgesne galūne *-es*.

Kadaise dominavusią moteriškosios giminės daugiskaitos vardininko galūnę *-es* iš vartosenos stumia *-ēs* ir *-ys*.

²⁴ Plg. Kazlauskas 1968: 250; Zinkevičius 1980: 244; Rosinas 2005: 75, 199.

Vietovardžių santrumpos

Al – Alytus	NG – Naujieji Giernykai
Alv – Alovė	Nmj – Nemajūnai
Auk – Aukštadvaris	Ndz – Nedzingė
Aviž – Avižieniai	Onš – Onuškis
Azr – Azierkai	Plmn – Palomenė
Bd – Būdvietis	Pls – Pelesa
Btr – Butrimonys	Pns – Punksas
Dbč – Dubičiai	Ppr – Paparčiai
Dgd – Daugidonys	Prl – Perloja
Eiš – Eišiškės	Pvč – Puvočiai
Jkn – Jakėnai	Rod – Rodūnia
Kb – Kabeliai	Rtn – Ratnyčia
Kč – Kučiūnai	Rud – Rudnia
Kg – Kaugonys	Rūd – Rūdinkai
Kls – Kalesninkai	Sem – Semeliškės
Knv – Kaniava	Sln – Seiliūnai
Kpč – Kapčiamiestis	Smn – Simnas
Ktv – Kietaviškės	Srj – Seirijai
Lp – Leipalingis	Šlčn – Šalčininkai
Lpn – Lieponys	Trak – Trakai
Lš – Liškiava	Vlk – Valkininkai
Lzd – Lazdijai	Vrn – Varėna
Mrp – Marijampolis	Vrnv – Varanavas
Mrc – Marcinkonys	Vs – Veisiejai
Mrk – Merkinė	Vvs – Vievis
Mrsl – Miroslavas	Vžn – Vėžionys
Mtl – Meteliai	

Literatūra ir šaltiniai

- Aleksandravičius, Juozas. 1963. Kretingos tarmės daiktavardžio kaitos ypatybės ir galūnių raida. *Kalbotyra* 9, 101–116.
- Ambrazas, Saulius. 1993. *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Ambrazas, Saulius. 2000. *Daiktavardžių darybos raida 2. Lietuvių kalbos vardažodiniai vediniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Būga, Kazimieras. 1959. *Rinktiniai raštai 2*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Drskž – Naktinienė, Gertrūda, Paulauskienė, Aldona, Vitkauskas, Vytautas. *Druskininkų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslo, 1988.
- Fraenkel, Ernst. 1962. *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1. Heidelberg: Carl Winter Universitäts-verlag.
- Girdenis, Aleksas, Rosinas, Albertas. 1977. Lietuvių kalbos daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchija ir pagrindinės jos kitimo tendencijos. *Baltistica* 13 (2), 338–348.
- Grinaveckienė, Elena. 1960. Mītuvos upyno daiktavardis. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 161–176.

- Jonaitytė, Aldona. 1960. Šakynos tarmės daiktavardžio kaita. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 91–111.
- Jonaitytė, Aldona. 1989. Tarmės apžvalga. *Gervėčiai*. Vilnius: Mintis. 230–237.
- Kardelytė, Jadvyga. 1959. Daiktavardžio kaitymas Linkmenų tarmėje. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 2, 165–176.
- Kazlauskas, Jonas. 1968. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mintis.
- Kazlauskas, Jonas. 2000. *Rinktiniai raštai 2*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas 2. Fonetika*. Vilnius: Mokslo, 1982, 112 žemėl.
- LKA III – *Lietuvių kalbos atlasas 3: Morfologija*. Vilnius: Mokslo, 1991.
- LKŽ I², XV, XVIII – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. 2-asis leidimas, Vilnius: Mintis, 1968; 15, Vilnius: Mokslo, 1991; 18, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. Straipsnyje vartojami ir LKŽ sutrumpinimai.
- LTT I – *Lietuvių tarmių tekstai: Balatna (Varanavas)*. Parengė Elena Grinaveckienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- Markevičienė, Žaneta. 1999. *Aukštaičių tarmių tekstai* 1. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Mažiulis, Vytautas. 1970. *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai*. Vilnius: Mintis.
- Mikulėnienė, Danguolė, Morkūnas, Kazys. 1997. *Dieveniškų šnektos tekstai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Morkūnas, Kazys. 1969. Rytų aukštaičių pietinės tarmės morfologija. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 11, 107–146.
- Morkūnas, Kazimieras. 1989. Apso lietuvių šnektos daiktavardžių kaita. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 28, 91–98.
- Otrębski, Jan. 1965. *Gramatyka języka litewskiego* 2. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Rinkauskienė, Regina. 2003. Priebalsinio kamieno daiktavardžiai uteniškių tarmėje. *Žmogus ir žodis. Didaktinė lingvistika* 1 (5), 37–42.
- Rosinas, Albertas. 1994. Kelios pastabos Viduklės šnektos daiktavardžių linksniavimo raidos klausimu. *Baltistica* 29 (1), 41–48.
- Rosinas, Albertas. 2005. *Latvių kalbos daiktavardžio linksniavimo sistema: synchronija ir diachronija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Savickienė, Ineta, Kazlauskienė, Asta, Kamandulytė, Laura. 2004. Naujas požiūris į lietuvių kalbos daiktavardžio linksniavimo tipus pagal natūraliosios morfologijos teoriją. *Acta Linguistica Lithuanica* 50, 79–98.
- Senkus, Juozas. 1959. Daiktavardžių priebalsinio kamieno linksniavimas kapsų ir zanavykų tarmėse. *LTSR MA darbai*, A serija, 2 (7), 167–175.
- Skardžius, Pranas. 1943. *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Lietuvos Mokslų Akademija, Lietuvių kalbos institutas.
- Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.
- Šukys, Jonas. 1960. Būdingesnės Ramaškonų tarmės ypatybės. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 177–189.

- Tuomienė, Nijolė. 2002. Ramaškonių šnektos priebalsinio kamieno daiktavardžių kaitė. *Acta Linguistica Lithuanica* 50, 79–98.
- Urbanavičiūtė-Markevičienė, Žaneta, Grinaveckis, Vladas. 1992. *Lietuvių tarmės. Fonetika, morfologija* 2. Vilnius: VPU.
- Vidugiris, Aloyzas. 1969. Zietelos tarmės daiktavardis. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 11, 147–180.
- Vidugiris, Aloyzas. 1970. Dainavos šalies žmonių tarmė. *Merkinė*, Vilnius: Vaga. 247–254.
- Vidugiris, Aloyzas. 1989. Šnektos apžvalga. *Dubičiai*, Vilnius: Mintis. 201–213.
- Vidugiris, Aloyzas. 2004. *Zietelos lietuvių šneka*. Vilnius: Presvika.
- Zavadzkaitė-Ivanauskienė, Audra. 2000. Mikalojaus Daukšos Postilės daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchija (pagal „oksononinių“ daiktavardžių paradigmas. *Acta linguistica Lithuanica* 43, 11–17.
- Zinkevičius, Zigmantas. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Zigmantas. 1980. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1. Vilnius: Mokslo.
- Zinkevičius, Zigmantas. 1987. *Lietuvių kalbos istorija: Iki pirmųjų raštų* 2. Vilnius: Mokslo. – *Zanavykų šnektos žodynas* 1. A–K. Sudarė Janina Švambarytė, Giedrė Čepaitienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

Asta Leskauskaitė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio 5, LT-10308 Vilnius
Lietuva
astal@ktl.mii.lt

SUMMARY

The Consonantal Stem Declension in Southern Aukštaitian Subdialects of Lithuanian

Asta LESKAUSKAITĖ

Consonant-stem nouns represent the smallest stem class of nouns of Standard Lithuanian and its dialects. In the subdialects of Southern Aukštaitian only slightly over a score of them have been found. Most common are their nominative, genitive and accusative singular and nominative plural forms.

The materials drawn from various sources attest to a wide variety of the forms of this declension. The old consonant-stem forms are used in varying degrees side by side with the *i-*, *ō-*, *io-*, *ijo-*, *iā-* and *ē-* stem forms. Although in the last fifty years no radical changes have taken place, a tendency for some marked forms to disappear can be observed, e.g. the use of the old masculine nominative singular form *-es* and singular and plural forms *-im(i)* is on the wane; masculine and feminine dative singular forms ending in *-i* are best preserved in prepositional constructions; the previously predominant feminine nominative plural ending *-es* is being ousted rapidly by *-ės* and *-ys*.

The causes for the disappearance of consonant-stem nouns can be various: the merger of inflectional forms, the natural hierarchy of the types of declension, the principles of the correspondence of the morphological system and of iconicity, nomina collectiva and even some Slavic languages.

KOPSAVILKUMS

Līdzskaņu celma deklinācija lietuviešu valodas dienvīdaukštāišu izloksnēs

Asta LESKAUSKAITĖ

Līdzskaņu celmi ir vismazākā substantīvu celma grupa lietuviešu literārajā valodā un dialektos. Dienvīdaukštāišu izloksnēs ir fiksēts tikai nedaudz vairāk nekā divdesmit šādu vārdu. Visbiežāk sastopamas ir šo substantīvu vienskaitļa nominatīva, ģenitīva un akuzatīva, kā arī daudzskaitļa nominatīva formas.

No dažādiem avotiem apkopotais materiāls liecina par lielu šī deklinācijas tipa formu dažādību. Vecās līdzskaņu celma formas ir lietotas līdzās *i-*, *ō-*, *io-*, *ijo-*, *iā-* un *ē-* celmu formām. Lai gan pēdējos piecdesmit gados nav notikušas būtiskas pārmaiņas, ir vērojama tendence atteikties no vairākām marķētām formām: samazinājies vīr. dz. vsk. ģen. formu ar seno galotni *-es*, kā arī vsk. un dsk. instr. formu ar galotni *-im(i)* lietojums; vīr. un siev. dz. vsk. dat. formas ar galotni *-i* plašāk saglabājušās tikai prepozicionālajās konstrukcijās; agrāk parastā siev. dz. dsk. nom. forma ar galotni *-es* tiek strauji aizstāta ar *-ės* un *-ys*.

Cēloņi, kas izraisījuši līdzskaņu celma substantīvu formu zušanu var būt dažādi: locījumu formu sakrišana, deklināciju tipu dabiskā hierarhija, morfoloģiskās sistēmas atbilstes un ikonicitātes principi, nomina collectiva un pat slāvu valodu iespaids.

IZTEIKUMA SEMANTISKĀ STRUKTŪRA

Ilze LOKMANE
(Latvijas Universitātes Baltu valodu katedra)

Kā zināms, valodas semantiskā puse ir daudz sarežģītāka un bagātāka par formālo. Tā kā latviešu valodniecībā līdz šim nav sistēmisku izteikuma semantikas pētījumu, nepieciešams veidot pārskatu par sintaktiskās semantikas līmeņiem, noskaidrot to savstarpējās attiecības, izstrādāt terminoloģiju izteikuma semantikas pētīšanai.

Daļa sintaktisko nozīmju ir raksturīgas **teikumam** kā valodas vienībai, citas raksturo **izteikumu** kā runas vienību. Tās ir komunikatīvās nozīmes, kas piemīt konkrētam izteikumam un tādējādi aktualizē abstrakto teikumu, piesaista to runas situācijai.

Savukārt teikumam kā valodas vienībai ir sava patstāvīga semantika, kas nav atkarīga no vārdformu leksiskajām nozīmēm, – tāpat tās ir nozīmes, kas raksturīgas vienīgi sintakses līmenim. Turklāt teikums vienā gramatiskajā formā apvieno vairākas dažādu abstrakcijas līmeņu nozīmes. Citiem vārdiem sakot, teikums ir valodas vienība ar daudzpakāpju jēdzienisko struktūru.

Šīs dažādās nozīmes dažādu autoru darbos ir sistematizētas atšķirīgi. Raksta autore pamatos balstījusi uz krievu valodnieka V.Susova veidotās shēmas un akceptējusi viņa lietoto terminoloģiju. (Cycob 1973) V.Susovs runā par trim līmeņiem teikuma semantikā, katrā līmenī teikumam ir sava struktūra ar atšķirīgām semantiskās struktūras vienībām. Šie trīs līmeņi jeb trīs semantiskās apakšsistēmas ir: relāciju struktūra, predikācijas struktūra un komunikatīvā struktūra.

Relāciju struktūra

Visdziļākais līmenis teikuma semantikā ir relāciju struktūra. Tā ir vērsta uz objektīvo realitāti – atspoguļo kādu notikumu, procesu vai, vispārīgi sakot, “lietu stāvokli” reālajā īstenībā.

Konkrēts teikums nosauc konkrētu notikumu – denotātu. Teikuma denotātu sauc par situāciju. (Cycob 1973: 15) Situācija ir sistēma, kurā mijiedarbojas priekšmeti un pazīmes. Priekšmeti ir patstāvīgi,

pazīmes – attieksmes, īpašības, darbības, stāvokļi – ir viss, kas kādam priekšmetam piemīt.

Īstenības attieksmes valodā tiek atspoguļotas vispārinot. Katra konkrēta situācija tiek valodiski aprakstīta ar kāda abstrakta modeļa jeb loģiskas shēmas starpniecību. (Сыцов 1973: 31) Šādas tipveida struktūras sauc par relāciju struktūrām, un tās ir nepieciešamas, lai varētu sakārtot jeb organizēt informāciju. Piemēram, vienas no tipiskākajām un valodā visbiežāk sastopamajām ir attieksmes *agenss (darbības darītājs) – darbība – pacienss (darbības uztvērējs): Pēteris stāda kokus, Bērns zīmē pasauli.*

Tās vai citas relāciju struktūras izvēli nosaka atspoguļojamās situācijas objektīvā uzbūve vai arī subjektīvais dalījums, ko veido runātājs pēc citu situāciju parauga. (Сыцов 1974: 62) Tātad relāciju struktūra gan atspoguļo elementu attieksmes reālajā īstenībā, tomēr tā ir lielā mērā valodas nosacīta. Varam teikt, ka relāciju struktūra ir divpusēji nosacīta – tā ir tīkls, ko cilvēka domāšana un valoda uzklāj īstenībai ar mērķi to atspoguļot valodiski. E. Benvenists norāda: “Tādi jēdzieni kā process un objekts neatspoguļo reālās īstenības iezīmes, tie ir valodiskā atspoguļojuma rezultāts, un šis atspoguļojums var būt atšķirīgs dažādās valodās. Tās nav iezīmes, kas iekšēji piemīt dabai un ko valoda tikai reģistrē, tās ir kategorijas, kas radušās dažās valodās un tiek projicētas reālajā īstenībā.” (Бенвенист 1974: 168) Arī A. Bondarko ir līdzīgās domās: “Absolūta subjekta, objekta un predikāta semantikas brīvība, neatkarība no valodiskās interpretācijas nav iespējama. Paši jēdzieni *subjekts, predikāts, objekts* kā semantiskas vienības tiek izdalīti ne tikai realitātes atspoguļošanas rezultātā, bet arī šos jēdzienus regulāri realizējot sintaktiskās struktūrās. .. Tikai, pateicoties sintaktiskām konstrukcijām *teikuma priekšmets – izteicējs – papildinātājs*, stabilizējas atbilstošās semantiskās vienības. Sintaktisko vienību valodiskais dalījums stabilizē un sistematizē to semantisko vienību diskretumu, kura stimulē ir ārējā pasaule.” (Бондарко 1991: 29) Tātad semantiskām vienībām ir ontoloģisks pamats, bet to noformēšanā un stabilizēšanā būtiska ir valodas atgriezeniskā ietekme.

Relāciju struktūras vienība ir **relatēma**. Relatēmas reprezentē atsevišķus situācijas elementus un rāda katra dalībnieka lomu situācijā.

Relatēmas sauktas arī par **semantiskajām valencēm** (Апресян 1974: 119–133), **semantiskajām funkcijām** (Jakaitienē 1988: 62–63), **semantiskajām lomām** (Плунгян 2000: 165; Тестелец 2001: 209), **jēdzieniskajām lomām** (Palmer 1994: 4–6), **tematiskajām lomām** (Saeed, 2000: 139), **dziļās struktūras locījumiem** (Филлмор 1999: 152–158). Relatēmu skaits nav iepriekš noteikts un nav galīgs, dažādi autori sniedz atšķirīgus relatēmu sarakstus. Piemēram, J. Apresjans piedāvā 25 relatēmas jeb semantiskās valences: subjekts, kontraģenss, objekts, saturs, adresāts, recipients, starpnieks, cēlonis, vieta, instruments, līdzeklis u.c. (Апресян 1974: 125) E. Jakaitiene dod 23 semantisko funkciju nosaukumus, norādot, ka tas ir tikai viens no iespējamiem semantisko lomu sarakstiem: agenss, procesants, stants, percipients, pacienss, kontents, rezultants u.c. (Jakaitienē 1988: 62–63) V. Plungjans norāda, ka semantisko lomu skaits ir 20 līdz 30: agenss, pacienss, eksperienss, stimulē, adresāts, recipients, benefaktīvs, instruments, cēlonis, avots, mērķis, trajektorija, vieta u.c. ([Плунгян 2000: 165–166) Līdzīgs relatēmu jeb tematisko lomu skaits tiek dots arī citu autoru darbos. (Par to skat., piem., Saeed 2000: 140–155)

Ar relatēmu izpratni saistās vairākas problēmas. Pirmkārt, grūtības sagādā relatēmu precīza definēšana un līdz ar to arī nosaukšana, proti, semantiskās metavalodas jeb apraksta valodas izvēle. Tas arī saprotams, jo semantikas teorijās vienmēr saskaramies ar zināmu semantisko kategoriju neskaidrību un to savstarpējas norobežošanas problēmu. Piemēram, *beneficiensa* (arī *benefaktīva*) relatēma dažādos avotos definēta atšķirīgi: 1) situācijas dalībnieks, kura labā darbība tiek veikta – *Viņa izcepa man kūku* (Saeed 2000: 141), 2) dalībnieks, kura intereses situācija skar (vai arī dalībnieks, kas izmantos darbības rezultātu) un kas nav ne agenss, ne pacienss – *Ēzelītim nozaga asti* (Плунгян 2000: 165), 3) dzīva būtne, ko darbība ietekmē netieši un kas darbības rezultātā ko iegūst – *Zēns nopirka meitenei grāmatu* (Palmer 1994: 10). Beneficienss semantiskā tuvuma dēļ dažkārt grūti norobežojams no citas relatēmas – *recipiensa*, kas tiek definēts šādi: 1) dalībnieks, kura īpašumā nonāk pacienss mērķtiecīgas aģensa darbības rezultātā – *Kareivis saņēma vēstuli* (Плунгян 2000: 165), 2) īpašs mērķa paveids, kas iesaistīts īpašuma maiņas darbībā – *Viņš pārdeva man savu veco mašīnu* (Saeed 2000: 143). Savukārt dažas

perifēriskas relatēmas vispār grūti nosakāmas un semantisko lomu sarakstos pat netiek minētas, piemēram, tādos teikumos kā *Man niez auss*, *Grāmata maksā piecus latus*. Jāpiekrīt autoriem, kas uzskata, ka pilnīgu relatēmu jeb semantisko lomu sarakstu izveidot acīmredzot nav iespējams. (Тектелец 2001: 214; Palmer 1994: 5) Grūtības rodas ne tikai, nošķirot perifēriskās jeb retāk sastopamās relatēmas, bet arī definējot un norobežojot bieži lietotas relatēmas. Relatēmu skaits principā ir bezgalīgs, jo vienmēr būs iespējams pievienot jaunas.

Otrkārt, problemātisks ir jautājums par relatēmu vispārinājuma pakāpi. Pārlika konkretizācija, detalizējums nav lietderīgs. Ja relatēmu skaits ir liels, tām ir zema vispārinājuma pakāpe un tās konkrētībā tuvinās leksiskajām nozīmēm (piem., aspekta relatēma – *dēls līdzīgs tēvam*, rezultāta relatēma – *nokrāsot māju sarkanā krāsā*). Tāpēc vērā ņemams ir ieteikums visas relatēmas apvienot dažās. J. Apresjans ierosina 7 fundamentālās valences – subjekta, objekta, kontragensa, satura, vietas, laika, daudzuma. (Апресян 1974: 130) Viņš atzīst, ka tās veido semantiskās valodas pamatu. Ē. Jakaitiene par lietderīgām atzīst četras – subjekta, tiešā objekta, netiešā objekta, adverbciālo. (Jakaitienē 1988: 63–64) Kas ir šāda vispārinājuma pamatā? Kas liek mums darbības darītāju jeb agensu (*viņš raksta*), stāvokļa izjutēju jeb statantu (*bērns guļ*), pārdzīvojumu izjutēju jeb eksperiensu (*es baidos*) uzskatīt par līdzīgiem? Zīmīgi, ka šiem vispārinājumiem ir tiešs sakars ar tradicionālajiem teikuma locekļu tipi. Tātad tieši valodas formas liek saskatīt zināmu līdzību – tās lielā mērā ietekmē mūsu skatu uz lietām, tāpēc pilnīga abstrahēšanās no valodas formālās puses nav iespējama.

Tātad, treškārt, relatēmas vienmēr vismaz daļēji balstās uz tām gramatiskajām atšķirībām, kas ir attiecīgajā valodā, tāpēc tās nav tīri jēdzieniskas. Teikumiem *Mākoņi aizsedza sauli* un *Saule paslēpās mākoņos*, kā arī *Vējā lokās koki* un *Vējš loka kokus* ir viena relāciju struktūra, jo atspoguļotā īstenības situācija ir viena un tā pati, bet ar nominatīvu nosauktu situācijas dalībnieku neapšaubāmi uztveram kā aktīvāku – tātad kā darbības darītāju. Teikumos *Man salst* un *Es salstu* ar vietniekvārdu ir nosaukts stāvokļa izjutējs. Vai varētu teikt, ka minētajos piemēru pāros relāciju struktūra ir viena, tikai dažādi sintaktiskās izteikšanas paņēmieni? Nozīmes tomēr atšķiras – ar no-

minatīvu izteiktais izjutējs ir aktīvāks. Kurā līmenī meklēt atšķirību – relāciju līmenī vai sintakses līmenī? Kopīgs semantisks pamats ir teikumiem *Viņam ir skumji*, *Viņš ir skumjš*, *Viņu māc skumjas*, tomēr zināma nozīmes nianšu atšķirība arī nav noliedzama – vārdformai nominatīvā ir kāda aktīva darītāja nokrāsa. [Par vārdformas gramatisko nozīmju ietekmi uz teikuma semantiku skat. Lokmane 2001a.]

Minēto problēmu dēļ ierosināts veidot reducētas relatēmu jeb semantisko lomu sistēmas. Piemēram, būtu iespējams šķirt divus semantisko lomu līmeņus: 1) tematisko līmeni, kas raksturo telpiskās attiecsmes, ar tādām relatēmām kā tēma (situācijas dalībnieks, kas darbības gaitā pārvietojas), mērķis, avots u.c., 2) darbības līmeni, kas raksturo agensa, pacienša u.c. attiecsmes. (Saeed 2000: 143; Enger, Kristoffersen 2000: 196–200) Otra iespēja ir uztvert relatēmas nevis kā diskretas un savstarpēji norobežojamas kategorijas, bet kā prototipiskas kategorijas. Proti, ir divas prototipiskās semantiskās lomas un katra sastāv no vairākām semantiskām pazīmēm: 1) protoagenss (apzināti darbojas, izjūt vai uztver, rada pārmaiņas kādā paciensā, kustas), 2) protopacienss (darbības rezultātā mainās, ir pakļauts cita dalībnieka ietekmei, tiek skatīts attiecsmē pret cita dalībnieka kustību). Prototipiskās pazīmes dažādos situācijas dalībniekos var izpausties dažādā mērā. [Saeed: 150] Ir tipiskāki un mazāk tipiski agensi (un paciensi). Jo vairāk minēto semantisko pazīmju, jo agenss (resp. pacienss) ir tipiskāks. (Saeed 2000: 153)

Par spīti minētajiem iebildumiem, relāciju struktūras jēdziens tomēr ir lietderīgs teikuma semantikas strukturēšanā. Tas ļauj sadalīt teikumu elementārās semantiskās vienībās, kā arī parādīt vārdkopas (*vēls vakars*) un teikuma (*Vakars ir vēls*) semantisko tuvību un meklēt gramatisku atšķirību citā – augstākā – sintaktiskās semantikas līmenī. Kopīgais semantiskais pamats ļauj skaidrāk apzināties atšķirīgo.

Iespējams arī, ka nemaz nav jātiecas pēc absolūta un universāla, proti – visu valodu semantiskās struktūras aprakstīšanai derīga – relatēmu saraksta. Viss ir atkarīgs no konkrēta paradigmatiska prestatījuma. Piemēram, latviešu valodas darbības vārds *patikt* un angļu valodas darbības vārds *like* izsaka vienas un tās pašas attiecsmes starp dzīvu būtni, kas izjūt patiku (X), un šo izjūtu avotu (Y). Tomēr abu situācijas dalībnieku sintaktiskā izpausme atšķiras: *Tu*

man patīc, I like you. Semantisko lomu jeb relatēmu un sintaktisko aktantu (jeb teikuma locekļu) sastatījums rāda atšķirīgo abās valodās: *like* – X = sintaktiskais subjekts, Y = sintaktiskais objekts; *patīkt* – X = sintaktiskais objekts, Y = sintaktiskais subjekts (par to skat. Мельчук 1998: 164).

Saistībā ar relāciju struktūru jāmin arī **propozīcijas** jēdziens. Propozīcija veidojas, piepildot relāciju struktūru ar konkrētām leksēmām (leksēmām, bet ne vārdformām – nevienu gramatisku nozīmi propozīcijā ietilpstošās leksēmas neizsaka). Tas ir konkrēta teikuma semantiskais modelis jeb denotatīvais saturs. Propozīcijas vispārinājuma pakāpe, salīdzinājumā ar relāciju struktūru, ir zemāka. Propozīcija atspoguļo teikuma objektīvo saturu neatkarīgi no visām subjektīvajām nozīmēm un teikuma formālās organizācijas īpatnībām. Piemēram, teikumiem *Viņš ir atbraucis, Viņš atbrauks, Kaut viņš atbrauktu!* ir viena propozīcija. Vienu un to pašu propozīciju var gramatiski izteikt gan ar teikumu, gan ar vārdkopu: *Zieds smarža, zieda smarža, smaržīgs zieds.*

Propozīcijas jēdziens teorētiskos avotos definēts dažādos veidos. Propozīcija ir visu teikuma formu (modālās un komunikatīvās paradigmas locekļu), kā arī citu sintaktisku konstrukciju (piem., nominalizāciju) semantiskais invariants. (Большой энциклопедический словарь 1998: 401) Propozīcija – leksisko nosaukumu konfigurācija, kurus saista semantiski sintaktiskas attiecības un kas abstrakti nosauc, apzīmē kādu faktu (denotatīvo situāciju) neatkarīgi no jebkādas aktualizācijas (modalitātes, laika, aktuālā dalījuma u.c.) un no konkrētās gramatiskās formas. (Адамец 1978: 7) Propozīcija ir semantiska konstrukcija, ko veido predikāts ar piepildītām valencēm. (Касевич 1988: 59)

Propozīcija sastāv no (semantiskā) **predikāta** un noteikta skaita **aktantu**. Tāpat kā predikāts ir konkrēta leksēma, arī aktanti ir konkrētas leksēmas, kas veic noteiktu lomu aprakstītajā situācijā (tātad aktants ir leksiski “piepildīta” relatēma). Ar semantisko predikātu ir saistīts šāds paradokss: no vienas puses, predikāts it kā pārstāv visu propozīciju (zinot predikātu, mēs zinām visas tā valences un līdz ar to arī potenciālos aktantus), no otras puses, predikāts ir it kā “tehnisks elements”, kas atspoguļo reāli eksistējošu elementu

attiecības. (Касевич 1988: 61) (Tāpēc relāciju struktūrā paša predikāta relatēmas nemaz nav.)

Propozīcijas jēdziens semantikas pētījumos tiek plaši izmantots, jo leksēmām ir liela nozīme teikuma izveidē. Predikāta leksēma nosaka aktantu skaitu un funkcijas. Kā atzīst V.Susovs, leksēmu saistāmība var atgriezeniski ietekmēt relāciju struktūras izvēli. (Сыцов 1973: 49)

Jāņem vērā, ka katrā propozīcijā ir tikai viens predikāts. Teikums, kas izsaka tikai vienu propozīciju, ir **monopropozitīvs**: *Vēcis ar tīklu ķer zivis.* Ja teikums izsaka vairākas propozīcijas, tas ir **polipropozitīvs**: *Es dzirdēju putnu dziedam (Es dzirdēju, ka putns dzied); Tēvs lika viņam atnākt (Tēvs lika, lai viņš atnāk).* Polipropozitīvi ar nelieliem izņēmumiem ir arī salikti teikumi.

Katrai propozīcijai ir primāra gramatiska realizācija, kur pirmais aktants ieņem teikuma priekšmeta pozīciju. (Адамец 1978: 13) Attiecības starp teikumiem ar vienu propozīciju, bet dažādu gramatisko realizāciju tiek sauktas par sintaktisko sinonīmiju vai transformatīvām attiecībām. (Адамец 1978: 13) Tas ir viens no paradigmātisko attiecību veidiem sintaksē. Vienai propozīcijai praktiski vienmēr ir iespējamas vairākas gramatiskas realizācijas, citādi par propozīciju vispār nebūtu vērts runāt. Piemēram, teikumi *Saules apspīdētais lauks bija zaļš, Saule apspīdēja lauku, un tas bija zaļš, Zaļo lauku apspīdēja saule, Lauks saulē spīdēja zaļš* atšķiras gramatiskās struktūras ziņā, bet propozitīvais saturs visos piemēros ir vienāds.

Propozīcija var realizēties teikumā tikai ar nākamā līmeņa – predikācijas struktūras – starpniecību.

Predikācijas struktūra

Predikācijas struktūra teikuma semantikā veido nākamo līmeni, kas it kā uzslāņojas uz relāciju struktūras. Tas rāda teikuma autora attiecīmi pret atspoguļojamo situāciju, resp., autors izvēlas vienu no relatēmām par gramatiskās predikācijas izejas punktu. **Predikācija** ir subjektīvs apgalvojums par pazīmes piemētiību priekšmetam. (Сыцов 1973: 3) (Jāpiebilst, ka pazīme tiek saprasta plašā nozīmē – arī darbība vai stāvoklis ir priekšmeta pazīme.) Tātad predikācija tiek saprasta kā loģiska operācija, kuras gaitā tiek izvēlēts runas priekšmets un tam piedēvējamā pazīme.

Predikācijas struktūra ir autonoma un nav vienpusīgi atkarīga no relāciju struktūras – situācijas atspoguļošanas veidu izvēlas runātājs. Par to liecina iepriekšējā nodaļā aplūkotās iespējas vienu un to pašu propozīciju izteikt ar dažādas sintaktiskas uzbūves teikumiem.

Svarīgi ir šķirt predikāciju no predikativitātes. **Predikativitāte** ir teikuma gramatiskā nozīme, kas izpaužas kā divu kategoriju – laika un modalitātes – saistījums. Tātad jāšķir divi attieksmju veidi – predikācija kā jēdzieniska attieksme starp teikuma priekšmetu un izteicēju un predikativitāte (modalitāte un laiks) kā šīs attieksmes konkretizācija, piesaiste runas situācijai.

Predikācijas struktūras vienība ir **sintaktiskā pozīcija**. Citiem vārdiem sakot, predikācijas struktūra ir sintaktisko sakaru struktūra, kuras pamatā ir divas pretstafītas pozīcijas – gramatiskais subjekts jeb teikuma priekšmets un gramatiskais predikāts jeb izteicējs. Tā kā terminus *subjekts* un *predikāts* lieto, lai nosauktu dziļās semantiskās struktūras jeb relāciju struktūras vienības, attiecībā uz sintaktiskām pozīcijām būtu paturami termini *teikuma priekšmets* un *izteicējs*. (Par termina *subjekts* lietojumu sintaksē skat. Lokmane 2001b)

Reizēm predikācijas struktūru pretstata semantiskajai kā “īsti sintaktisku” jeb gramatisku (skat., piem., Daneš 2000: 125–126; Palmer 1994: 1–6; Saeed 2000: 145–147) tomēr, kā norādīts iepriekš, visi sintaktiskās struktūras līmeņi ir arī semantiski. Predikācija ir jēdzieniska attieksme, tātad arī šajā līmenī parādās nozīmes, tikai cita tipa nozīmes. Šīm nozīmēm ir tiešs sakars ar formālo izpaušmi, proti, katras sintaktiskas nozīmes izteikšanai ir noteikti formāli paņēmieni: teikuma priekšmetu visbiežāk izsaka ar nomena nominatīvu, izteicēju – ar verba finīto formu. Tāpēc teikuma priekšmetu, izteicēju un citus locekļus nereti nosaka tikai pēc raksturīgās morfoloģiskās formas vai pēc citām formālām pazīmēm, piemēram, vārdu kārtas jeb secības teikumā.

Relāciju struktūras un predikācijas struktūras asimetrija

Vairāku teikuma semantikas līmeņu šķīrums ir metodisks paņēmieni, kas ļauj spert nākamo soli – noskaidrot šo līmeņu sistēmiskās atbilstes. (Daneš 2000: 125)

Kā jau minēts, vienu un to pašu relāciju struktūru (konkrētāk – vienu un to pašu propozīciju) var dažādi realizēt predikācijas līmenī, piemēram: *Viņš raksta grāmatu. Grāmata tiek rakstīta. Viņš lūdza mani atnākt. Viņš lūdza, lai es atnāku.* Tātad starp šiem līmeņiem veidojas zināma asimetrija – un tieši asimetrija ir tā, kas norāda uz divu dažādu līmeņu eksistenci.

Tā kā asimetrijas jēdziens valodniecībā tiek lietots samērā plaši, tomēr tā izpratnes ir dažādas, nepieciešams to raksturot tuvāk.

Ar valodas zīmes asimetrisko duālismu parasti saprot satura un formas asimetriju, kuras konkrētās izpaušmes ir polisēmija (vienai formai vairākas nozīmes) un sinonīmija (vienai nozīmei vairākas formas). Kā norāda L.Vasiļjevs, apzīmējošais cenšas iegūt citas funkcijas, ne tikai to, kas tam jau piemīt, un otrādi – apzīmējamais tiecas tikt izteikts ar citiem līdzekļiem, ne tikai tam piederošo zīmi. Apzīmējošais un apzīmējamais atrodas “kustīgā līdzsvarā”. Ja valoda būtu uzbūvēta citādi, tā nespētu atspoguļot cilvēku domas un jūtas. (Васильев 1990: 56)

Teiktais attiecas ne tikai uz leksiku, kur sinonīmijas un polisēmijas jēdzieni jau kļuvuši pašsaprotami, bet arī uz gramatiku – tiek runāts arī par gramatisko polisēmiju un sinonīmiju, kad viena gramatiska forma var izteikt vairākas gramatiskas un nozīmes un otrādi – vienu un to pašu gramatisko nozīmi iespējams izteikt ar dažādām formām (skat., piem., Kalnača 2001).

Daļa autoru asimetriju skata vēl plašāk. V.Skalička norāda, ka valodas zīmes formas un satura attieksmēs asimetrija parādās dažādos veidos. Par asimetriju uzskata arī tos gadījumus, kad viena morfēma izsaka vairākas gramatiskas nozīmes jeb sēmas, piemēram, nomenu galotnes vienlaicīgi izsaka dzimti, skaitli un locījumu. (Скаличка 1967: 120–122) Šāda parādība nereti tiek apzīmēta ar terminu *sinkrētisms* (sinkrētisma detalizētu raksturojumu skat. Lokmane 2003).

Tātad varam secināt, ka simetriskas attieksmes starp formu un saturu būtu šādas: vienai formālai vienībai atbilst viena un tikai viena satura vienība. Tādi gadījumi valodā ir (viennozīmīgi vārdi, viennozīmīgas morfēmas), tomēr pamatā dabiskās valodas ir veidotas pēc cita principa – asimetrijas principa. Ja viena forma spēj izteikt

dažādas nozīmes dažādos lietojumos vai arī izsaka vairākas nozīmes vienlaicīgi, tā ir satura un formas asimetrijas izpausme.

Simetrijas un asimetrijas izpausmes valodā var vērot arī relāciju struktūras un predikācijas struktūras attieksmēs.

Pirmkārt, simetrija starp relāciju struktūru un predikācijas struktūru pastāv, ja katrai relatēmai atbilst viena sintaktiskā pozīcija, proti – viena vārdforma teikuma locekļa funkcijā. Par asimetriju varam runāt, ja kādai relatēmai atbilst nulle predikācijas līmenī, piemēram, teikumos *Šo grāmatu bieži pieprasa; Grāmata tiek pieprasīta* agensa relatēma predikācijas līmenī nav realizēta. Tādējādi jebkura relāciju struktūras kondensēšana predikācijas struktūrā arī ir asimetrijas izpausme. Teikums *Mani palūdza atnākt* ietver divas propozīcijas – to labi varam redzēt, teikumu transformējot – *[Kāds] mani palūdza, lai es atnāku*. Neviena no agensa relatēmām sintaktiski nav realizēta. Ļoti parasts asimetrijas izpausmes veids ir sintaktiskā redukcija.

Otrkārt, svarīgi atzīmēt to, ka katrai nozīmei (tātad arī katrai relatēmai) valodā ir tipisks izteikšanas paņēmiens, un līdz ar to katrai formai valodas sistēmā ir sava “sūtība”, sava tipiski izsakāmā nozīme, piemēram, nominatīvs izsaka subjekta nozīmi, akuzatīvs objekta nozīmi, datīvs adresāta nozīmi utt. Varam runāt par simetriju arī kā par tipiskumu valodā. Asimetrija parādās kā atkāpes no regulāruma, vienveidības. (Гак 2000: 54) Kā iepriekš norādīts, katrai īstenības situācijai ir vairāki izteikšanas paņēmieni, bet tikai viens no tiem ir tipisks, parasts.

Treškārt, tipiski ir vienu propozīciju izteikt ar atsevišķu predikatīvu struktūru, tāpēc polipropozītīvi teikumi ir viena no asimetrijas izpausmēm.

Relāciju struktūras un predikācijas struktūras sastatījums, salīdzinājums ir viena no metodēm, ko izmanto izteikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras pētījumos. Viena no tradicionālās sintakses nepilnībām ir tieši tā, ka teikuma locekļu tipoloģija balstās uz atzinuma par teikuma semantiskās un sintaktiskās organizācijas simetriskumu. Varbūt tieši tāpēc valodniecībā ieviesies termina *subjekts* lietojums divās dažādās nozīmēs – gan kā relāciju struktūras vienība – semantiskais subjekts –, gan gramatiskais subjekts, resp., teikuma priekšmets. Parasti semantiskā subjekta realizācija

ir gramatiskais teikuma priekšmets. Asimetrijas gadījumos teikuma locekļu noteikšana ir problemātiska, piemēram, ja gramatiskais subjekts (nominatīvs) semantiski nav subjekts (*Grāmata tiek lasīta*) vai semantiskais subjekts ir izteikts ar atkarīgu locījuma formu (*Straumēnu mājas ir lauku un pļavu ielenktas*).

Komunikatīvā struktūra

Teikuma komunikatīvās struktūras līmenis nav viendabīgs, jo apvieno dažādu veidu nozīmes. Tām kopīga viena pazīme – tās aktualizē abstrakto sintaktisko veidojumu, proti, piesaista to runas situācijai. Nozīmes, kas izteikumam pievienojas runā resp. tekstā, atklāj abstrakto sintaktisko struktūru funkcionēšanu saziņā.

Runas situācija ietver runas momentu un runātāju. Laika nozīme rāda teikuma satura attieksmi pret runas momentu, modālā nozīme – runātāja attieksmi pret teikuma saturu. Modālā nozīme ir runātāja vērtējums par priekšmeta un pazīmes saistījuma patiesumu, ticamību. (Cycob 1973: 97) Šīs nozīmes veido predikativitāti kā teikuma galveno pazīmi, tās ir obligātas. Tātad predikativitāte attiecinā teikumā ietverto propozītīvo saturu pret īstenību, tāpēc teikums ir komunikatīva vienība, kas izsaka paziņojumu. To vislabāk var ilustrēt, rādot teikuma atšķirību no vārdkopas – nepredikatīva vārdu savienojuma: vārdkopas *putna lidojums, lidojošs putns* gan izsaka aktīvu subjekta pazīmi, tomēr nav lietojamas saziņā kā patstāvīgas vienības, bet teikums *Putns lido* izsaka apgalvojumu un ir izmantojams kā saziņas vienība.

Bez šīm nozīmēm, kas ir objektīvas un obligātas, teikuma semantiku var papildināt arī dažādas subjektīvas nozīmes. Šo nozīmju eksistence ir pamanīta un tā vai citādi aprakstīta valodas pētījumos, bet tās nav sistematizētas. To arī ļoti grūti izdarīt, jo, pirmkārt, šīs nozīmes pēc savas dabas ir dažādas, otrkārt, atšķirīgi ir to izteikšanas līdzekļi, meklējami dažādos valodas līmeņos. Daudzas no šīm nozīmēm ir implicītas, t.i., tām nav konkrētu izteikšanas līdzekļu. Te gan jāpiebilst, ka tās tikai nosacīti saucamas par implicītām nozīmēm, jo kaut kādi izteikšanas līdzekļi ir jebkurai valodas nozīmei. Implicītus nozīmes komponentus vienmēr izsaka sinkrētiski – kopā ar citiem. Šie nozīmes komponenti aktualizējas runā, tātad ir dinamiskās, nevis

statiskās struktūras vienības un raksturo izteikumu, nevis teikumu kā statisku struktūru. Daži pētnieki tāpēc uzskata, ka arī laiks un modalitāte būtu attiecināmi uz dinamisko, nevis statisko izteikuma aspektu (skat., piem., Корженский 1979: 77). Daļa šo nozīmju aplūkotas sintakses robežzinātnes – pragmatikas – ietvaros.

Tās var būt, pirmkārt, dažādas komunikatīvas nozīmes – jautājums, rosinājums, pavēle, kas izriet no izteikuma komunikatīvā mērķa. Otrkārt, tas ir teikuma aktuālais dalījums, kas raksturo teikumu komunikatīvā aspektā, proti – zināmais jeb tēma pretstatā jaunajai informācijai jeb rēmai. Treškārt, tas ir emocionāli ekspresīvs vērtējums jeb subjektīvā modalitāte, kas izsaka runātāja subjektīvu vērtējumu par fakta ticamību: *Viņš, iespējams, neatnāks*. (Šādā izpratnē arī t.s. objektīvā modalitāte ir subjektīva, jo jebkuru faktu no ticamības viedokļa vērtē runātājs, atšķirība ir tā, ka objektīvā modalitāte ir obligāta jebkura teikuma pazīme un to izsaka ar gramatiskiem līdzekļiem, turpretim subjektīvā modalitāte ir fakultatīva.) Te būtu velkamas paralēles ar vārda leksiskās nozīmes struktūru, kur līdzās denotatīvajam komponentam iespējams konotatīvais – vārda nozīmes uzslāņojums, kas izsaka runātāja subjektīvo attieksmi. Dažādas subjektīvas nozīmes pievieno ne tikai runātāja attieksme pret runas saturu, bet arī pret adresātu. Kā norāda Dž.Laionss, valodas nozīmju ekspresīvais komponents ir grūti analizējams, jo tas ir heterogēns, tas izsaka, nevis apraksta. (Lyons 1995: 44)

Slēptā jeb implicītā satura veidi ir dažādi. Valodas nozīmes runā ne tikai konkretizējas, bet arī bagātinās – to nosaka runas situācija un konteksts. Piemēram, izteikuma tiešā nozīme nesakrīt ar to nozīmi, kas rodas runas situācijā: izteikums *Te ir karsts!* noteiktā runas situācijā var nozīmēt ‘atveriet, lūdzu, logu!’. Tātad runā var aktualizēties dažādi potenciāli jeb asociatīvi nozīmes komponenti. (Васильев 1990: 82) Uz slēpto saturu attiecas arī presupozīcija, piemēram, teikuma *Viņa dēls ir matemātiķis* presupozīcija ir ‘viņam ir dēls’. Reizēm papildinformācija ir mazāk svarīga un veido ziņojuma fonu, citkārt tā ir vienlīdz svarīga – papildina un paplašina pamatinformāciju.

Rakstā piedāvātais sintaktiskās semantikas aplūkojums nav vienīgais veids, kā sistematizēt un dalīt līmeņos teikumam raksturīgo

semantiku. Kaut arī ir atšķirības gan teikuma semantikas struktūrējuma, gan terminoloģijā, šai līdzīgu pieeju varam atrast arī citu autoru darbos. Piemēram, čehu valodnieks F.Danešs arī ierosina šķirt trīs līmeņus teikuma struktūrā, uzsverot, ka šāds šķīrums ļautu izvairīties no daudzām neskaidrībām sintakses problēmu apspriešanā. Šie līmeņi ir: 1) teikuma gramatiskās struktūras līmenis, 2) teikuma semantiskās struktūras līmenis, 3) izteikuma organizācijas līmenis. (Daneš 2000: 124) Semantiskās struktūras līmenis pamatos vienādojams ar relāciju struktūru, gramatiskās struktūras līmenis – ar predikācijas struktūru, izteikuma organizācijas līmenis – ar komunikatīvo struktūru.

Dažkārt relāciju struktūru identificē ar dziļo semantisko struktūru, bet predikācijas struktūru – ar virsējo. (Чейф 1975: 274) Citi autori šķir semantisko struktūru (resp., relāciju struktūru) no sintaktiskās (predikācijas struktūras). (Золотова 1982: 284; Прияткина 1990: 10; Касевич 1988: 69)

Pirmie divi līmeņi – relāciju struktūra un predikācijas struktūra – ir universāli, tie ir pretstatāmi pēc būtības, katram no tiem ir savas vienības, starp kurām vērojama vai nu atbilstība – simetrija, vai neatbilstība – asimetrija. Tie raksturo teikumu kā statisku struktūru. Vislielākās atšķirības vērojamas komunikatīvās struktūras izpratnē. Vairāki autori to vispār neuzskata par patstāvīgu līmeni izteikuma semantikā. V.Gaks, piemēram, šīs nozīmes sauc par “situatīvo ārpusvalodisko atlikumu, kas ietver papildu jēgu”. (Гак 1981: 51) L.Vasiljevs turpretim to dala divos līmeņos: modālajā (laiks, modalitāte, persona) un komunikatīvajā (aktuālais dalījums un funkcionālā perspektīva). Autors uzskata, ka visas pārējās t.s. konotatīvās nozīmes neparādās kā atsevišķs līmenis, tas ir uzslāņojums uz zemākajiem līmeņiem. (Васильев 1990: 54) F.Danešs trešo līmeni izteikuma semantikā uzskata par ļoti nozīmīgu un atzīst, ka tā īpatnības nosaka vairāki faktori: nepieciešamība linearizēt sintaktisko struktūru, valodiskais un ārpusvalodiskais konteksts, kā arī runātāja attieksme pret ziņojuma saturu un adresātu. Šajā līmenī darbojas gan gramatiski līdzekļi (piem., vārdu kārtā), gan negramatiski (piem., intonācija un uzsvars). (Daneš 2000: 126–127)

Apkopojot visu iepriekš sacīto, varam izveidot šādu izteikuma semantiskās struktūras shēmu:

Statiskais aspekts	Relāciju struktūra (dziļā struktūra; semantiskā struktūra)	
	Predikācijas struktūra (virsējā struktūra; sintaktiskā struktūra)	
Dinamiskais aspekts	Komunikatīvā struktūra	Predikativitāte (laiks un objektīvā modalitāte)
		Subjektīvā modalitāte
		Izteikuma komunikatīvais mērķis
		Izteikuma aktuālais daļjums
		Implicītais jeb slēptais saturs

Nobeigumā jāsecina, ka jebkurš sintaktiskās semantikas līmeņu daļjums ir analīzes ceļā radīta abstrakcija, kam nav nekā kopīga ar patieso izteikuma radīšanas procesu. Valodai funkcionējot, visi līmeņi darbojas vienlaikus. Valodas strukturālais modelis ir telpisks – tas nekādā gadījumā nav lineārs, bet acīmredzot nav atspoguļojams arī vienā plaknē. Katrs līmenis ir daudzveidīgām saiknēm saistīts ar vieniem pārējiem. Analīzes sistēma vienmēr ir tikai plakne, šķērsgrīzums, tāpēc neviena pieceļa nevar atspoguļot valodu pilnībā.

Literatūra

Daneš, František. 2000. A Three-Level Approach to Syntax. *Jazyk a tekst* II. Praha, 124–139.

Enger, H-O, Kristoffersen, K.E. 2000. *Innføring i norsk grammatikk*. Oslo: LNU / Cappelen Akademisk Forlag.

Jakaitienė, Evalda. 1988. *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslas.

Kalnača, Andra. 2001. Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpaušme un attieksmes latviešu valodā. *Linguistica Lettica* 9, 176–186.

Lokmane, Ilze. 2001a. Vārdformas vispārināto nozīmju loma teikuma sintaktiskajā struktūrā. *Baltu filoloģija* X, 97–104.

Lokmane, Ilze. 2001b. Subjekta jēdziens sintaksē un subjekta nozīmes izteikšana latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 5, 328–336.

Lokmane, Ilze. 2003. Sinkrētisma jēdziens sintaksē. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 7, 184–192.

Lyons, John. 1995. *Linguistic Semantics*. Cambridge etc.: Cambridge UP.

Palmer, Frank. 1994. *Grammatical roles and relations*. Cambridge etc.: Cambridge UP.

Saeed, John. 2000. *Semantics*. – Oxford etc.: Blackwell Publishers.

Адамец, Пржемысл. 1978. *Образование предложений из пропозиций в современном русском языке*. Praha: Univerzita Karlova.

Апресян, Юрий Дереникович. 1974. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Наука.

Бенвенист Эмиль. 1974. *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание. 1998. Москва: Большая Российская энциклопедия.

Бондарко, Александр Владимирович. 1991. Носитель предикативного признака. *Вопросы языкознания* 5, 27–41.

Васильев, Л.М. 1990. *Современная лингвистическая семантика*. Москва: Высшая школа.

Гак, Владимир Григорьевич. 1981. *Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис*. Москва: Высшая школа.

Гак, Владимир Григорьевич. 2000. *Теоретическая грамматика французского языка*. Москва: Добросвет.

Золотова, Галина Александровна. 1982. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: Наука.

Касевич, Вадим Борисович. 1988. *Семантика. Синтаксис. Морфология*. Москва: Наука.

Корженский, Я. 1979. Прагматический компонент и теория текста. *Синтаксис текста*. Москва: Наука, 68–77.

Мельчук, Игорь Александрович. 1998. *Курс общей морфологии 2*. Москва–Вена: Языки русской культуры.

Плунгян, Владимир Александрович. 2000. *Общая морфология*. Москва: Эдиториал УРСС.

Прияткина, Алла Федоровна. 1990. *Русский язык. Синтаксис осложненного предложения*. Москва: Высшая школа.

Скаличка, Владимир. 1967. Асимметричный дуализм языковых единиц. *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, 119–127.

Сусов, И.П. 1973. *Семантическая структура предложения*. Тула: Тульский госединститут.

Сусов, И.П. 1974. Глубинные аспекты семантики предложения. *Проблемы семантики*. Москва: Наука, 58–64.

Тестелец, Я.Г. 2001. *Введение в обций синтаксис*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет.

Филлмор, Чарльз. 1999. Дело о падеже. *Зарубежная лингвистика* III. Москва: Прогресс, 127–258.

Чейф, Уоллес. 1975. *Значение и структура языка*. – Москва: Прогресс.

Ilze Lokmane
 Baltu valodu katedra
 Filoloģijas fakultāte
 Latvijas Universitāte
 Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga
 Latvija
 ilokmane@latnet.lv

SUMMARY

The Semantic Structure of the Utterance

Ilze LOKMANE

The article deals with three different levels of the semantic structure of an utterance – the relational structure (or the deep semantic structure), the predication structure (or the syntactic structure) and the communicative structure. It is argued that all the three levels are semantic, although the syntactic structure is often regarded as purely formal.

The main problems connected with the interpretation of the relational structure are discussed in detail: the number and the naming of semantic roles, their mutual relations and the level of abstraction. It is stated that there can be no universal set of semantic roles useful for contrastive investigations of all languages. It is also important to stress that the relational structure is not purely notional, as far as it to a great extent depends on the grammatical distinctions present in a separate language.

Special attention is paid to the concept of asymmetry of the relational and the predication structures. The existence of asymmetry is the main reason of different interpretation of the syntactic functions of word-forms.

The communicative structure is the most complicated one as far as it includes different kinds of meanings binding the abstract sentence to the situation of speech and the context. Therefore it can be divided into several sub-levels. A detailed investigation of these sub-levels is far beyond the scope of this article.

DĒL LIETUVIŲ KALBOS DŪRINIŲ IR PRIEŠDĒLINIŲ DAIKTAVARDŽIŲ KIRČIAVIMO RAIDOS

Danguolė MIKULĒNIENĒ
 (Lietuvių kalbos institutas)

0. Savita sandara ir pavyzdžių gausa pasižymi lietuvių kalbos dūriniai. Nuo kitų darinių juos pirmiausia skiria keturnarė struktūra: *darybos kamienas (pirmasis dėmuo) & sandūros morfema (jungiamasis balsis) & darybos kamienas (antrasis dėmuo) & galūnė*. Kirčio atžvilgiu visos jų dedamosios gali užimti stipriąją poziciją, todėl kiekviena lemia vieno iš keturių galimų dūrinių prozodinių modelių pasirinkimą (plačiau žr. Mikulėnienė 2005₁; ...).

Sinchroninė analizė rodo, kad bendrinėje lietuvių kalboje dūrinių, kirčiuojamų antrajame dėmenyje, akcentuacija yra apibendrinta: stiprusis kamienas gali perimti kirtį tiek iš pastovaus, tiek iš kilnojamojo kirčiavimo žodžių. Jų antrajam dėmeniui būdinga tvirtagalė priegaidė, kuri gali būti paveldima arba įgyjama priegaidžių kaitos būdu, plg. acc. sg. *rañkà, rankà* (2) : *baltarañkis, -ė* (2); *kója* (1) : *ilgakójis, -ė* (2). Šiuo požiūriu dūriniai, kirčiuojami antrajame dėmenyje, yra labai artimi atitinkamiems galūnių vediniams, plg. *áukštas, -à* : *daugiaaũkštis, -ė* (2) ir *aũkštis* (2); *píenas* : *piėnė* (2) ir *saldzia-piėnis, -ė* (2).

Kilmės požiūriu dūriniams priskirtini ir priešdėliniai daiktavardžiai, plg. *dárbas* : *juodadarbis, -ė* (2) ir *bedarbis, -ė* (2); *kója* : *ilgakójis, -ė* (2) ir *bekójis, -ė* (2). Dažniausiai visi šie dariniai turi galūnę *-is, -ė*, neabejotinai liudijančią apie būdvardinę jų kilmę.

Pastarojo laikotarpio kalbininkų darbuose neretai aprašomi lietuvių kalbos dūrinių akcentiniai modeliai ir jų susidarymas, išryškinant ypatybes, būdingas ir kitoms indoeuropiečių kalboms. Pavyzdžiui, pastebėtas aptartųjų lietuvių kalbos priesagos **-ižo/-žo* dūrinių bendrumas su atitinkamais sen. indų kalbos dūriniais (plačiau žr. Larsson 2002 : 206–208, 227). Kita vertus, tik visai neseniai pradėta labiau atsižvelgti į tarminius kirčiavimo skirtumus ir sieti juos su galimai buvusiu dūrinių (resp. priešdėlinių daiktavardžių) raida (plačiau žr. Derksen 1996 : 30–31).

Tačiau senųjų kirčiuotų lietuviškų raštų bei tarmių medžiagos analizė rodo, kad lietuvių kalbos dūriniai (resp. priešdėliniai daiktavardžiai) galėjo patirti nemažų kirčiavimo pokyčių ir vėlesniais laikais. Būtent apie juos ir kalbama šiame straipsnyje.

1. Senuosiuose raštuose ir lietuvių tarmėse užrašyti dūriniai (resp. priešdėliniai daiktavardžiai) antrajame dėmenyje neretai išlaiko pamatinio baritono šaknies akūtą, plg.: *pakrūmė* / *pakrūmis* (: *krūmas*), *palovė* / *palovis* (: *lova*) (plačiau žr. Stundžia 1981 : 59). Tokie dariniai išplitę visame lietuvių kalbos plote – tiek rytuose, tiek vakaruose (LKA III 36-37, žemėl. Nr. 32; plačiau žr. Mikulėnienė 1994 : 119 tt.).

Nemažai jų aptikta ir Mikalojaus Daukšos raštuose, plg. *pasaulis* (*pašaulis* 14₄₇, 22₁₈, 37₃₄, 38₄₀, 43₃, 45₃₂..., *pasaulo* 1₂₇, 3₁, 4₁, 6₁₅, 7₅₀, 8₂₂..., 219₄, *pašaulo* 214₇, *pašaulo* 18₁₂, 78₄₁, 92₁₁, 126₅, 130₈, 130₃₃, 136₄₉, 137₂₇..., *pašaului* 2₁₂, 26₂₇, 91₂, 94₃, 102₂₃, 105₁₁, 112₁₄..., *pašauli* 8₂₃, 8₂₄, 11₁₁, 27₅₂, 90₁, 215₂₁, 216₄₅, 216₄₆, 217₇..., *pašauliie* 519₂₃, 551₁₉, 581₄₅, 584₂₇, 619₁₀...), *pakojis* (*pakoiis* 93₄₂, in. sng. *pakoių* 342₂₀, *pakoių* 382₁₇) ir kt. (Kudzinowski 1977₂ : 31, 51–53, Skardžius 1935 : 80–81 tt.).

Pasak Prano Skardžiaus (1935 : 130), Daukšos dūriniai „nedaug tesiskiria nuo šiandieninių“.

Fridricho Kuršaičio (Kurschat 1883) žodyno priešdėlių vediniai ir dūriniai taip pat atspindi polinkį išlaikyti senojo baritono šaknies priegaidę. Be metatonijos čia kirčiuojama *apželtkójis* (*apželt-kójis*, -ja), *aštu(o)nkójis* (*aštūnkójis*, -ja), *autakójis* (šalia *baltkójis*); *beduonis*, -ė; *begėdis*, -ė (šalia *bebaimis*, -ė) ir pan.

Taigi tokie dariniai, kaip *bebėrnis*, -ė; *devyntėvis*, -ė; *kietsprāndis*, -ė ir pan., leidžia spėti, kad ir jų pamatiniai žodžiai *bėrnas*, *sprāndas*, *tėvas* buvę baritonai. Pastarojo pastovų kirtį rodo ir Daukšos (Kudzinowski 1977₂ : 331–333, Skardžius 1935 : 30), ir Kristijono Donelaičio raštai (Kabelka 1964 : 237). Daiktavardžio *bėrnas* pastovaus kirčiavimo paradigmą taip pat remia Daukšos raštų *bėrnystė* (*bėrniftę*) (Kudzinowski 1977₁ : 102) ir Kuršaičio (1883 : 45) *bėrniene* (*bėrniēnē*). Todėl galima manyti, kad šis žodis lietuvių kalboje bus patyręs baritonezės poveikį. Mat la. *bērn̄s* cirkumfleksu sutampa su pamatiniu lietuvių kalbos veiksmažodžiu *bēr̄ti*, la. *bērt* (ME 290, 291).

2. Kaip rodo „Lietuvių kalbos atlasui“ surinkta medžiaga, dūriniai ir priešdėliniai daiktavardžiai su cirkumfleksine metatonija užrašyti tik iš paskirų punktų ir vientiesnio ploto, rodos, nesudaro¹.

Daukšos raštuose pastebėtos dūrinių ir priešdėlinių daiktavardžių gretybės, plg.: a) *bedievys*, -ė (*bēdiewiui* 390₁₂, *bēdiewi* 117₃, *bediewiāi* 464₁₇, *bediewiēi* 122₁₃, 191₃₁, 234₅₀, *bēdiewiēi* 435₃₂, *bediewiēii* 430₄₂, *bediewéy* 60₁₉, *bediewiēi* 266₃₆, *bēdiewes* 339₂₉, *bediewiāmus* 214₅, *bēdiewiāmus* 14₁₇, *bediewiāmus* 197₁₁, *bēdiewius* 160₄, 191₃₃, 195₃₉...);

b) *bediēvis*, -ė (*bediēwis* 591₈, *bediēwių* 583₁₃...) (Kudzinowski 1977₁ : 99, Skardžius 1935 : 131).

Pastarasis atvejis, matyt, kildintinas iš pirmojo: *bediēvis*, -ė < **bedievys*, -ė (gen. sg. *bēdievio*, -ės...). O analogiškai iš tokios formos **beplaukys*, -ė (gen. sg. *bēplaukio*, -ės...) galėtų būti išvestas variantas su priegaidžių kaita *beplaūkis*, -ė (Mikulėnienė 1994 : 126, 1998 : 62).

Be to, čia minėtini ir kiti Daukšos pavartoti dūriniai: *tridievys* (*tridiewiāi* 467₈, *tridiewiēi* 254₁₂, 402₄₈, 444₁₆), *keleivys* (*kēleiwiō* 324₄₇, *keleiwiū* 39₂₉, *keleiwiāmus* 60₄₃) (Kudzinowski 1977₁ : 356, 1977₂ : 354, Skardžius 1935 : 130–131), plg. dar būdvardį *tridieviškā* (*tridiwizškā* 460₄₆) (Kudzinowski 1977₂ : 354).

Tai įrodo, kad XVI a. viduryje dūrinių ir priešdėlinių vedinių kilnojamojo kirčiavimo modelis, matyt, buvo labiau paplitęs negu dabar. Vėliau jis galėjo būti perdirbtas į pastovaus kirčiavimo tipą.

3. Hipotezę apie palyginti vėlyvą kirčio slinktį, kuri vėliau galėjo sukelti cirkumfleksinę metatoniją jau sudarytame ir kalboje egzistuojančiame dūrinyje, remia keli argumentai. Pirmiausia – tokių dūrinių su cirkumfleksine metatonija latvių kalboje nebuvimas. Latvių kalboje jie turi akūtą, plg. la. *liēldiēnas* ‚Velykos‘, la. *nediēna* ‚nelaimė‘: la. *dīena* ‚diena‘; la. *mataūkla* ‚(plaukų) kaspinas‘ : la. *āukla* ‚auklė, virvelė‘; la. adv. *viēnaļga* ‚abejingai, vis tiek‘, la. *neļga* (<**ne+ālga*) ‚dykinėtojas‘ : la. *ālga*, lie. *algā*, gen. sg. *algōs*, acc. sg. *ālga*; taip pat

¹ Atsakymai į anketos „Akcentologija“ 309 klausimą – *pakālnēms*, *pakālnēs* (2) ar *pākālnēms*, *pākālnēs* (1) (KFRP 32) – saugomi Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriaus Tarmių archyve.

la. *apaūši* arba *apaūši* ‚apynasris‘ : la. *àuss*, lie. *ausis*, acc. sg. *aūsį*; la. *apruōcis* ‚rankogalis‘ : la. *rūoka* ‚ranka‘; la. *grūtdiēnis* ‚vargdienis‘, la. *serdiēnis* ‚našlaitis‘ : la. *dīena* ‚diena‘²; la. *iēdzeŕklis*, ryt. a. *ingērklis* : acc. sg. *geŕklę*, *gerklė*³; la. *suōvārdis* ‚bendravardis‘ : la. *vārdis* ‚žodis, vardas‘ (Būga 1959 : 397, 412–413)⁴.

Antra, kai kurie Daukšos raštų dūriniai liudija, kad XVI a. antrasis dūrinio komponentas dar galėjo būti kirčiuojamas nevie nodai – ir su kirčio vietos kaita (vienskiemeniame darybos kamiene atitinkančia cirkumfleksine metatonija), ir be jos, plg. *svetim-móteris* (*fvetimmóteriui* 565₅₀, *fvetimmôteriū* 32₄₈, *fvetimmóterei* 526a₃₃, *fweŕtimmóteriū* 50₄₅, *fweŕtimmôterius* 69₆...) ir *svetimmotēris* (*fvetimmotēris* 244₁₈, *fvetimmotēris* 280₂₉) (Kudzinowski 1977₂ : 274, Skardžius 1935 : 130).

Šiame dūrinyje dažniau išlaikyta pamatinio baritono kirčio vieta, plg. *mótė* (*móte* 69₂₇, 69₄₇, 69₅₀, 70₂, 462₉, 464₄₄, 464₄₇, 473₃, 519₃₄..., *móte* 471₂₉, *môte* 167b₁₈, 1715, 306₃₁, gen. sg. *móteres* 17₃₇, 28₆, 71₂₀, 344₁₉, 440₁₄, 464₄₈, *móteres* – *móterės* 28₁, 50₇, 344₁₉, 440₁₄, 464₄₈..., *móteriefp* 71₂₀, *móteres* 52₁₆, 189₂₂, 189₂₅, 563₂₄, 564₄₂, 565₁₁, 566₂₂, *móteres* 139₃₄, 413₄₅, 471₃₆, *móterės* 277₆, *móterės* 276₁₇, *móterias* 481₁₆, *móteru* 33₂₉, 112₃₇, 171₃₃, 175₃, 175₁₆, 179₁₅, 432₁₂, 441₄₄, 464₄₇, 471₇, 599₄₇, 599₄₈, 599₅₁..., *móteru* 45₃₀, 52₂₇, 125₃₀, 138₅₂, 174₃₆, 274₃₇, 304₁₂, 396₇, 440₂₂, 440₃₀, 464₄₁..., *móteru* 185₃₄, 393₁₁, 397₃, 439₂₄, *móteru* 142₈, 277₁₇...*móterump* 175₁₃, 420₈, *móterimus* 599₅₁, *móterimis* 162₂₂, 360₁₇, *móterimis* 278₁₅...) (Kudzinowski 1977₂ : 463, Skardžius 1935 : 127).

Taigi galima tvirtinti, kad dūrinių analoginis kirčiavimas tuo metu dar nebuvo įsigalėjęs, nors dūriniai, kurių antrasis dėmuo remiasi kilnojamojo kirčio žodžiais, jau skyrėsi kirčio vietos kaita, plg. Daukšos *svetimpatālis* (*swiatimpatālei* 227_v) (Kudzinowski 1977₂ : 274, Skardžius 1935 : 130).

Visiškai tikėtina, kad kirčio vietos kaita galėjo vykti jau tame pačiame darybos kamiene nekeičiant dūrinio galūnės, kuri vėliau,

netekusi kirčio, galėjo sutrumpėti, plg. jau aptartą *bediēvis*, *-ė* < *bediēvys*, *-ė* : acc. sg. *bēdievi*, *-ę* atvejį). Kryptimi – iš galūnės į kamieną – ši kirčio slinktis visiškai sutaptų su senaisiais cirkumfleksinės metatonijos atvejais.

4. Kirčio perkėlimas į gretimą skiemenį būdingas ir dabartinės lietuvių kalbos dūriniam. Juos dažnai linkstama kirčiuoti arčiau morfemų sandūros (plačiau žr. Stundžia, Mikulėnienė 1989 : 86 tt., Pakerys 1994 : 265, Stundžia 1995 : 114 ir kt.). Todėl šalia tradiciškai kirčiuojamo *jaunavečys*, *-ė* (3^{4a}) : acc. sg. *jáunavedį*, *-ę* šnekamojoje kalboje įsitvirtinęs pastovaus kirčiavimo variantas *jaunāvedis*, *-ė* (1).

Šis ir kiti tokie pavyzdžiai, kai kirtis iš galūnės negali būti attrauktas į šalia esantį skiemenį, regis, suteikia galimybę interpretuoti kirčio vietos pasikeitimą dūriniuose kirčio slinktimi į dešinę – arčiau morfemų sandūros. Ar ši kirčio slinktis gali būti sietina su istoriškai senesne priešingos krypties kirčio slinktimi iš galūnės į darinio kamieną, iš kurios paprastai ir kildinama cirkumfleksinė priegaidžių kaita?

Taip, jeigu nebus išleistas iš akių tas faktas, kad aptariamoji kirčio slinktis į dešinę kalbininkų paprastai aiškinama kaip lietuvių kalboje veikusio Saussure'o ir Fortunatovo dėsnio, nulėmusio, pavyzdžiui, ir apibendrintą kai kurių vedinių kirčiavimą priesagoje, rezultatas (plačiau žr. Girdenis 1972 : 66–72).

Taigi kai kurių dūrinių ir priešdėlinių daiktavardžių cirkumfleksinė metatonija priešpaskutiniame skiemenyje galėjo rasti vėliau dėl kirčiavimo sistemos analogijos ir išlyginimo.

5. Pabrėžtina, kad kirčio slinktis į dešinę apskritai atitinka dabartinės lietuvių kalbos polinkį dariniuose dažniausiai kirčiuoti priešpaskutinį ar trečiąjį (nuo galo) skiemenį (Karosienė, Girdenis 1990 : 39). Tokį kirčiavimo modelį remia tarmių duomenys. Pavyzdžiui, žemaičiai linkę taip kirčiuoti dviskiemenio kamieno priesagos *-iškas*, *-a* būdvardžius (plačiau žr. Mikulėnienė 2002; Girdenis 1986).

Iš senųjų raštų ir tarmių medžiagos taip pat matyti, kad ir priešdėlinių daiktavardžių stiprioji kirčio pozicija priešdėlyje taip pat susiformavo ne iš karto. Kaip ir dūrinių, šių daiktavardžių kirčiavimas buvo glaudžiai susijęs su pamatinio žodžio akcentine paradigma.

² Apie la. *dīena* prk. ‚vargas, vargelis‘ žr. Balkevičius, Kabelka 1977 : 154; taip pat Balkevičius ir kt. 1995 : 566.

³ Plg. *gerklė* (3) Sb, Vrb, Dkš, J, Jnš, Sml, Plv, Ds, Skr, Gs, Rz, Pn ir *gerklė* (4) Als, Kv, Slnt, Tl, Lnk (LKŽ III 258–259).

⁴ Kirčiavimu skiriasi tik la. *pakāje* ‚papėdė‘, kurį K. Būga (1959 : 407) kildina iš **pakājē*.

6. Šiuo požiūriu vertingi Kuršaičio žodyno duomenys, pgl. *pagalwě*, *-ěs* ‚vieta po galva‘ (Kurschat 1883 : 285), *pérgalwě*, *-ěs* ‚1. kas dedama ant galvos. 2. gobtuvas‘ (Kurschat 1883 : 306) ir *pergalwis*, *-ė* ‚bukagalvis, -ė‘ (Kurschat 1883 : 306). Iš pavyzdžių matyti, kad XIX a. stiprioji priešdėlio *per-* pozicija dar nebuvo iki galo susiformavusi.

Tai rodo šalutinis galūnės kirtis antrajame pavyzdyje ir trečiojo pavyzdžio nuosekliai išlaikytas būdvardiškasis kirčiavimas. Pastarojo cirkumfleksinė metatonija paveikė ne tik būdvardžio šaknies priegaidę, bet ir akcentinę paradigmą. Taigi šiuo atveju priešdėlio *per-* vedinys kirčiuotas kaip dabartinės lietuvių kalbos silpnojo priešdėlio *be-* būdvardis ar daiktavardis.

Tipiškiausias kintamojo stiprumo priešdėlis *pa-* dabartinėje lietuvių kalboje koreliuoja su stipriuoju priešdėliu *po-*. Kadangi abu istoriškai susiję su vienu ir tuo pačiu prielinksniu *po* (<**pā*), juos galima laikyti skirtingais vieno priešdėlio **pā*-alomorfais: *pa-* atitinka silpnąjį, *po-* – stiprųjį realizacijos laipsnį (plačiau žr. Mikulėnienė 1994). Mat priešdėlio *po-* daiktavardžiai visuomet kirčiuojami priešdėlyje ir tik pagal pastovaus kirčio paradigmą, pgl. *pódukra* (1), *pópietė* (1), *póžemis* (1), *pósūnis* (1) ir pan. Priešdėlio *pa-* vediniams būdingas kilnojamasis kirtis, pgl. *pamergė* (3^b), *pagirys* (3^b), *pavakarė* (3^{4b}).

7. Kad kilnojamąją paradigmą pirmiausia turėjo skirtis vediniai, padaryti iš kilnojamojo kirčiavimo žodžių, liudija ir vienintelis toks Daukšos raštų pavyzdys *pakampė* (*pakampė* 444₁₀, in. sg. *pākampę* 88₂₅, *pākampes* 32₃₅, *pakampėmis* 71₃₄, *pakampėsn* 247₂₄) (Kudziowski 1977₂ : 27, Skardžius 1935 : 109).

1605 m. anoniminio katekizmo daiktavardis *pažemė* ‚požemis‘ užrašytas su dviem kirčiais – *pažémefnú* 28₇ (Zinkevičius 1975 : 42). Jeigu du kirčiai nėra korektūros klaida (pgl. Girdenis 1984), tai toks daugiskaitos iliatyvo kirčiavimas patvirtina hipotezę, kad priešdėlių gavęs vedinys tikriausiai bus perėmęs nepriešdėlinio žodžio kirtį.

Taip, pavyzdžiui, Skardžiaus (1935 : 45) nuomone⁵, *núopelnas*, *-ai* atsiradęs iš **nuopelnas*, *-ai* (kaip *pelnas*, *-ai*), pgl. M. Daukšos *nūpelnóp* 15₆, *nūpélna* 569₃₆, *nūpelnái* 223₁₈, 224₇, 328₂₈, 570₆,

nūpelnú 114₂₅, 117₅, 132₄₄, 197₃₂, 223₁₅, 224₅, 241₂₁, 308₄₂, 326₇, 448₃₇, *nūpelnúmp* 224₂, *nūpelnámus* 463₃₁, *nūpelnâmus* 463₃₁, *nūpelnús* 538₃₆, 543₁₁, *nūpelnáis* 147₄₄, 168₃₈, 400₁₆, 429₂. Kirtis, buvęs vedinio šaknyje, – tai rodo ir 1605 m. katekizmo daiktavardžių formos gen. pl. *palaýku* 83₆ ‚palaikų‘, *priepuôlu* 71₁₁ ‚priepuolių‘ (Zinkevičius 1975 : 35), – tik vėliau galėjo būti perkeltas į priešdėlį, pgl. *palaikái* (3^b) : acc. pl. *pālaikus*, *príepuolis* (1).

8. Galimai kirčio slinkčiai į dešinę neprieštarauja ir tas faktas, kad cirkumfleksas ir cirkumfleksinė metatonija ypač būdingi vakarinėms lietuvių kalbos tarmėms, ir cirkumfleksas, o ne akūtas, yra šių tarmių žymėtoji priegaidė (Girdenis 1985).

Taip realizuojamas vienas svarbiausių morfonologijos principų – žymėtąją priegaidę žymėti darinį ir taip sudaryti morfonologinį kontrastą su jo pamatiniu žodžiu (Kuryłowicz 1958 : 405). Kadangi šių tarmių cirkumfleksas spūdi koncentruoja pirmojoje kirčiuoto garso dalyje ar ištesiamas per visą garsą (Zinkevičius 1966 : 35–36, 108–109), cirkumfleksinę priegaidžių kaitą galima interpretuoti kaip kirčio perkėlimą į gretimo skiemens pirmąją morą (Mikulėnienė 1998 : 62)⁶. Kita vertus, negalima visiškai atsisakyti ir archajiškosios cirkumfleksinės metatonijos veikimo krypties iš galūnės į darinio kamieną – mat metatonijos būdu įgytas cirkumfleksas iš esmės sutapo su žemaičių šalutiniu kirčiu⁷.

Sprendžiant iš to, kad vakarinėse lietuvių tarmėse cirkumfleksinė metatonija labiausiai išsigalėjusi (Laigonaitė 1978 : 22, 2002 : 29), galima manyti, kad čia vėlesniais laikais ir buvo labiausiai pakeista lietuvių kalbos kirčiavimo sistema.

9. Taigi vakarinėse lietuvių tarmėse cirkumfleksinės metatonijos rezultatas – kylanti darinio kirčiuoto skiemens tvirtagalė priegaidė (C↗) – nesutampa su rytinių tarmių kirčiavimo modeliu. Rytinėse tarmėse paplitę dariniai be cirkumfleksinės metatonijos išsaugo krintantį pamatinio žodžio akūtą (A↘). Būtent jie geriausiai atitinka analogiškų latvių kalbos darinių kirčiavimą (žr. lentelę).

⁵ Su dviskiemeniais daiktavardžiais galūnių vedinius P. Skardžius sieja tik kirčiavimo požiūriu ir pabrėžia, kad „nors savo antrąja dalimi daugelis [...] gali būti vartojami atskirais daiktavardžiais be priešdėlių [...], daugumas jų su priešdėliu pirmiau yra vestini ne iš to pat kamieno daiktavardžių, bet iš atitinkamų priešdėlinių veiksmazodžių“ (Skardžius 1943 : 454).

⁶ Apie cirkumfleksinės metatonijos morinę interpretaciją plačiau žr. (Mikulėnienė 2003 : 51–52).

⁷ Žodinė prof. Alekso Girdenio informacija, pasakyta VIII tarptautinio baltistų kongreso diskusijų metu.

Lentelė

**Dūriniai ir priešdėliniai daiktavardžiai.
Priegaidžių ir jų intonacinių kreivių palyginimas**

Lietuvių kalba		Latvių kalba
Vakarų arealas	Rytų arealas	
C↗	A↘	A↗

Taip latvių kalbos duomenimis lengviau į rodyti ne viso lietuvių kalbos ploto, o tik rytų aukštaičių kirčiavimo variantų senumą ar senoviškumą.

Priežastys, nulėmusios nevienodą vardažodžių kirčiavimo sistemos raidą rytinėse ir vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse, kol kas taip ir lieka neaiškios.

10. Taigi lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos požiūriu, dūriniai, kurių antrajame dėmenyje užfiksuota cirkumfleksinė metatonija, rodosi nelabai seni, nors jų kirčiavimo modelis galėjo būti perimtas ir iš seno. Atsižvelgiant į tolimesnę lietuvių kalbos vardažodinių daiktavardžių kirčiavimo raidą, matyt, reikėtų skirti ne vieną, o bent kelis cirkumfleksinės metatonijos sluoksnius.

Senesniam ir senajam laikotarpiui pirmiausia priskirtini galūnių vediniai, cirkumfleksinės metatonijos būdu išlyginę kilnojamąją akcentinę paradigmą. O dūrinių (ir atitinkamų priešdėlinių daiktavardžių) kirčiavimas galėjo būti pertvarkytas pagal tą patį modelį vėliau.

Lietuvių kalbos dūriniuose (ir atitinkamuose priešdėliniuose daiktavardžiuose) pastebėta kirčio slinktis morfonologiškai jau galėjo būti veikiama dviejų priežasčių: 1) kirčio perkėlimo iš galūnės išlyginant kilnojamojo kirčio paradigmą ir 2) po Saussure'o ir Fortunatovo dėsnio persiformavusios kirčiavimo sistemos.

Literatūra

- Būga, Kazimieras, 1959 – Die Metatonie im Litauischen und Lettischen, *Rinkiniai raštai* 2 (sud. Z. Zinkevičius). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 386–483.
- Derksen, Rick, 1996 – *Metatony in Baltic* (Leiden Studies in Indo-European 6), Amsterdam–Atlanta.
- Girdenis, Aleksas, 1972 – Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas, *Baltistica* 1 priedas, p. 66–72.

- Girdenis, Aleksas, 1985 – Specifiškie priznaki i razvitie slogovykh intonacij v litovskich dialektach, *Tarptautinė baltistų konferencija 1985 m. spalio 9–12 d. pranešimų tezės*. Vilnius, p. 143–144.
- Girdenis, Aleksas, 1986 – Primirštas kirčiavimo modelis, *Kalbotyra* 37(1), p. 86.
- Girdenis, Aleksas, 1995 – *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Kabelka, Jonas, 1964 – Kristijono Donelaičio raštų leksika. Vilnius: Mintis.
- Karosienė, Vida, Girdenis, Aleksas, 1990 – Bendrinės kalbos žodžio ir skiemens statistinė struktūra, *Kalbotyra* 40(1), p. 36–48.
- KFRP – *Kalbos faktų rinkimo programa, ats. Red. A. Pupkis*, Vilnius: Mintis, 1983.
- Kudzinowski, Czesław, 1977_{1,2} – *Index – słownik do „Daukšos Postilė“*, t. 1 (A–N), t. 2 (O–Ž), Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Kuryłowicz, Jerzy, 1958 – *L' accentuation des langues indoeuropéennes*. Wrocław – Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kurschat, Friedrich, 1883 – *Littauisch-deutsches Wörterbuch*. Halle.
- Laigonaitė, Adelė, 1978 – *Lietuvių kalbos akcentologija*. Vilnius: Mokslas.
- Laigonaitė, Adelė, 2002 – *Lietuvių kalbos akcentologija*. Antras pataisytas leidimas. Vilnius: Gimtasis žodis.
- Larsson, Jenny Helena, 2002 – Nominal compounds in the Baltic languages, *Transactions of the Philological Society Volume* 100: 2, p. 203–231.
- LKA III – *Lietuvių kalbos atlasas* 3. Morfologija (ats. red. K. Morkūnas). Vilnius: Mokslas, 1991.
- Mikulėnienė, Danguolė, 1994 – Linksniojamųjų priešdėlio *pa- vedinių kirčiavimas, *Lietuvių kalbos tarmės ir jų tyrinėjimai, Lietuvių kalbotyros klausimai* 34, p. 118–129.
- Mikulėnienė, Danguolė, 1998 – Dėl cirkumfleksinės metatonijos dūriniuose, *Baltistica* 33(1), p. 59–64.
- Mikulėnienė, Danguolė, 2003 – Diachroniniai metatonijos tyrimai, *Lituanistica* 4 (56), 41–59.
- Mikulėnienė, Danguolė, 2002 – Vardažodinių priesagų vedinių kirčiavimo raida, *Baltu filologija*, 2002, XI(2), p. 47–52.
- Mikulėnienė, Danguolė, 2005 – Kazimiero Būgos darbų reikšmė šiuolaikinei akcentologijai, *Res Balticae Miscellanea Italiana di studi Baltistici* 10, p. 127–140.
- Mikulėnienė, Danguolė, 2005 – *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- ME – *K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca* 1, rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelms. Rīgā, 1923–1925.
- Pakerys, Antanas, 1994 – *Akcentologija* 1. Daiktavardis ir būdvardis. Kaunas: Šviesa.
- Skardžius, Pranas, 1935 – *Daukšos akcentologija*. Kaunas. V. D. U. Humanitarinių Mokslų Fakulteto leidinys.
- Skardžius, Pranas, 1943 – *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius.
- Stundžia, Bonifacas, Mikulėnienė, Danguolė, 1989 – Dūrinių kirčiavimo dėsniumai, *Kalbotyra* 40(1), 83–90.
- Stundžia, Bonifacas, 1981 – *Dėl cirkumfleksinės metatonijos išvestiniuose lietuvių kalbos daiktavardžiuose*, *Baltistica* 17 (1), p. 58–65.
- Stundžia, Bonifacas, 1995 – *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Zinkevičius, Zigmantas, 1966 – *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.

Danguolė Mikulėnienė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio 5, LT-10308 Vilnius
Lietuva
danguole.mikuleniene@lki.lt

SUMMARY

On the evolution of the accentuation of Lithuanian compounds and prefixed substantives

Danguolė MIKULĒNIENĒ

In this paper it is maintained that in the development of the accentuation of the Lithuanian substantival nouns (compounds and corresponding prefixed derivatives) several layers of circumflex metatony should be distinguished.

The direction of the stress shift from the ending to the stem fully coincides with the ancient cases of circumflex metatony. However, the absence of Latvian equivalents shows that the reconstruction of the accentuation of the compounds might have taken place at some later time.

The hypothesis of a relatively late stress shift, which could cause circumflex metatony in the already existing compound, is supported by several arguments, based on old writings and dialectal data. In these words metatonic *douce* could have been brought about (1) by the stress shift from the inflection and the levelling of the mobile stress paradigm and (2) under the influence of the stress system caused by the action of Saussure's law.

In both cases the result would be the same – the penultimate circumflex.

KOPSAVILKUMS

Par lietuvių valodas salikteņu un sufiksālo substantīvu akcentuācijas attīstību

Danguolė MIKULĒNIENĒ

Šai rakstā izteikts viedoklis, ka lietuvių valodas substantīvu (salikteņu un prefiksālo atvasinājumu) akcentuācijas attīstībā ir jāšķir vairāki cirkumfleksās metatonijas slāņi.

Uzsvara maiņas virziens no galotnes un celmu pilnībā sakrīt ar senajiem cirkumfleksās metatonijas gadījumiem. Taču atbilstmju trūkums latviešu valodā liecina, ka salikteņu akcentuācijas maiņa ir attiecināma uz vēlāku laiku.

Hipotēzi par relatīvi vēlu uzsvāra maiņu, kas būtu varējusi radīt cirkumflekso metatoniju jau eksistējošos salikteņos, pamato valodas dotumi, kas balstās seno rakstu un izlokšņu materiālā. Šais vārdos metatoniju morfoloģiski varēja ietekmēt divi faktori: 1) uzsvāra pārcēlums no galotnes, izlīdzinot mobilās akcentuācijas paradigmas; 2) Sosīra (*Saussure*) likuma rezultātā izmainītās akcentuācijas sistēmas ietekme.

Abos gadījumos rezultāts būtu tas pats – cirkumflekss priekšpēdējā zilbē.

PERFEKTS UN SALIKTĀ TAGADNE LATVIEŠU VALODĀ

Nicole NAU
 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza)

1. Perfekts kā “universāla” kategorija

Vispārīgi salīdzināmās valodniecības jeb valodu tipoloģijas pētījumi ir atklājuši, ka pastāv universālas gramatiskas kategorijas. “Universāls” šeit nenozīmē, ka šīs kategorijas būtu gramatizējušās visās pasaules valodās (tādu kategoriju laikam vispār nav), bet to, ka kategorijas gramatiskās izpausmes sastopamas lielā skaitā valodu, neatkarīgi no to ģenētiskās radniecības vai ģeogrāfiskā tuvuma. Kategorijas realizācija atsevišķās valodās var atšķirties – un bieži arī atšķiras – gan formāli, gan nozīmes niansēs un nozīmju diapazonā. Ir iespējams noteikt definējošas pazīmes, kas neatkarīgi no tādām atšķirībām ļauj identificēt šo kategoriju un uz tā pamata salīdzināt valodas. Turklāt tipoloģiskie pētījumi rāda, ka arī minētās atšķirības nav patvaļīgas – gan sinhroniskā variācijā, gan diahroniskā attīstībā valda universāli likumi.

Arī **perfekts** ir tāda universāla kategorija. 20. gs. 80. – 90. gados veikti vairāki plaši pētījumi par verbālām kategorijām pasaules valodās; vispirms te jāmin *Dahl* 1985, *Bybee* 1985, *Bybee et al.* 1994. Eiropas valodu tipoloģiskās pazīmes pētījusi starptautiska pētnieku grupa projekta EURO TYP ietvaros; viņu rezultāti par laika un aspekta kategorijām apkopoti grāmatā *Dahl (ed.)* 2000, kurā *Lindstedt* pārskata perfektu. Nozīmīgi bija arī agrāki pētījumi, kas gan balstījās uz mazāku skaitu valodu, bet aplūkoja perfektu no vispārēja viedokļa, piemēram, *Comrie* 1976, *Anderson* 1982. Minētie un citi pētījumi ir veicinājuši valodnieku izpratni par perfektu un tā universālajām īpašībām.

Perfektu definējoša pazīme ir **notikušā nozīmība tagadnē** (ang. *current relevance of past situation* un līdzīgi formulējumi, sk. *Comrie* 1976: 52; *Lindstedt* 2000: 366; *Bybee et al.* 1994: 54). Perfektu lieto, runājot par ko iepriekš notikušu vai bijušu, kas ir nozīmīgs tagad; ar “tagad” šeit tiek apzīmēts gan runas moments, gan vispārīgā tagadne. Bieži, bet ne vienmēr, šīs “nozīmības” cēlonis ir tas, ka no notikušā izriet jauna situācija, kāds stāvoklis, par ko tagad runā. Lietojot perfektam atbilstošu formu, runātājs saista notikušo ar tagadni, bet nesaista to ar citiem pagātnes notikumiem (*detached from*

other past facts, Lindstedt 2000: 366, citējot Maslov 1990). No tā izriet otrs, negatīvais kritērijs perfekta identifikācijai: perfektu **nelieto, stāstot** par pagātni, t.i., veidojot stāstu par saistītiem notikumiem pagātnē (*non-narrativity*, Lindstedt 2000: 366; sal. arī *Bybee et al.* 1994: 54 "... would not be marked on several verbs in succession that are reporting a sequence of events...").

Perfekts kā universāla gramatiska kategorija ietver sevī vairākas pazīmes, tas ir komplekss, "sarežģītāks" nekā, piemēram, absolūtā pagātne (ang. *past*), kuras definējošā nozīme ir "noticis pirms runas momenta". Perfektam piemīt gan absolūtā laika pazīmes (attiecas uz runas momentu), gan relatīvā laika pazīmes (iepriekšējais no diviem saistītiem notikumiem), kā arī aspekta pazīmes (pabeigtība). Visi šie momenti var būt vienlaicīgi aktuāli, taču bieži tiek realizēta tikai daļa. Tipologu pētījumi rāda, ka konkrētai gramatiskai formai, kam ir perfekta nozīme, blakus bieži ir vēl citas nozīmes. Laika gaitā kāda cita nozīme var kļūt par centrālo, rezultātā šī forma perfektu vairs nepārstāv; dažas no perfekta pazīmēm varbūt saglabājas. Viens tāds piemērs ir franču valodas *passé composé*: šo formu (piem., *il a mangé*) mūsdienās, sevišķi runātos paveidos, lieto ar pabeigtā veida absolūtās pagātnes nozīmi ('viņš paēda'), bet agrāk *passé composé* bija perfekts, kamēr pabeigtā veida pagātni apzīmēja ar *passé simple* (*il mangea*, formu joprojām lieto daiļliteratūrā un citos rakstu valodas paveidos). Līdzīgi vācu valodā salikto tagadni (*ich habe gegessen* 'es (pa)ēdu, esmu (pa)ēdis') daudzos paveidos lieto nevis perfekta, bet absolūtās pagātnes nozīmē. Gramatikās šo formu sauc *Perfekt*, kas varētu sarežģīt lietas izpratni. Vēlams arī terminoloģiski skaidri atšķirt gramatisko kategoriju no gramatiskās formas.

Šajā rakstā termins **perfekts** tiks lietots tikai attiecībā uz abstrakto kategoriju ar tikko aprakstītajām universālajām īpašībām. Runājot par formu, ar ko latviešu valodā šo kategoriju var izteikt, vienmēr lietoju tradicionālu terminu **saliktā tagadne**. Šeit aplūkošu tikai darāmās kārtas īstenības izteiksmes salikto tagadni, bet, lai saīsinātu šo nosaukumu, runāšu vienkārši par "salikto tagadni".

Saliktā tagadne latviešu valodā var parādīties trijos veidos:

- (a) $AUX_{vt} + DKPD$ *ir teicis, esmu teikusi, esat teikuši...*
(10 formas)

- (b) $NEG-AUX_{vt} + DKPD$ *nav teicis, neesmu teikusi...* (10 formas)
(c) $DKPD$ *teicis, teikusi, teikuši, teikušas* (4 formas)

AUX = palīgvārds *būt*; VT = vienkāršā tagadne; NEG = noliegums; $DKPD$ = darāmās kārtas pagātnes divdabī

Tikai pirmais tips ir viennozīmīgs, un visas vārdformas tekstos, kas atbilst šim pirmajam modelim (*ir teicis* utt.), tiek skaitītas kā saliktās tagadnes piemēri. Otrā un trešā modeļa formas turpretī jāanalizē sīkāk, jo šeit parādās homonīmija ar citām gramatiskām formām, it sevišķi ar atstāstījuma izteiksmi.

Mana pētījuma mērķis bija noskaidrot, kurās nozīmēs mūsdienu tekstos tiek lietota saliktā tagadne un cik lielā mērā tā atbilst "univer-sālam" perfektam.

2. Saliktās tagadnes nozīmes: empīrisks pētījums

Pētot saliktās tagadnes lietojumu mūsdienu latviešu valodā, esmu sameklējusi piemērus divu tipu tekstos, kas publicēti jaunākajos žurnālos:

- (1) ceļojuma apraksti, kur autors stāsta par saviem piedzīvojumiem no tagadnes viedokļa, lietojot vienkāršo tagadni kā galveno stāstījuma laiku (monoloģisks teksts);
- (2) intervijas (dialogisks teksts).

Kopumā no tekstiem izrakstīju ap 300 piemēru. Piemērus iedalīju nozīmes grupās, kas turpmāk aplūkotas pēc kārtas. Katrā grupā īpašu uzmanību pievēršu šādiem jautājumiem:

- darbības vārdu leksiski gramatiskās pazīmes;
- laika apstākļi, kas parādās teikumos;
- noliegtās formas lietojums;
- bezpalīgvārda konstrukcijas lietojums (modelis (c)).

2.1. Perfekta pamatnozīme

Kad salikto tagadni lieto perfekta pamatnozīmē, runa ir par ko iepriekš notikušu, taču uzmanības centrā nav pats notikums, bet jauna situācija, kas no tā izriet un kas ir nozīmīga "tagad". Tipiski piemēri ir šādi:

- (1) *Bet viņi jau ir miruši, tie cilvēki.* (MP-i)
- (2) *Nemanāmās sievietes ir sarūpējušas vakariņas, un mēs dodamies ēst.* (NI)

(3) *Tad kad politiķis to atļaujas, viņš ir aizslēdzis durvis un viņam nav atpakaļceļa.* (AP)

Šie piemēri ilustrē jēdziena “tagad” trīs dažādas nozīmes: pirmajā piemērā tā ir tagadne īstajā nozīmē, proti, runas moments, bet otrajā piemērā tagadne ir “iztēlota”, jo īstenībā nesakrīt ar runas/teksta formulējuma momentu – ceļojuma apraksta autore savus piedzīvojumus uzraksta pēc atgriešanās. Trešais piemērs ilustrē vispārinātu tagadni. Taču šai atšķirībai nav nozīmes darbības vārda laiku lietošanā.

Situācija, par ko runā ar salikto tagadni, tekstā tiek saistīta ar notikumiem tagadnē, par kuriem tiek stāstīts, lietojot vienkāršo tagadni:

(4) *Un man šķiet, ka mēs esam sasnieguši robežu [...] un man šķiet, ka patlaban netiek pagrieztiens uz otru pusi [...]* (AP)

Kad saliktā tagadne lietota perfekta pamatnozīmē, samērā bieži teikumā atrodams vārds *tagad*:

(5) *Taču tagad tie [= ziedu laiki] ir beigušies un Kornvola kļuvusi par klusu provinci.* (KO)

(6) *Tā bija pilnīgi paradoksāla situācija! [...] Bet tam mēs tagad esam tikuši pāri.* (MP)

Pēdējā piemērā skaidri izteikts pretstats starp pagātņi (par ko runājot, lieto vienkāršo pagātņi) un tagadni. Šādi valodas fakti apstiprina tradicionālo uzskatu, ka latviešu valodas saliktā tagadne pieskaitāma tagadnes laikiem, kaut arī tā ietver sevī nozīmi ‘iepriekš noticis’.

Paša notikuma norises laiks (t.i., *kad* nomira tie cilvēki, beidzās ziedu laiki, kad mēs sasniedzām robežu utt.) netiek precizēts. Nēkad pētītajā materiālā teikumos ar salikto tagadni neparādās laika apstākļi, kas rādītu uz konkrētu laiku (t.i., netiek lietoti datumi, gadskaitļi, pulksteņa laiki), un vismaz par perfekta pamatnozīmi var droši apgalvot, ka tādu apstākļu lietojums nav iespējams.

Savā pamatnozīmē perfekts ir saistīts ar darbības vārdu nozīmi: šeit lietoti tādi darbības vārdi, kas apzīmē darbību, norisi un ietver sevī situācijas maiņu. Varētu izšķirt divas grupas. Pirmajā ir darbības vārdi, kas paši sevī ietver iekšējo robežu, gala punktu, tātad apzīmē, ka situācijas maiņa jau notikusi (*mirt, zust, aizslēgt durvis, sasniegt robežu, tikt kam pāri*). Otrajā grupā ir darbības vārdi, kas apzīmē maiņas procesu, kas varētu turpināties, tātad neietver sevī gala punktu (*mainīties, attīstīties, (sa)mazināties, padziļināties*). Atšķirībā no

pirmās grupas ar šiem darbības vārdiem tā ir gramatiskā forma, saliktā tagadne, kas signalizē, ka sasniegts kāds (pagaidu) gala punkts.

Ja darbības vārds apzīmē procesu, iespējams teikumā lietot laika apstākļus, kas norāda uz laika posmu, kurā šis process ir noritējis, var mērīt procesa laiku (ņemot vērā, ka pagaidu gala punkts ir tagad). Tipiski tādi laika apstākļi ir *pēdējā laikā, desmit gados, X gadu/dienu/stundu laikā*:

(7) [...] *tā [= izglītības sistēma] pēdējos desmit gados Latvijā ir kļuvusi sliktāka.* (AP)

(8) *Bet medicīna ir ievērojami attīstījusies pēdējos gados.* (DzM)

(9) [...] *bet tas nozīmē, ka 10-15 gadu laikā visa šī lieta ir mainījusies no viena pola uz otru.* (AP)

Perfekta pamatnozīmē tiek lietota arī saliktās tagadnes noliegtā formā. Šajā gadījumā tāpat bieži sastopams vārds *tagad*, bet citiem laika apstākļiem ir pat plašāks lietojums, jo tos var lietot arī ar pirmās grupas darbības vārdiem:

(10) *Tur vienkārši aprakstīta politiskā realitāte, kura nav mainījusies arī tagad. Piecsimt gados nekas nav mainījies.* (AP)

(11) *Tikpat labi es jutos arī Venēcijā, kur neviens plānprātīgs arhitekts pēdējo gadsimtu laikā nav ticis klāt, lai tur iebāztu kaut kādus savus modernisma sūdus.* (SĪ)

Nereti perfekta pamatnozīmē tiek lietots arī darāmās kārtas pagātnes divdabis bez palīgvārda:

(12) [...] *savukārt mani daba apveltījusi ar nenormālu muldēšanas spēju.* (SĪ)

(13) *Gaiši brūnie lopiņi aizklīduši otrā ielejas galā, un es godprātīgi pasaku, ka man tik tālu iet slinkums.* (IA)

2.2. Rezultatīvs

Kaut arī gadījumos, kur konstatējama perfekta pamatnozīme, akcents ir uz pašreizējo situāciju, tomēr nozīmes pirmais elements nav zudis. Proti, runa ir par ko pagātņē notikušu. Ar to perfekts atšķiras no kategorijas, ko lingvistiskajā literatūrā sauc par **rezultatīvu**. Rezultatīvs apzīmē stāvokli, kas ir kāda notikuma (procesa, darbības) rezultāts un noteiktā brīdī (“tagad”) pastāv (sal. *Bybee et al.* 1994: 63: “A rezultative denotes a state that was brought about by some action in the past”).

Rezultatīva nozīme ir tuva perfekta nozīmei, un ne vienmēr ir viegli atšķirt šīs divas kategorijas. Angļu valodā ir formāla atšķirība – rezultatīva nozīmē lieto konstrukciju ar palīgvārdu *be*, perfekta nozīmē – konstrukciju ar palīgvārdu *have*:

- (14) He has gone. 'Viņš ir aizgājis' (perfekts)
 He is gone. 'Viņš ir prom/aizgājis.' (rezultatīvs)
- (15) The door has closed. 'Durvis ir aizvērusās.' (perfekts)
 The door is closed. 'Durvis ir ciet/aizslēgtas.' (rezultatīvs)
- Teikumos ar rezultatīvu var lietot laika apstākli ar nozīmi 'joprojām, vēl aizvien' – angļu valodā *still*; šāds apstāklis nav savienojams ar perfekta nozīmi:
- (16) He is still gone. 'Viņš joprojām ir prom.'
 *He has still gone.
- (17) The door is still closed. 'Durvis joprojām ir ciet/aizslēgtas.'
 (rezultatīvs)
 *The door has still closed.

Nereti pasaules valodās sastopama gramatiska forma, ko lieto gan ar perfekta, gan rezultatīva nozīmi. Arī latviešu valodā darāmās kārtas saliktajai tagadnei var būt rezultatīva nozīme, taču, manuprāt, šī iespēja ir diezgan ierobežota un parādās tikai ar dažiem nepārejošiem darbības vārdiem, kā, piemēram, *precēties*, *nogurt*. Šo darbības vārdu darāmās kārtas pagātnes divdabis (*precējies*, *nogurusi*) jau zināmā mērā leksikalizējies, lietošanas ziņā tie ir līdzīgi īpašības vārdiem. Manā materiālā rezultatīva nozīme parādās ļoti reti. Visos manos piemēros lietots palīgvārds, bet mazā skaita dēļ nevar droši secināt, ka rezultatīva nozīmē bezpalīgvārda konstrukcija nav iespējama.

- (18) *Ūdens kanālos noteikti nav mainījies vismaz no Kārļa laikiem, tas ir sastāvējies un eļļains [...].* (FL)

Varētu pieminēt, ka rezultatīva nozīmē latviešu valodā biežāk lieto konstrukcijas ar ciešām kārtas pagātnes divdabi, kas nav šī raksta priekšmets.

2.3. Relatīvā laika nozīme

Perfekts sevī ietver elementu "iepriekš noticis" (angļu valodā *anterior*). Ja dota tikai viena situācija, viens notikums, "iepriekš" attiecas uz tagadni, tātad nozīme ir 'pirms tagad'. Paplašinātā nozīmē

tas, attiecībā uz ko notikušais ir iepriekšējs, var būt arī kāds cits notikums. Šādā gadījumā perfekts kļūst par **relatīvo laiku**. Salikto tagadni ar relatīvā laika nozīmi sevišķi lieto saliktos teikumos. Uz laika secību bieži rāda arī tādi vārdi kā *tikko*, *tiklīdz*, *iepriekš*, *pirms tam* u.c. Piemēri:

- (19) "Skaties, skaties," viņš iesaucas, tiklīdz esam šķērsojuši upi. (KO)
 (20) [...] nolieku viņa priekšā krietni pieredzējušu alumīnija bļodu, ko tikko esmu piesmēlusi rāmajā un dzidrajā Nīlas straumē [...] (NI)
 (21) Neuzkrītam kā sniegs uz galvas, jo Jasers savējos iepriekš jau ir brīdinājis. (NI)

Šajos piemēros saliktā tagadne lietota vienlaikus relatīvā laika nozīmē un perfekta pamatnozīmē, jo, piemēram, saistot upes šķērsošanu ar ceļabiedra izsaucienu, autore vienlaikus konstatē, ka viņi ir šķērsojuši upi. Taču relatīvā laika nozīmes lietojuma iespējas ir plašākas, tā sastopama arī ar darbības vārdiem, ko saliktajā tagadnē nelieto ar perfekta pamatnozīmi, proti, tie ir darbības vārdi, kas apzīmē stāvokli vai darbību bez situācijas maiņas.

- (22) *Saka taču, ka nevajag vēlreiz atgriezties vietās, kur esi juties laimīgs.* (VA)
 (23) "Ja cilvēks tajā laikā trāpās mājās, pat nedabū zināt, ka ir lijis," viņš nopietni stāsta. (NI)
 (24) [...] kā *Nebijušu Sajūtu Restaurācijas Darbnīca* (bija reiz tāda grupa), kur atceries to, ko nemaz **neesi zinājis**. (VA)

Salikto tagadni relatīvā laika nozīmē dažreiz lieto arī tad, kad attiecīgā situācija ir nevis tagadnē, bet pagātnē. Šajā gadījumā būtu gaidāma saliktā pagātne, tomēr sevišķi ar darbības vārdiem, kas apzīmē komunikācijas aktu, regulāri lietota saliktā tagadne. Šāds lietojums ir tuvs atstāstījuma nozīmei (par ko sk. tālāk, 2.7):

- (25) *Tad mūsu dienas bija ārkārtīgi pilnas. Pirmkārt, ar garum garām sarunām. Stāstījām, kā katram savā galā ir gājies.* (AM)

Relatīvā laika nozīmē samērā bieži sastopama konstrukcija bez palīgvārda:

- (26) *Labākajā gadījumā [dabas parkā] ielaiž kādu kukaiņu pētnieku, kas nokārtojis vairākas atļaujas.* (IA)
 (27) *Es rūpīgi vēroju cilvēku, kas atnācis pie manis ar savām vēlmēm, jo ir ātri jāsaprot, ko viņš grib patiesībā.* (SĪ)

2.4. Gadījuma perfekts jeb nenoteiktā pagātne

Šo nozīmi ļoti labi ilustrē šāds dialoga fragments:

(28) – *Tev tā ir bijis?*

– *Ir gadījies.* (AM)

Angļu valodā šo perfekta nozīmi sauc par *experiential* vai *existential perfect* (Comrie 1976: 56; Lindstedt 2000: 369). Latviski to varam dēvēt par “gadījuma perfektu”.

Gadījuma perfekts būtiski atšķiras no perfekta pamatnozīmes, jo te vairs nav runa par šībrīža situāciju, bet tikai par kaut ko bijušu vai notikušu pagātnē. Ja saliktā tagadne lietota gadījuma perfekta nozīmē, teikumā nav (nevar būt) vārds *tagad*; raksturīgākais laika apstākļi šai nozīmei ir *kādreiz*. Šo vārdu varētu arī ievietot iepriekšējā piemērā: *Vai tev kādreiz tā ir bijis? Jā, man tā kādreiz ir gadījies.* Perfekta pamatnozīmē runātāja un klausītāja uzmanības centrs ir tagadnē, turpretī gadījuma perfekts asociējas ar pagātne. Par to liecina arī šādi piemēri:

(29) – *Esmu sev ļoti daudz atļāvis, bet to nenožēloju. Tās nesaucu par kļūdām. [...]*

– *Tu par to runā pagātnes formā?* (GĶ)

(30) *Vai tu bērniņā esi cietis no citu bērnu nežēlības?* (DzM-i)

Saliktā tagadne gadījuma perfekta nozīmē bieži sastopama dialogos; lielākā daļa piemēru manā materiālā ir no intervijām, ceļojuma aprakstos tā parādās tikai reti. To lieto, pirmkārt, runājot par vienreizēju notikumu pagātnē vai par stāvokli, kas pagātnē kādu laiku pastāvējis. Jautājumos salikto tagadni lieto ar nozīmi “vai vispār/kādreiz tas ir noticis/bijis?”. Piemēri:

(31) *Banku sfērā, nekorekti salīdzinot, ir gājis kā trakā krievu ģimenē, kur mīlējās, kaujas un šķiras, dzimst un mirst [...].* (IB)

(32) *Mums ir trūcis atbalsta šajā laukā. Mums ir stāstījuši daudzi starptautiskie eksperti, kas tikai mums viss nav jāizdara.* (AP)

(33) *Jūs droši vien esat lasījusi par tiem māksliniekiem, kas veido no līķiem izstādes. Jūs esat tādas apmeklējusi?* (MP-i)

(34) *Vai tev pašam nav gribējies uzspriecināt kādu neglītu ēku?* (SĪ-i)

Otrkārt, salikto tagadni kā gadījuma perfektu lieto, runājot par notikumiem vai situācijām, kas pagātnē vairākkārt atkārtojās. Šo

nozīmes niansi pastiprina apstākļi, piemēram, *daudzreiz, pāris reizi, bieži, pa laikam* u.c.:

(35) *Es pa laikam esmu pie sevis domājusi par tādām traģēdijām, kad nogalina kādu cilvēku [...].* (IB)

(36) *Arī jūs savos rakstos daudzkārt esat minējusi šāda starptautiska izvērtējuma nepieciešamību.* (AP-i)

(37) *Jūs daudzās intervijās esat pieminējusi, ka darbs Gulbenes bankā bija garlaicīgs [...].* (IB-i)

Lietojot salikto tagadni, runātājs apstiprina notikušo – tas ir fakts, tā patiešām ir bijis. Šāda faktiskuma nianse jūtama vairākos tikko minētajos piemēros. Īpaši skaidri, manuprāt, tā parādās šādā piemērā:

(38) [Intervētais saka, ka publiski runāt par savu privāto dzīvi “robežojas ar zināmu kretinismu”, uz ko intervētāja atbild:]

Tomēr esi par to runājis. Sanāk – esi bijis kretīns. (GĶ-i)

Faktiskuma nianse bieži arī piemīt noliegtajai formai, kad runātājs uzsver, ka kaut kas nav noticis vai bijis:

(39) *Cukurbiešu lauki – šļūtenes – spaiņi. Ženevers uz galda. Nu tā – es neko neesmu redzējusi!* (FL)

Kā redzams šajā piemērā, runātāja apgalvojumam nav jāatbilst patiesībai – autore šeit redzēja gan, kas notiek, bet uzsver, ka neredz.

Gadījuma perfektā saliktās tagadnes noliegtu formu bieži lieto kopā ar vārdu *nekad*. Šis apstākļi saista pagātnes laiku ar tagadni, jo tas nozīmē – ne agrāk, ne tagad.

(40) *Es nekad neesmu mēģinājusi saistīt dvēseli ar mirušiem audiem.* (MP)

Tāpat kā latviešu valodā, arī daudzās citās valodās perfekta pamatnozīme un gadījuma perfekta nozīme tiek izpaustas ar vienu un to pašu formu (šeit – salikto tagadni). Atšķirībā no rezultatīva, ko vairums mūsdienu valodnieku uzskata par atsevišķu kategoriju, gadījuma perfekts ir perfekta paveids. Tam piemīt abas perfekta definējošās pazīmes: notikušā nozīmība tagadnē (*current relevance*) un formas nelietošana stāstījumos (*non-narrativity*). Ja runa arī ir par pagātnes notikumu, tad tomēr to nesaista ar citiem pagātnes notikumiem un notikumu nelokalizē konkrētā laikā – nelieto, piemēram, gadskaitļus, datumus utt. Tāpēc šo nozīmi sauc arī par nenoteikto pagātne (*indefinite past*).

Par darbības vārdu leksiski gramatiskajām pazīmēm varētu teikt, ka gadījuma perfekta nozīmē lieto tieši tādus darbības vārdus, ko ne-lieto perfekta pamatnozīmē.

Vispirms tie ir darbības vārdi, kas apzīmē stāvokli (*būt, trūkt, nākties, domāt, just, ciest, slimot, gribēt*), mazliet retāk parādās darbības vārdi, kas apzīmē darbību (*runāt, teikt, izteikt, pieminēt, stāstīt, jautāt, lasīt, rakstīt, apmeklēt, darīt*). Šie vārdi neizteic situācijas maiņu, tāpēc arī šajā gadījumā notikušā nozīmība tagadnē neizriet no darbības vārda nozīmes, bet ir meklējama citur. Visbiežāk tā ir diskursa motivēta: notikušais ir nozīmīgs runas momentā tāpēc, ka tas ir saistīts ar to, par ko pašlaik runā¹. Piemērs:

(41) *Jūs esat izteicies, ka jūs satrauc Francija un Vācija. Kādā ziņā?*
(AP-i)

Šai piemērā intervētā izteiciens, kas noticis kaut kad pagātnē, ir nozīmīgs tagadnē tieši tāpēc, ka intervētāja to piemin un grib par šo tēmu runāt tagad.

Notikušā kā runas priekšmeta nozīmība ir motivācija saliktās tagadnes lietošanai. No otras puses jākonstatē, ka ne vienmēr lietota saliktā tagadne, ja runa ir par ko notikušu, kas ir svarīgs runas momentā. Daudzos gadījumos tā nav obligāta forma, bet runātājs to izvēlas, lai īpaši uzsvērtu nozīmību. Runājot par pagātnē notikušo, saliktā tagadne ir mazāk lietota, apzinīgi izvēlēta forma. Var teikt, kā tā ir marķēta, bet vienkāršā pagātne – nemarkēta izvēle. Ar salikto tagadni kādu notikumu vai situāciju izceļ uz pagātnes fona, ar to prasa klausītāja uzmanību.

Manā materiālā ir daži piemēri, kur saliktā tagadne lietota kāda epizodiska stāsta ievadā, bet sekojošā stāstījumā lietota vienkāršā pagātne vai vienkāršā tagadne. Teikums vai teikuma daļa ar salikto tagadni saprotams kā stāsta “virsraksts”. Lūk, šādi piemēri:

(42) *Vienreiz mūžā esmu kāvijs pa riktīgam. Man varēja būt kādi divdesmit septiņi gadi. Bija “Jauns Mēness” pirmā sastāva koncerts Jelgavā. [...] Vienā starpbrīdī pie mums pienāca divi tipi un konsekvēti meklēja kašķi. [...]* (AM)

¹ Sal. MLLVG I, 590: «Grāmatu esmu lasījis, lugu esmu redzējis var teikt tikai par tādu grāmatu, par tādu lugu, par ko patlaban ir runa, kas ir svarīga runas momentā.»

(43) *Man ir bijis patiešām aizvainojošs gadījums ar vienu treniņbiedru, kas priecīgi atnāk pie manis ar projektu – un mēs to kredītu izsniedzām, lielā mērā, palaujoties uz šā cilvēka rekomendācijām. [...] Un tad, kad laiks cauri, piepeši nekas nenotiek [...]* (IB)

Gadījuma perfekta nozīmē saliktā tagadne parasti parādās pilnajā formā, palīgvārda *ir* izlaišana manā materiālā sastopama ļoti reti. Viens piemērs ir šāds:

(44) *Mans dzīves stils patiešām ir diezgan bohēmisks – tur bijis gan alkohols, gan narkotikas, gan Dievs vien zina, kas...* (SĪ)

2.5. Ilgstoša situācija

Salikto tagadni lieto, runājot par situāciju, kas pastāv ilgu laiku un nav beigusies runas momentā, vai arī par darbībām, kas ilgā laika posmā līdz runas momentam bieži atkārtojas. Šajā nozīmē lieto tādus pašus darbības vārdus kā gadījuma perfekta nozīmē, visvairāk tādus, kas apzīmē stāvokli. Parasti šai gadījumā teikumā atrodas vārds *vienmēr* vai šādi apstākļi: *visu šo laiku, visu mūžu, visus šos gadus*.

(45) [...] *viņš [= Gidons Krēmers] vienmēr ir izcēlies ar to, ka vienmēr meklējis kaut ko jaunu. [...] Veidojot koncertprogrammas, viņš vienmēr ir ņēmis vienu 19. gadsimta virtuozu vijolkoncertu un turpat blakus kādu savu domubiedru, 20. gadsimta komponistu.* (PV)

(46) *Man vienmēr patīcis daudz no tā, kas notiek Britu salās: filmas, valoda...* (AM)

Kā redzams, arī šajā nozīmē palīgvārdu *ir* var izlaist, taču (vismaz manā materiālā) tas notiek ļoti reti.

Nozīmība tagadnē, manuprāt, mazāk skaidra nekā perfekta pamatnozīmes vai gadījuma perfekta lietojumā. Ar tagadni šis lietojums saistās drīzāk laika ziņā, jo runa ir par to, kas vienmēr ir bijis un ir, gan agrāk, gan tagad (tāpat kā teikumos ar vārdu *nekad*). Turpretī, runājot par situāciju, kas tikai pagātnē “vienmēr” bija, parasti lieto vienkāršo pagātne, kā šādā piemērā:

(47) *Vienmēr Jāni apskaudu un apbrīnoju par to, kā viņam padodas sporta spēļu lietas.* (AM, runājot par bērnību)

Šai teikumā saliktās tagadnes lietojums (*esmu apskaudis un apbrīnojis*) signalizētu, ka situācija joprojām ir aktuāla, bet vienkāršā pagātne liek saprast, ka tā vairs nepastāv.

Nosaukumu “ilgstoša situācija” esmu veidojusi pēc angļu valodas termina “*perfect of persistent situation*” (Comrie 1976: 60). Taču angļu valodas *present perfect* šajā nozīmē lieto plašāk, arī gadījumos, kur latviešu valodā (un daudzās citās) lieto vienkāršo tagadni, piemēram, *We've lived here for 10 years* ‘Mēs dzīvojam te jau desmit gadus’.

2.6. Dzīves notikumu uzskaitījums

Latviešu saliktajai tagadnei ir vēl viens raksturīgs lietojums, kas manā materiālā gan parādās tikai divas reizes, bet ko citos teksta veidos var sastapt biežāk: to lieto, stāstot par kāda cilvēka dzīves galvenajiem notikumiem, parasti sākot ar dzimšanu vai bērnību:

(48) *Gijermesa sieva ir dzimusi Itālijā, izaugusi Buenosairesā, studējusi Riodeženeiro.* (IA)

(49) *Mans ceļabiedris ir audzis Kornvolā 400 gadu vecā vēju apūstā kotedzā, burājis Atlantijas okeānā, draudzējies ar krievu aristokrātu mazmeitu, mācījis darbu zaudējušo kalnraču bērnu, audzinājis trīs suņus un sapņojis par tālām zemēm.* (KO)

Šo lietojumu tikai nosacīti var pieskaitīt perfektam, jo šāds uzskaitījums jau tuvojas stāstam, kaut arī parasti nosauktie notikumi nav saistīti savā starpā un nav lokalizēti konkrētā laikā. Šim gadījumam piemīt faktiskums – tiek nosaukti, konstatēti notikumi kā fakti. Ar to tas līdzinās gadījuma perfektam. Taču būtiska atšķirība ir tā, ka tiek lietoti visu nozīmju darbības vārdi – gan tādi, kas ietver situācijas maiņu (*dzimt, izaugt*), gan tādi, kas apzīmē stāvokli (*sapņot, draudzēties*) vai darbību bez situācijas maiņas (*studēt, burāt*). Formāli šim lietojumam ir raksturīgs, ka vienā teikumā lietoti vairāki darbības vārdi divdabja formā, no tiem tikai pirmais ir saistīts ar palīgvārdu.

2.7. Atstāstījums

Dažās pasaules valodās (piem., *Inuit, Tucano*, udmurtu, sk. *Bybee et al.* 1994: 95-97) formu, kas atbilst perfektam, lieto arī, runājot par ko pagātnē notikušu, par ko runātājs uzzinājis netiešā veidā – vai nu par notikumu tiek secināts pēc redzamiem apstākļiem (*inferential*), vai arī par to ir dzirdēts vai lasīts (*reportative*). Arī diahroniski pētījumi rāda, ka šādu nozīmi var iegūt bijušais perfekts.

Latviešu valodā ir īpašs gramatizējies veids, ar ko norāda, ka par notikušo ir uzzinājis no citiem cilvēkiem vai rakstiskiem avotiem,

proti, atstāstījuma izteiksme. Taču manā materiālā ir arī daži teikumi, kur atstāstījuma kontekstā lietota īstenības izteiksmes saliktā tagadne, piemēram:

(50) *Bet citi saka, ka klasē tu esi varējis būt arī diezgan neciešams...* (AM-i)

(51) *Stāsta, ka dažiem ceļotājiem ir veicies un viņi Kornvolā nav piedzīvojuši lietu, arī vējš ir bijis saudzīgs. Tā 19. gadsimtā gadījies, piemēram, ceļotājam no Londonas [...].* (KO)

Šais teikumos saliktās tagadnes lietojumu varētu skaidrot arī citādi, piemēram, kā gadījuma perfektu, bet, manuprāt, tie reprezentē tipisku atstāstījuma kontekstu un palīgvārda formu *ir* te varētu aizstāt ar formu *esot*: *tu esot varējis...*, *dažiem ceļotājiem esot veicies...* Salikto tagadni atstāstījuma izteiksmes vietā nelieto bieži, manā materiālā ir tikai daži piemēri.

Ja atstāstījuma kontekstā lietots darāmās kārtas pagātnes divdabis bez palīgvārda (kā iepriekšējā piemēra otrajā teikumā *gadījies*), es to uzskatu par atstāstījuma izteiksmi un šādus piemērus (kuru manā materiālā ir daudz) atstāju ārpus sava tagadējā pētījuma. Ar šo principiālo lēmumu izvairījos no grūtībām, kas rodas, ja ir jānosaka, kura forma izlaista kādā bezpalīgvārda konstrukcijā – *ir* vai *esot*. Jāatzīst, ka robeža starp īstenības izteiksmes salikto tagadni un atstāstījuma izteiksmi nav pilnīgi skaidra un ka vēl arī precizējams, kas ir “atstāstījuma konteksts” un ar ko tas atšķiras no gadījumiem, kur saliktā tagadne lietota relatīvā laika nozīmē (sk. 2.3). Tomēr vairāki valodas fakti runā par labu to nošķiršanai.

Ja darāmās kārtas pagātnes divdabis bez palīgvārda lietots kā atstāstījuma izteiksme,

- (i) darbības vārda leksiski gramatiskās pazīmes neietekmē to lietojumu vai formas nozīmi;
- (ii) teikumā var parādīties laika apstākļi, ar ko lokalizē notikušo pagātnē (*19. gadsimtā, savulaik, pirms četriem gadiem...*);
- (iii) notikumus saista ar citiem notikumiem pagātnē, tātad ar šīm formām veido stāstījumu (kas ir pretrunā ar otro perfekta definējošo pazīmi);
- (iv) notikumus nesaista ar tagadni un nav konstatējama notikušā nozīmība tagadnē (pretrunā ar pirmo perfekta definējošo pazīmi).

Tieši šīs pazīmes atšķir atstāstījuma izteiksmi no perfekta nozīmē lietotās saliktās tagadnes. To ilustrē šie piemēri:

(52) *“Iespējams, tā ir tikai leģenda. Bet runā, ka savulaik te notikušas ļoti asiņainas cīņas. Viens ciems cīnījies ar citu, kam piederēs labākas ganības. Lai iebiedētu pārējos, cīņās nogalinātu pretinieku galvas uzdūra uz mietiem takas malā. Nezinu, nezinu... drīzāk jau tā ir leģenda.”* (IA)

Šai piemērā atstāstījuma konteksts pieteikts ar ievadu un beigu komentāru, turklāt konstatējamas visas minētās pazīmes. Stāstījumā darāmās kārtas pagātnes divdabis mijas ar vienkāršo pagātni (*uzdūra*).

(53) [Žurnālā “Zvaigzne”] *atradu tautas teicējas Kērstas Mielavas stāstu, ka piecpadsmītajā vai sešpadsmitajā gadsimtā pirmais Mielavs Latvijā ieceļojis no jūras. Bravurīgs plēgurs, latviski nav runājis. Kurzemiekiem iepaticies, ieprecējies, un tā tie Mielavi sākušies.* (AM)

Arī šeit ievads norāda uz stāstu, leģendu. Lietots laika apstākļi (pazīme (ii)) un visu nozīmju darbības vārdi (i); veidots stāsts (iii). Arī noliegtā forma *nav runājis* te vērtējama kā atstāstījuma izteiksme.

Pēc manas tēzes, ar minēto pazīmju palīdzību var nošķirt atstāstījuma izteiksmi no īstenības izteiksmes saliktās tagadnes. Tātad arī šai piemērā, kur nav pateikts vārdos, ka atstāstīts citu cilvēku teiktā, darāmās kārtas pagātnes divdabis, manuprāt, pārstāv atstāstījuma izteiksmi:

(54) *Šī ir gandrīz 100 gadus veca slimnīca, precīzāk – 99 gadus veca. Bijis tāds Džeimss Armitsteds, Rīgas galvas brālis, kurš nomiris un atstājis ziedojumu labdarīgam mērķim. Brālis un Rīgas domnieki izšķīrušies par Bērnu slimnīcas celtniecību.* (DzM)

Atzīstu, ka par šo piemēru varētu būt cits viedoklis. Divdabja lietojums bez palīgvārda un to interpretācija kā atstāstījuma vai īstenības izteiksme noteikti ir tālāka pētījuma vērts.

3. Secinājumi

Latviešu valodas saliktajai tagadnei ir divas galvenās nozīmes: perfekta pamatnozīme un gadījuma perfekts. Šīs galvenās nozīmes atšķiras: (i) attiecībā uz laiku (pamatnozīme asociējas ar tagadni, gadījuma perfekts – ar pagātni) un (ii) attiecībā uz darbības vārdu leksiski gramatiskajām pazīmēm (ietver / neietver situācijas maiņu). Perfekta pamatnozīmē salikto tagadni lieto dažādos teksta veidos,

bet gadījuma perfektu – galvenokārt dialogos. Abām nozīmēm piemīt perfekta kā universālas kategorijas definējošās pazīmes: notikušā nozīmība tagadnē (*current relevance of past event*) un formas nelietošana stāstījumos (*non-narrativity*).

Relatīvā laika nozīmē lietotā saliktā tagadne atšķiras no abām galvenajām nozīmēm ar to, ka te var lietot dažādus darbības vārdus un ka divu notikumu laika secīgums ir svarīgāks nekā absolūtais laiks (bez tagadnes tas var būt arī pagātne vai nākotne). Līdz ar to var pazust elements ‘nozīmība tagadnē’. Arī darbības vārdiem, kuru nozīme sevī ietver situācijas maiņu, relatīvā laika nozīmē ir savienojama ar perfekta pamatnozīmi. Relatīvā laika nozīmē biežāk nekā citās nozīmēs lietota bezpalīgvārda konstrukcija.

Rezultatīva nozīmē ir tuvu perfekta pamatnozīmei, bet atšķiras ar to, ka zudis nozīmes elements ‘iepriekš noticis’, līdz ar to tas apzīmē stāvokli, nevis darbību vai norisi. Manā materiālā tā bija reti sastopama. Ierobežots ir arī tāds lietojums, kad apzīmē ilgstošu situāciju, parasti kopā ar apstākļa vārdu *vienmēr*. Īpatnējs saliktās tagadnes lietojums parādās teikumos, kur nosauc notikumus. Dažreiz īstenības izteiksmes saliktā tagadne lietota atstāstījuma izteiksmes vietā. Ja atstāstījuma kontekstā lietots darāmās kārtas pagātnes divdabis bez palīgvārda, tā ir uzskatāma kā atstāstījuma izteiksme.

Salīdzinot mana nelielā empīriskā pētījuma rezultātus ar tipologu pētījumiem par perfektu pasaules valodās, var secināt, ka latviešu valodas saliktā tagadne ir universālā perfekta tipisks pārstāvis. “Tipiska” tā ir ne tikai tāpēc, ka to lieto perfekta pamatnozīmē, bet arī tāpēc, ka šai formai ir vairākas nozīmes un nozīmes nianses. Tieši tādas nozīmes, kādas tika aplūkotas šeit, ir sastopamas daudzās citās valodās, kur perfekts ir gramatizējies. Apkopojot pētījumus par perfektu Eiropas valodās, *Lindstedt* konstatē:

“Although expressing the current relevance of a past situation is the central and prototypical meaning of the perfect, I know of no perfects that only have this function. I propose the following tentative universal: *If a gram has the CR [= current relevance] meaning, it also has at least one of the following meanings: resultative; experiential (indefinite past); inferential; reportative.*” (*Lindstedt* 2000:378)²

² Valodniecībā vēl samēra jaunais termins *gram* apzīmē valodas līdzeklis (piem., galotne, partikula, konstrukcija) ar noteikto gramatisko nozīmi.

No šeit minētajām nozīmēm tikai viena – *inferential* – nav atklājusies manā pētījumā, tas ir, nav man piemēru, kur saliktās tagadnes lietojums būtu skaidrojams ar to, ka par teikto secina pēc redzamiem apstākļiem. Tas varētu būt saistīts ar materiāla ierobežojumu. Visas aprakstītās saliktās tagadnes nozīmes ir apkopotas tabulā.

Pārskats par saliktās tagadnes nozīmēm

Nozīme	Darb. vārda leksiskās pazīmes	Raksturīgi laika apstākļi	Piemēri	Piezīme
Perfekta pamatnozīme	ietver situācijas maiņu a. ar iekšējo robežu b. bez iekšējās robežas	tagad ... laikā; pēdējos gados	Tam mēs tagad esam tikuši pāri. Medicīna pēdējā laikā ir attīstījusies.	Parādās nereti arī bez palīgvārda.
Gadījuma perfekts	Stāvoklis; darbība, kas neietver situācijas maiņu	kādreiz; bieži, daudzkārt, pa laikam; nekad	Tā kādreiz ir gadījies. Jūs daudzkārt esat minējis, ka... Es nekad neesmu domājis par to.	Raksturīgs dialogiem, monoloģiskos tekstos reti lietots. Palīgvārds reti izlaists.
Nemitīga situācija	Stāvoklis; darbība, kas neietver situācijas maiņu	vienmēr, visu mūžu	Tas mani vienmēr ir tracinājis.	Palīgvārds reti izlaists.
Rezultatīvs	Nepārejoši darbības vārdi; ietver situācijas maiņu, apzīmē stāvokli pēc šīs maiņas	joprojām, vel aizvien	Ūdens kanālos ir sastāvējis un eļļains.	Tuvojas īpašības vārdam; palīgvārdu parasti neizlaiž.
Relatīvais laiks	Visi darbības vārdi	tikko, iepriekš, pirms tam	Neuzkrītam kā sniegs uz galvas, jo Jasers savējos iepriekš jau ir brīdinājis. Nevajag vēlreiz atgriezties vietās, kur esi juties laimīgs.	Pārsvārā saliktos teikumus. Savienojams gan ar perfekta pamatnozīmi, gan ar gadījuma perfekta nozīmi (atkarībā no darbības vārda pazīmēm). Bieži parādās bez palīgvārda.
Notikumu uzskaitījums	Visi darbības vārdi	-	Vīņa ir dzimusi Itālijā, izaugusi Buenosairesā, studējusi Riodeženeiro.	Viena noteikta laika posma galvenie notikumi, parasti vienā teikumā. Palīgvārds lietots tikai ar pirmo darbības vārdu.
Atstāstījums	Visi darbības vārdi	-	Stāsta, ka dažiem ceļotājiem ir veicies un viņi nav piedzīvojuši lietu.	Lietojums nav skaidrs. Bez palīgvārda = atstāstījuma izteiksme

Avoti

Intervijas (tekstā "i" aiz avota nosaukuma apzīmē intervētāja izteikumu)

- AM "Dziesmu rakstnieks". Intervija ar mūziķi Ainaru Mielavu. Ineta Meimane, *Santa* 10/2000.
- AP "Politiskā netīrība jāsaprot". Intervija ar ārlietu ministru Arti Pabriku. Ieva Lešinska, *Rīgas Laiks* 08/2005.
- DzM "Tas notiek iekšpusē". Intervija ar Bērnu slimnīcas direktoru Dzintaru Mozgi. Inese Zandere, *Rīgas Laiks* 11/1998.
- IB "Viens miljons desmit minūtēs". Intervija ar Hansabankas prezidenti Ingridu Blūmu. Inese Zandere, *Rīgas Laiks* 01/2004.
- ĢĶ "Profesionāls šarmētājs". Intervija ar aktieri Ģirtu Ķesteri. Solvita Velde, *Una* 07/2005.
- MP "Nāvei ir sava seja". Intervija ar RSU Anatomijas un antropoloģijas institūta direktori Māru Pilmani. Agnese Gaile un Uldis Tīrons, *Rīgas Laiks* 01/2004.
- SĪ "Spēle ar tukšumu". Intervija ar arhitektu Andi Stli. Uldis Tīrons, *Rīgas Laiks* 11/2004.
- PV "Es biju novilcis piecas līnijas". Intervija ar komponistu Pēteri Vasku. Ilmārs Šlāpins, *Rīgas Laiks* 02/1998.

Ceļojumu apraksti

- FL "Flāmu ainava". Anita Admine par Flandriju, *Rīgas Laiks* 09/2002.
- GO "Vieta, kur sevi nomierināt". Ieva Puķe par Gotlandi, *SestDiena* 6.-12.08.2005
- IA "Kontrabandistu taka". Māris Diņgelis par Itālijas Alpiem, *SestDiena* 30.10.-05.11.2004.
- KO "Lietus, alva un zivis". Rita Ruduša par Kornvolu, *Rīgas Laiks* 05/2002.
- NI "Saullēkta pierādījums". Nellija Ločmele par Nīlu, *Santa* 05/2003
- VA "Vācija bez alus un šļāģeriem". Anna Peipiņa par Vāciju, *Santa* 06/2003.

Bibliogrāfija

- Anderson, Lloyd. 1982. The 'perfect' as a universal and as a language-particular category. Hopper, Paul J. (ed.) *Tense-Aspect: between semantics and pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 227-264.
- Bybee, Joan. 1985. *Morphology: a study of the relation between meaning and form*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.
- Bybee, Joan, Perkins, Revere, Pagliuca, William. 1994. *The evolution of grammar. Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Comrie, Bernard. 1976. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, Östen. 1985. *Tense and aspect systems*. Oxford, New York: Blackwell.
- Dahl, Östen (ed.). 2000. *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lindstedt, Jouko. 2000. The perfect – aspectual, temporal and evidential. Dahl, Östen (ed.), 365-383.
- Maslov, Jurij S. 1990. Perfekt. *Lingvističeskij Enciklopedičeskij Slovar*, 372.
- MLLVG I. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I Fonētika un morfoloģija*. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Nicole Nau
 Zakład Baltologii
 Instytut Językoznawstwa
 Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
 Al. Niepodległości 4, PL 61-874 Poznań
 Poland
 NicoleNau@web.de

SUMMARY

Perfect and Compound Present (*saliktā tagadne*) in Latvian

Nicole NAU

The article analyses the different uses of the Latvian verb form “saliktā tagadne” (compound present) on the background of recent typological research on the perfect as a cross-linguistic category. It is concluded that the Latvian compound present is a typical perfect, both with its core meaning and the range of its uses.

For the empirical investigation, two text types were chosen: travel reports (monologs), and interviews (dialogi). The following meanings of the compound present found in the texts are discussed:

- perfect proper (current relevance of a past action or process);
- resultative;
- experiential perfect, or indefinite past (found most often in dialog texts);
- relative tense (anterior with respect to another event or situation);
- perfect of persistent situation (only with an adverbial meaning ‘always’);
- listing of main events of a person’s life;
- reporting.

Special attention is paid to (i) the aspectual semantic properties of the predicate (telic/atelic, dynamic, stative, process), (ii) temporal adverbials used in the sentence, (iii) omission of the auxiliary in the third person. The three most frequent uses – perfect proper, experiential perfect and relative tense – differ markedly with respect to these parameters.

DAŽAS PIEZĪMES PAR BALTIJAS SOMU (UN IT ĪPAŠI IGAUŅU) VALODU VĀRDA SAKŅU MODIFIKĀCIJU UZ BALTU VALODU FONĀ¹

Lembit VABA
 (Eesti Keele Instituut, Tallinn)

Par vārda sakņu modificēšanas parādībām Baltijas somu valodās trūkst sistemātisku pētījumu, lai gan tiem būtu ļoti svarīga vieta vārdu cilmes analīzē. Zināšanas par sakņu modificēšanas procesiem un tiem manāmi atvieglotu etimologa darbu un palielinātu iegūto rezultātu ticamību.

Pagaidām izšķirami šādi galvenie vārda sakņu modifikācijas tipi igauņu un arī daudzās citās Baltijas somu valodās:

- (1) velarizācija – tā ir skaidrojama ar patskaņu regresīvās sinharmonijas (pārskapas) likumu, un igauņu materiālā attiecīgu piemēru ir daudz, piemēram, *keel* ‘mēle; valoda’ → *kõõl-us* ‘cīpsla’, *menu* ‘sekmes, panākums; veiksmē’ → *mõnu* ‘labpatika, tīksme’;
- (2) priekšējās un pakaļējās rindas patskaņu mija jeb saknes dihotomija, piemēram, *jalg* ‘kāja; pēda (mēra vienība)’ → *jälg* ‘pēdas’, *kand* ‘papēdis’ → *känd* ‘celms’;
- (3) īso un garo patskaņu mija, piemēram, *kask* ‘bērzs’ → *kaas-ik* ‘bērzaie, bērzu birzs’, *kinde-l* ‘uzticams, noteikts, drošs, stabils, pastāvīgs’ → *küind-u-ma* ‘pieķerties, iemīlēt’ (visos šeit minētos piemēros mantotais patskanis ir pagarināts);
- (4) līdzskaņu mija *resp.* zudums, piemēram, *abi-stama* → *avi-tama* → *ai-tama* ‘(pa)līdzēt’, līdzskaņu mija: *süda* ‘sirds’ → *söandama* ‘uzdrošināties’;
- (5) sakņu saīsināšanās *resp.* sarukšana, piemēram, *kompvek* → *komm* ‘konfekte’, *mina* → *ma* ‘es’, *sina* → *sa* ‘tu’, *tema* → *ta* ‘viņš, viņa’, *nemad* → *nad* ‘viņi, viņas’;
- (6) morfēmu robežas zudums, piemēram, *sõima-ma* ‘lamāt, sunīt’ ↔ *sõit-ma* ‘braukt’;

¹ Šis raksts izstrādāts IZF finansētā projekta “Baltijas somu valodu dienvidrietumu grupas vārdu krājums un kontakti” ietvaros. Par to pašu tematu sk. arī: Vaba, Lembit. Miks *punk* ja *tink*? – *Lähivertailuja* 14. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Oulussa 3.-4. toukokuuta 2003. Suomen ja saamen kielen ja logopedia laitoksen julkaisuja 23, Oulu 2004, 47-57.

(7) morfoloģiski grūti segmentējamas saknes, piemēram, *poe-g* ‘dēls’ ↔ *poi-ss* ‘zēns, puisis’, *kae-nal* ‘paduse’ ↔ *kai-ss: kaissu vōtma* ‘apskaut, apkampt’.

Pēc maniem novērojumiem, Baltijas somu valodās ir raksturīgi **sakņu dubleti ar nāseni** ↔ **bez nāseņa** zilbes galā. Tādu dubletumu var atspoguļot šādās formulās:

- (a) $n + C_1(C_2) \leftrightarrow \emptyset + (V) C_1(C_2)$, kur $C_1 = s, d (t)$, $V =$ patskanis;
 (b) $\eta + C_1(C_2) \leftrightarrow \emptyset + (V) C_1(C_2)$, kur $C_1 = g (k)$, $V =$ patskanis
 (c) $m + C_1(C_2) \leftrightarrow \emptyset + (V) C_1(C_2)$, kur $C_1 = b (p)$, $V =$ patskanis.

Manā rīcībā ir daudz piemēru, kas var atspoguļot sākotnējo nāseņa ($n \eta, m$) zudumu:

- (1) saknes un gramatiskās morfēmas robežā, piemēram, somu *ra-kettu* ← **raken | ttu* ‘uzcelts’, ziemeļigauņu izl. sgp. *kuat* ← *kaan | t* ‘vāks’, *küit* ← *küün | t* ‘nags’);
 (2) gramatiskās morfēmās, kā m zudums salīdzināmās pakāpes pazīmē *mp*, piemēram, dienvidigauņu *suurõp*, votu *suurõpi* ← (somu) *suurempi* ‘lielāks’;
 (3) piedēkļos, tāda tipa atvasinājumos, kā, piemēram, igauņu izl. *kunigas* ← lit. *kuningas* [= *kuniŋgas*], votu *kunikaz* : *kunika* ‘karalis’, igauņu izl. *istak* ← *istang* ‘sēde’, igauņu izl. *põrmat*, votu *põrmata* ← *põr(m)and*, somu *permanto* ‘grīda’).

Par sakņu dubletiem, kas pamatotos uz nāseņa zudumu ↔ nezu-dumu, atrodamas tikai gadījuma rakstura piezīmes attiecīgajā literatūrā, kurā, manuprāt, drīzāk dominē atomāri etimoloģiski risinājumi. Ļoti labs pārskats tomēr minams par Baltijas somu valodu fonētisko **ns-sekvences** attīstību, un kā neapstrīdamu parādību etimologi to ņēmuši vērā. *ns*-sekvencē līdzskaņa n asimilācija ar iepriekšējo patskani tiek uzskatīta par Baltijas somu valodu dienvidgrupas – igauņu, votu un lībiešu (daļēji) – kopīgu inovāciju (sk. Rätsep 1989, 1506), piemēram, igauņu *kaas*, votu *kāsi*, bet lībiešu *kõn'š*, somu *kansi*, karēļu *kanži* ‘vāks’, igauņu *maasikas*, votu *māzikaz*, lībiešu *mõš'kõz*, bet somu *mansikka*, karēļu *man'd'ž'ikka* ‘zemene’. Ļoti nozīmīgi, ka *ns*-sekvences analogiska attīstība pazīstama austrumbaltu valodās.

Tādos **aizgūtos dubletos** igauņu valodā, kā, piemēram, *kotad* → izl. *kondad* ‘apavi, koka kurpes (nievājoši)’ (< krievu *kot, koty*), *muuk | raud* (~ *muok-* ~ *muk-*) ‘mūķīzeris’, *muukima* (~ *muokima* ~

muukma) ‘atmūķēt’ → izl. *munk | raud, munkima* (~ *munkma*) (< baltvācu *Mukeisen*; no tā paša avota arī lībiešu *mūk | izõr ~ muk | izõr* un latviešu *mūķis* id.), *pits* → *pints* ‘spainis; mucīņa’ (< lejasvācu *püttz*), *tiik* → *tiņk* ‘dīķis’ (< lejasvācu *dīk*) gluži skaidrs, ka saknes varianti ar nāseni ir sekundāri, jo aizguvumu oriģinālā nāseņa nav. Parasti tādu dubletu neetimoloģisko nāseni etimologi mēģinājuši paskaidrot ar kontaminācijām. Julius Māgistē savā etimoloģiskajā vārdnīcā uzrādījis arī gadījumus, kur saknes nāsenis zilbes galā palicis pavisam bez jebkāda komentāra: igauņu *madar(as)*, somu *matar* u.c. ‘madara (Galium)’ ir ģermāņu cilmes aizguvums, kam aizgūšanas avota vārda saknē nāseņa nav, bet igauņu izloksnēs blakus variantam *madar(as)* ir reģistrēts dublets *mandaras* ar nāseni saknē, kurā skaņu kopa *nd-* ir Māgistēm nesaprotama: „mit problematischem *-nd-* st[att] *mandaras*“ (EEW V, 1475-1476).

Aprakstītais dubletums parādās aizguvumos arī **apgrieztā veidā**, t. i., oriģināla nāsenis ir pazudis resp. asimilējies iepriekšējā patskanī. Tāda tipa dubletumu pārstāv, piemēram, igauņu *munk* → *muuk*. Variants *munk* tiek parasti uzskatīts par lejasvācu vai zviedru aizguvumu (sal. zviedru *munk*, lejasvācu *monk*, sk. EEW V, 1571). Lauri Kettunens sliecas domāt, ka igauņu *muuk* esot latviešu aizguvums (sal. latv. *mūks* id.; sk. LWb, 237b). Tiesa, vecākos aizguvumos latviešu valodas lielākā daļā skaņu kopa *un* ir pārvērties par *ū*. Bet tā kā variants *muuk* izplatīts vienmērīgi visā Igaunijā, tad Kettunena hipotēze jāuzskata par maz ticamu. Latviešu pētnieki savukārt atzinuši, ka latviešu varianta garais *ū* norāda uz igauņu aizguvumu (sk. sīkāk LEV I sub *mūks*). Igauņu *muuk* un latviešu *mūks*, manuprāt, ir spilgts piemērs etimoloģijas strupceļam tāda tipa sakņu dubletu izskaidrošanā.

Pēc maniem novērojumiem, dubleti ar nāseni ↔ bez nāseņa tiek analizēti pa lielākajai daļai izolēti, pēc principa – gadījums pēc gadījuma. Rezultāti ir ticami tikai atsevišķos gadījumos, kad aizguvumi nāk no atšķirīgiem aizgūšanas avotiem, piemēram, somu *takki* ↔ *tankki* ‘mētelis, pūsmētelis’ < senzviedru *stakker resp.* < krievu *stanók* : *stanká* vai hronoloģiski no atšķirīgiem avotiem, piemēram, igauņu *sundima* ↔ *sudima* ‘piespiest, pavēlēt’ < senkrievu *sođ-* resp. krievu *sudít*’.

Lielāka daļa dubletu ar nāseni ↔ bez nāseņa palikusi Māgistes etimoloģiskajā vārdnīcā bez vērības, piemēram:

- *antsak(as)* jt. ‘savāds, jocīgs / wunderbar, sonderbar, wählerisch, geziert’ ↔ *atsak(as)* ‘uzņēmīgs, veikls, izveicīgs / unternehmungslustig, energisch’ (pēc EEW I, 115 pārrunājamo sakņu saistība neskaidra; tāpat Koponen 1998, 87-88);
- *kont-*: *-jalg*, *-kaabakas*, *-küalaline*, *-võõras* ‘nelūgts viesis / Schmarotzer, ungebeter Gast’, sal. lībiešu *koon’tad* ‘sēklinieks’, somu *kontti* ‘(tāšu) tarba’ ↔ *kott* ‘maiss, kule, tarba, soma; sēklinieks / Sack, Beutel; Hodensack’;
- *lembe* ‘mīlīgs, maigs / hold, mild, zart’ ↔ *lebe* ‘maigs / still, ruhig, mild’ ↔ *leebe* id.;
- *lont*: *londi* ↔ *lott*: *loti*, *lotu* ‘tas, kas karājas / Hängendes’;
- *lämb* ‘smacīgums, tveice / erstickende Wärme’, *lämbuma* ‘smakt u.c. / muffelig werden, ersticken; warm werden, sich in sich selbst erhitzen’ ↔ *läppuma* ‘iepelēt, sākt pelēt / moderig, muffelig werden, verdumpfen’;
- *lämp* | *jalg* ‘sakropļota kāja / auswärts gedrehter Fuss’ ↔ *läpp* | *jalg* ↔ *läüp* | *jalg* ‘id. / Hinkender (mit verbogenem Fuss)’;
- *pentsik* ↔ *petsik* ‘savāds, jocīgs / wunderbar, sonderlich’;
- *pānt* | *jalg* ↔ *pāta* | *jalg* ‘sakropļota, līka kāja / krummer, verkrüppelter Fuss, Krummfüssiger’;
- *rānts(akas)* ↔ *rāts(akas)* ↔ *rūātsakas* ↔ *rāits(akas)* ↔ dienvidigauņu *rāūts* ‘sniegpārsla / breite, nasse Schneeflocke’;
- *rānts* ↔ *rāts(ed)* ‘lupata, skrandā / Tuch, Lappen’;
- *tūngas (tūnk, tōngas, tongas)* ↔ *tūūngas* ‘stuburs, kāts, pasaknis / Stummel, Stumpf, grosser Splitter’ utt.

Šāda tipa **dubletumam ir masveida raksturs** deskriptīvā un onomatopoētiskā leksikā. Parādība, protams, ir raksturīga visām Baltijas somu valodām. Rodas iespajds, ka tādos dubletos ir runa par nāseņa sinhronu svārstību. Ļoti grūti, pat neiespējami spriest, kurš no saknes variantiem ir primārs, kurš jauninājums. Iespējams, ka igauņu valodā, kā arī citās Baltijas somu valodās, tādām nāsenim ir afektīvas funkcijas raksturs. Te varētu minēt attiecīgus vepsu valodas piemērus:

- *hiŋkta* ↔ *hiksta* ‘šņukstēt’;
- *klunŋkta* ‘ķērkt (par vārnu un citiem putniem, piem., par pūci)’ ↔ *klukta* ‘žagoties’;
- *mōŋ* | *kta*, *-gub* ↔ *mōgišta* ‘maut, īdēt’;
- *pōŋ* | *geta*, *-kt’āb* ‘(pie)pamt’ ↔ *pōk*, *-on* ‘vēders’;
- *viŋkta* ↔ *vigišta* ‘smilkstēt’.

Baltijas somu valodu dubleti ar nāseni ↔ bez nāseņa uz baltu valodu fona. Baltijas somu valodu analizējama nāseņu svārstība ļoti atgādina baltu valodām, it īpaši mūsdienu lietuviešu valodai raksturīgo parādību – darbības vārdu paradīgmā parādās nāsenis tagadnes formās, bet trūkst paradīgas citās daļās, piemēram, *bristi* : *brenda* ‘brist’, *justi* : *junta* ‘just’, *klupti* : *klumpa* ‘klupt’, *kristi* : *krinta* ‘krist’, *plisti* : *plinta* ‘plest’, *rasti* : *randa* ‘rast’, *sprukti* : *sprunka* ‘sprukt’ u.c. Kā redzam, gan baltu nāseņa infikss, gan Baltijas somu valodu deskriptīvās leksikas (iespējams, afektīva rakstura) nāsenis satopams viena tipa skaņu kopās, t. i., slēdzeņu *g*, *k*, *b*, *p*, *d* un *t* priekšā.

Jāpasvīturo, ka aprakstītajam dubletumam etimoloģijas traktējumos ir **heiristiska nozīme**. Dažos ticamos Baltijas somu valodu **baltismos trūkst oriģināla nāseņa**, piemēram, igauņu *ahas* : *ahta*, somu *ahdas* : *ahtaan* ‘šaurš’ < **anštas*, sal. liet. *ankštas*, somu *juhta* ‘darba lops’ sal. liet. *junktas* < *jungti*, igauņu *laht*, somu *lahti* ‘(jūras) līcis’, sal. liet. *lankstas* ‘līkums’. Balstoties uz šo faktu, varētu interpretēt igauņu vārdu *adru*, *atra(s)*, *hatr(u)* ‘jūras zāle / Seetange’, somu *hatru*, *haura* u.c. kā baltismu, sal. liet. *andras*: *jūrinis andras* ‘Zostera marina L’. Lietuviešu vārda *andras* cilme nav īsti skaidra, Frenkeļa vārdnīca (LEW) to neaplūko. Pēc Dr. Alvīda Butkus (mutiska ziņa) vārdu *andras* varētu varbūt saistīt ar vārdu *saimi*, uz kuru attiecas, piemēram, tādi augu nosaukumi, kā lietuviešu *vandragė* (Ceratophyllum), *vandrenė* (Aldrovanda vesiculosa), *vandrūnė* / *vandūnė* (Montia), *vandrūnėlis* (Hydrocharis morsus ranae).

Igauņu vārdam *langud*, somu *lanko* u.c. ‘ieprecēti radinieki’ proponējama baltu etimoloģija: **lang-*, sal. liet. *lāiguonas* u.c. ‘sievas brālis’, *lāiguonienė* ‘vīra brāļa sieva’, *laigonienė* ‘sievas brāļa sieva; vīra māsa’. Šis salīdzinājums pamatojas uz pieņēmumu, ka oriģinālā ir bijis saknes variants ar nāseni (sk. sīkāk Vaba 2001, 157-160). Šo hipotēzi balsta daudzi reāli eksistējoši piemēri, kas atrodami Otkupščikova

(1967, 165) un Endzelīna (1922, 60) pētījumos – sonanta un patskaņa mija sastopama tādos dubletos, kā, piemēram, *bengti* ↔ *beĩgti* ‘beigt’, *strũngas* ↔ *strũgas* ‘pastrups (par asti)’, *tvankas* ↔ *tvaĩkas* ‘tveice’.

Saĩsinājumi

lit. = literārā valoda
izl. = izloksnes vārds
sgp. = singularis partitivus

Avoti

- EEW I-XII** – Mägiste, Julius. 2000. *Estnisches etymologisches Wörterbuch*. Helsinki: Finnisch-ugrische Gesellschaft.
- LEV I-II** = Karulis, Konstantĩns. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnĩca*. I-II. Rĩga: Avots.
- LEW** = Fraenkel, Ernst. 1962-1965. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. I-II. Heidelberg, Göttingen: Carl Winter.
- LWb** = Kettunen, Lauri. 1938. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*, Helsinki (LSFU, V).

Literatūra

- Endzelin, Jan. 1922. *Lettische Grammatik*. Riga.
- Koponen, Eino. 1998. *Etelaviron murteen sanaston alkuperä*. Itamerensuomalaista etymologiaa. Helsinki (SUST 230).
- Otkupšėikov, Jurij V. 1967. *Iz istorii indoevropejskogo slovoobrazovanija*. Leningrad.
- Rätsep, Huno. 1989. Eesti keele tekkimise lugu. *Akadeemia* 7, 1503-1524.
- Vaba, Lembit. 2001. Is the Finnic *lanko* a Germanic or a Baltic loan? - *Poznańskie Studia Baltystyczne* 1. MVNERA LINGVISTICA ET PHILOLOGICA MICHAELI HASIVK DEDICATA. Eds. J. Marcinkiewicz & N. Ostrowski. Poznań: Katedra Skandynawistyki i Baltologii, 157-160.
- Vaba, Lembit. 2004. Miks *punk* ja *tink*? - *Lähivertailuja* 14. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Oulussa 3.-4. toukokuuta 2003. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 23, Oulu 2004, 47-57.

Lembit Vaba
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6, EE 10119 Tallinn
Eesti
lembit@mail.eki.ee

SUMMARY

A type of root modification in the Baltic Finnic languages (especially Estonian) against a background of Baltic languages

Lembit VABA

Word root modifications in the Baltic Finnic languages require more study. There is no systematic survey of the research done so far. This short study discusses the feature of root doublets of the Baltic Finnic languages, especially on the basis of the Estonian language. The typical feature of this phenomenon is the occurrence or lack (that is, respectively, assimilation to the preceding vowel, or replacement of the preceding vowel with *i* or *u*) of the nasal *n*, *ŋ*, *m* at the end of the main-stressed syllable. This kind of root duality can be characterized with the following formulae:

- (a) $n + C_1(C_2) \leftrightarrow \emptyset + (V) C_1(C_2)$, where $C_1 = s, d (t)$, $V = \text{vowel}$;
 (b) $\eta + C_1(C_2) \leftrightarrow \emptyset + (V) C_1(C_2)$, where $C_1 = g (k)$, $V = \text{vowel}$;
 (c) $m + C_1(C_2) \leftrightarrow \emptyset + (V) C_1(C_2)$, where $C_1 = b (p)$, $V = \text{vowel}$.

This root duality is either not taken into account at all in existing etymological works, or is treated only occasionally. It occurs en masse in the Baltic Finnic descriptives. The fluctuating status of the nasals of descriptives in the Baltic Finnic languages, including Estonian, reminds one of the characteristic phenomenon of the Baltic languages, especially in modern Lithuanian: the nasals (*n*, *m*) occur as infix in the present forms of the verb, but are missing in the other forms of the paradigm.

RECENZIJAS – REVIEWS

Wojciech Smoczyński. Lexikon der altpreussischen Verben.

Innsbruck: Innsbrücker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 2005,
551 p. ISBN 3-85124-700-0

In the foreword Smoczyński writes that the verbal forms which we encounter in the Enchiridion (1561) and the two versions of the Small Catechism (1545) differ from the noun which only offers three oblique cases under the influence of German, in that the verbs offer forms which can supplement the Latvian and Lithuanian material. There are also relatively many verbal forms which have spelling variants which can give us information of a graphemic and phonetic character. Thus a lexicon of verbs can serve as a usable introduction to Old Prussian grammar. This then is a collection of all the known finite and infinitive verbal forms including verbal abstracts in *-sn-* and *-senn-*, a few Nomina agentis, e.g., *mukinnewingins* ‘teachers,’ a few Nomina instrumenti, e.g., (Elbing Vocabulary 451) *auclo* ‘halter’ and adjectives, e.g., *alkīns* ‘temperate, sober,’ always with the conviction that it is better to give too much than too little.

As a sample entry Smoczyński gives:

massi (12) = [mazi] Prs. 3.Sg. “kann, mag”, 3. Pl. “mögen”, auch in der Funktion der 1. und 2.Sg. gebraucht.

61 14 Kāigi **maffi** vnds ftawijdan debei(15)kan aftin feggīt

Wie kan Waffer folche groffe ding thun?

[alit. Kaip **gal** wandū taipo didzius daiktus padariti? (VE 27_a)

‘How can water do such a great thing (great things)’

The verbal form is given in bold face and the following numeral tells how many times it occurs in the text. Following the equal sign the phonetic transcription is given and next to that is the grammatical description of the verbal form (tense, person and number and then mood). The meaning comes next and then in small letters the entire text with location according to Mažiulis (1981). In principle each verb form has its own entry no matter how small the orthographic differences may be. The only exceptions are extremely high frequency words (e.g. *ast*, which occurs 123 times) which are illustrated through a choice of examples. Following the Old Prussian text is the corresponding German text in the form in which it occurs in the bilingual Old Prussian document. In third place comes the corresponding Old Lithuanian from Baltramiejus Vilentas’ Catechism (according to the edition of Ford 1969), which can show to what extent the Old Prussian text slavishly imitates the German text and to what degree the Old Prussian translation is ‘anti-Baltic.’

One of Smoczyński’s examples is:

105 7 tou affai... 8 **iduns esse ftefmu** garrin / Effe kawīdsmu 9 as tesbei laipinna /bhe billai/ **Tu niturei** esse ftefmu 10 **īst**

du haft ... geffen von dem Baum /dauon Jch dir gebot / vnd ſprach: Du ſolt nicht dauon Effen

[alit. ir **wal**(17)**gei** ifch medzia ifch kurio afch taw vſchdraudziau / 18 bilodams **Newalgik** ifch tò]

‘You (sg.) have eaten from the tree from which I forbade you and said (saying) thou shalt not eat from it’

Here, of course, the Old Prussian follows the German very closely using a compound preterit *affai iduns* = German *haft geffen* ‘(you) have eaten’ as opposed to the simple preterit of Lith. *walgei* ‘you ate.’ Old Prussian has here also a modal verb plus infinitive *Tu niturei... ɪst* = German *Du solt nicht... effen* ‘Thou shalt not eat...’ as opposed to Vilentas’ simple negated imperative *Newalgik* ‘don’t eat.’ The corresponding passage (Genesis 3.17) in Father Rubšys’ (1998: 11) Lithuanian Bible translation is: *...ir valgei nuo medžio, apie kurį buvau tau įsakęs ‘Nuo jo nevalgysi!’* = King James version: ‘thou... hast eaten of the tree, of which I commanded thee, saying, Thou shalt not eat of it...’ In the Vulgate we have: *et comedisti de ligno ex quo praeceperam tibi ne comederes* (2nd sg. imperfect subjunctive). I will return below to the question of the use of the negated imperative vs. negated future.

Smoczyński writes further (p. XI) that a comparison with the corresponding sentences in German and Lithuanian has an additional advantage. It allows one the chance of discovering mistakes of the translator and various mistakes of the printer such as the confusion of neighboring words. Thus:

93 13 kai Sara Abraham po(14)klūfmai bhe bebillē (read **be bhe billē**) din Rikijs

Wie Sara Abraham gehorfam **war** und **hies** jn Herr

[alit. kaip Sara Abrahamui paklufna **bu**(12)**wa** / Ponu ghy wadindama VE42₁₁.f.]

‘As Sarah was obedient to Abraham and called (calling) him master..’

Undoubtedly Old Prussian *bhe* was the usual orthographic rendition of the word meaning ‘and.’ The significance of the *-h-* in that word is not completely clear. According to Lasch (1914: 136-137) the Middle Low German habit of writing *-h-* after consonants frequently had no phonological significance and was commonly used in short words such as *ghân, shê, vhê, nhî* where its purpose was to give the word more weight. Apparently not even the most ardent supporters of the phonological importance of Old Prussian orthography would suggest that the writing of post-consonantal *-h-* denotes aspiration inherited from Indo-European (even though Old Indic provides good evidence for the prior existence of Indo-European **bh* and, indeed, in the root denoting ‘to be,’ viz. **bhū-*). The post-consonantal *-h-* in Old Prussian *bhe* ‘and’ is, however, merely an orthographic convention and has no phonological significance, so it is merely the preponderance of the sequence of letters *bhe* denoting ‘and’ that would justify the reversal of the graphemic sequences *bhe* and *be* in the Old Prussian passage above. As far as I can see there is no evidence to assume that the monosyllable Old Prussian *bhe* ‘and’ differs phonemically from the initial syllable of Old Prussian *bebbint* ‘to mock.’ Nevertheless the tradition of replacing *bhe bebillē* by **be bhe billē* goes back at least to Trautmann (1910: 59) and probably before. Smoczyński suggests a phonetic rendering for *be* as [bə], although I don’t see the justification for the [ə] (p. 48).

Smoczyński points out that the usual explanation for the parallel forms *bēi*, *bei* ‘was; had’ is to derive them from either **bējet* or Proto-Baltic **bējā* < Proto-Indo-European **b^hu-ē-* from the root **b^hū-*. This is commonly connected with the Old Church Slavic 3 sg. imperfective *bě* ‘was.’ Smoczyński notes that it is inconsistent with his rule that **ē > ī*, but says that it could be saved if one assumed

the following developments: **bējā > *bījā > *bī > *bi > bei* (with occasional diphthongization). I see for Old Prussian the co-existence of two competing phonemic systems, an original system [1] and an innovating system [2]. Thus the original system [1] *gīwan* ‘life’ co-exists with innovating system [2] *geīwan* and the original system [1] *semmē* ‘land,’ *edeitte* ‘eat’ co-exist with innovating system [2] *īdeite* ‘eat.’ Adhering to the principles of chain shifts I see the passage of [1] /ē/ to [2] /ī/ and [1] /ī/ to [2] /ei/ as simultaneous. Possibly a speeded up [1] /ē/ to [2] /ī/ to [3] /ei/ could be imagined, but the entire vocalic system should be then mapped for each stage. Since sometimes original /ē/ seems to be retained, cf. *semmē* ‘land,’ *weddē* ‘led,’ *edeitte* ‘eat,’ it would not seem impossible that it might be represented as such in *bēi*, *bei*. One could, however, also accept an etymological [1] **bī > [2] bei*, cf. the Slavic 3rd sg. conditional *bi*. I would be less comfortable with the suggestion that the short vowel *-i-* might be diphthongized. I should like to see typological parallels from other languages for the diphthongization of short vowels (in systems which contrast short and long vowels). If short vowels are diphthongized what is the prosodic status of these new diphthongs? Are they short like the short vowels they replace or do they merge with the diphthongs deriving from old long vowels?

In his discussion of 1st sg. pres. *asmai* ‘I am’ Smoczyński writes that the appearance of initial *as-* instead of expected **es-* is the result of a neutralization of the phonemic contrast /a::e/ and that the ending *-mai* derives from *-mi* through a diphthongization, similar to the diphthongization observed in 2nd sg. *assai* ‘(you, sg.) are’ (p. 17).

Smoczyński derives E *audāsin* ‘it will be done, may it be done’ (3rd sg. fut. reflexive) from earlier **[audá:si] + [sin] > *[audá:ssin] > *[audá:sin]*. This supposition seems quite plausible to me since it allows the connection with I *audafseifin* and II *audafseifin* (p. 31).

Smoczyński compares (correctly in my view) Old Prussian *bia* ‘fears’ with Lith. *bijo*, but then says that we are dealing with a shortening of the final vowel in the Old Prussian form (p.51). Relying on the Latvian forms with extended present (1st sg. pres.) *bijājuos* ‘I fear’ he proposes the proto-Baltic paradigm (3rd pres.) **bijāja*, (3 pret.) **bijājā*, (inf.) **bijāt*. As examples showing the existence of such a type Smoczyński notes such Lith. intensive verbs as (3rd pres.) *sijója*, (3 pret.) *sijójo*, (inf.) *sijóti* ‘to sift,’ (3rd pres.) *pijója*, (3 pret.) *pijójo*, (inf.) *pijóti* ‘to give milk.’ For Old Prussian then he assumes the derivation *bia* = [bijā] from **[bija:] < (with apocope) *[bija:ja]* with a *ja-* present stem. It would be unclear for me, why certain verbs, e.g., Lith. (3 pres.) *bijo* ‘fears,’ *ieško* ‘searches for,’ *žino* ‘knows’, etc. would have lost the element *-ja*, whereas the verbs (3 pres.) *sijója* ‘sifts,’ *pijója* ‘give milk’ have retained the original conjugation. I have discussed my own views of the origin of Lith *žinóti* ‘to know,’ etc. in Schmalstieg (2000: 121-122). The word-initial sequence **ǵn-* preceded by a pause or a heavy syllable developed into **ǵñ-* (the Sievers-Law variant), such that the root **ǵñō-* passed to **žinō-*. With the addition of the 1st sg. ending *-u*, 2nd sg. *-i* the preceding vowel was shortened to *-ō-* and then passed to *-ā-*, giving 1st sg. **žin-a-u*, 2nd sg. **žin-a-i* which led to the assimilation of this verb to the **-ā* stem paradigm.

In order to explain the development of the Old Prussian compound future tense Smoczyński recalls to mind the following events in the history of German. Originally a future tense was formed by the appropriate present tense of the verb *werden* ‘to become, to be’ plus the present active participle *-ende*. At a later date this participial ending *-ende* was simplified to *-en* and merged with the infinitive. Now Smoczyński assumes that all the Old Prussian participles ending in *-uns*, *-ons* and *-ans* which are used to form the future tense are etymologically present active participles. Thus an Old Prussian phrase like *wijrst pergūbons* ‘will come’ corresponds not to modern German *kommen* (infinitive) *wird*, but rather to Middle High German *wird kommende* (participle) (p. 67). In Smoczyński’s view the participle **-Vnts* was first simplified to **-Vns*, a very reasonable assumption in my view. (For many Americans, myself included, the words *tense* and *tents* are homonyms). The assumption that *-ans*, *-ons* and *-uns* all represented the same sound, viz. *-ans* is also quite credible. The only problem that I see is one which Smoczyński himself poses in the quotation he gives (p. 66):

101 21 wīrft ains wirs ...en 23 jwaiafmu gennan kabūns / bhe ftai wīrft boūns ains men|as
wird ein Man ... an seinem Weib hangen / vnnd jie werden jein ein Fleiſch
[alit. Wiras ... 3 priefstos ſawa moterſp / ir bus wienas kunas]
‘A man will hold on to his wife and they will be one flesh.’

The form *boūns* is obviously based on the infinitive stem rather than on the present stem *as-*. Smoczyński proposes a loan translation and compares German *seiend* ‘being’ derived from the infinitive *sein* ‘to be.’ This also seems to me to be a credible solution to the problem.

One feature of Old Prussian verbal morphology/syntax is the apparent use of the future tense with imperative function (pp. 63-64):

79 19 twais ſwints Engels bauſei jen māim
Dein heyliger Engel ſey mit mir
[alit. Tawa ſchwentas Angelas tefto su 4 manimi VE 36,f.]
‘May Thy holy angel be with me.’

As an original form Smoczyński suggests a 3 fut. [boʊsi] with diphthongization from [bu:si] which is etymologically cognate with Lith. (Daukša’s Postilė) *bū’ sigu* ‘will they be?’ Smoczyński remarks also on the Old Lithuanian use of the future as an imperative and notes the example from Mažvydas (42: 3-4): *Hukia dai-ktu ijr materes Ne gieisi artimaia* ‘You shall not desire the house, possessions, and wife of your neighbor.’ Smoczyński notes, however, Mažvydas’ use of the imperative in a similar passage (20: 4): *Ne gieifki materis ia* ‘Do not desire his wife.’ The question concerning the use of the negated future instead of the imperative is probably connected with the religious conflicts of the 16th century more than with linguistic matters, cf. the conflict between the Polish religious reformers Jan Malecki and Jan Seklucjan. Thus for the tenth commandment Malecki has the more or less innovative negative imperative *Nie požąday żony ego* ‘Do not desire his wife’ (with an imperative as in Mažvydas), but Seklucjan has the more traditional *Niebędziesz požądal żony* ‘Thou shalt not desire [his] wife’ (Schmalstieg 1998a: 23). The use of the future tense to denote the negative imperative may derive from its use in the

Vulgate translation of the Decalogue, cf., e.g., (Exodus 20:17): *non concupisces uxorem proximi tui*, going back in turn to the Septuagint: οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον σου. The Septuagint usage of the negated future, however, may derive from a peculiarity of ancient Hebrew according to which the imperative could not be combined with a negative (Brockelmann 1913: 20). The Septuagint translation represents the Post-Biblical understanding of Hebrew in which the prefixed form of the verb had come to be understood as future (see Rosén 1984:232-233 and 1997: 302).

For the 3 pres. verb *budē* ‘watch over’ S. proposes a pronunciation [budei] which in his view is ambiguous (p. 69). On the one hand it could develop from the lowering of *[budi:] < *[budija] and co-exist with an infinitive *[budi:t] < *[bude:t] cognate with Lith. *budėti* ‘to watch over’ and Slavic *bǫditi*. Taking into account the fact that the diphthongs <ai> and <ei> are not graphically distinguished there is also the possibility that [budei] reflects [budai] < *[buda:ja] and derives from an infinitive *[buda:t]. In general I would agree with Smoczyński’s notion that there are multiple possibilities for the origin of this verbal form, but I would suggest also my own. I think that Smoczyński is right in suggesting a possible pronunciation [budei] for *budē* ‘watch over,’ (see his discussion of *-ē* as a possible graphemic representation of final *-ei*, pp. 43-44). Differently from Smoczyński, however, I propose an etymological /budī/ (= Slavic *bǫditi*) which in the innovating Old Prussian vocalic system passed to /budei/, written as *budē*. Probably in my 1974 book I did not sufficiently emphasize the fact that my phonemicizations were based on what I consider the original Old Prussian phonemic system to have been, so to a certain extent hypothetical. In many cases, such as the one above I assumed shifts from the original to the innovating vocalic system, here [1] /ī/ to [2] /ei/.

Under the entry 3rd. pret. *dīnkauts* ‘thanked’ Smoczyński notes that the stem is present, not preterit and that the only marker of the preterit is the ending *-ts*. He is now inclined to see in the *-t-* a substitute for the German preterit ending *-et* to which an anaphoric *-s* has been added, (cf. German *brachs* ‘brought it’ or *gabs* ‘gave it’). These two elements were later merged into a single ending *-ts* (p. 91). A number of other explanations have also been offered (see Schmalstieg 2000:44-45), but none of them seem very satisfactory.

Although one can find many interesting comments under the separate listings for each verb, there is also a general description of the Old Prussian conjugation (pp. 413-489). Here there are separate sections devoted to discussions of the endings, the verbal stems, tenses, infinitive, imperative, conjunctive, participles and periphrastic constructions.

Smoczyński writes (p. 413-414) that in the thematic verbs all three persons of the singular are expressed by the 3rd person form in the present, preterit and future tenses. This is certainly correct for the 1st sg. and quite probably true for the 2nd sg., i.e., forms such as *giwassi* ‘you live’ which might appear to be 2nd sg. forms may be in fact 3rd person forms. I think that Abel Will and his predecessor(s) who translated the First and Second Catechisms into Old Prussian could easily have gotten into the habit of using 3rd person forms with a 1st or 2nd sg. meaning. I believe that the Old

Prussian language probably had special forms for these, but the German pastors had not mastered them, so we will never know what they were.

According to Smoczyński (p. 416) in all thematic verbs the 3rd person form serves as the derivational basis for the 1st and 2nd plural through the addition of the endings *-mai* and *-ti/-tai* respectively, thus *giwammai* < *giwa*, *billēmai* < *billē*, etc. The parallel with the Lithuanian situation seems obvious, so Smoczyński's notion seems likely.

Smoczyński states (p. 417) that the main factor responsible for the phonological form of the 3rd person seems to be the apocope of the final vowel or a final *-ja*. These changes are (1) shortening of a long vowel: *-ā* > *-ā̃*, *-ū* > *-ū̃* or a long diphthong *-āi* > *-ā̃i*, *-ūi* > *-ū̃i*; (2) possible lowering of a high vowel before a word-final *i*: *-ij* > *-ej*; (3) as far as the primary stems are concerned, the reduction of the thematic vowel *-a-* to [ə], written either as <e> or <i>. This change takes place when an extra syllable is added to the stem, e.g., <auganimai> 'that we win,' <poprestemmai> 'we feel.' The reduction of an unstressed full vowel to schwa is a very common phenomenon in many languages of the world, but I miss here again the integration into a total phonemic analysis of the Old Prussian vocalic system. Are all Old Prussian vowels reduced to schwa in certain positions or only /a/? In his discussion of the past active participles (p. 484) he writes that the orthography of the participle endings offers four variants: <uns>, <ons>, <ans> and <ins>. Smoczyński suggests that all of these variants reflect the murmured vowel [ə]. He notes that the spelling variant *-ens* is not encountered in the past active participles, but is in the pres. act. part. *syndens* 'sitting' beside *sīdāns* III and *sīdōns* III. One might ask then why *-e-* could render [ə] in the present tense of a verb, but not in the past active participle? It would seem to me that the occurrence of schwa would be more apt to be determined by prosodic conditions (e.g., distance from the stressed syllable, as in Russian) rather than by morphological principles (occurrence in certain morphemes).

Apocope plays a large role in Smoczyński's analysis of the verbal system. For example, he proposes (p. 419) the apocope of **-ija* with three separate outcomes: 1. *-ij̃* < **-ija* with loss of final *-a*; represented by the graphemes <ij>, <y> and <ɿ>, e.g., *kirdijti* 'hear,' *drowy* 'I believe,' *endirīs* 'look upon'; 2. *-ej* < **-ija* with loss of final *-a* and subsequent lowering of the diphthong *-ij̃* to *-ej̃*; represented by the graphemes <ei> and <ē>, e.g., *turei* 'has,' *billē* 'says'; 3. *-i* < **-ija* with loss of the final syllable *-ja*; represented by the grapheme <i>, e.g., *turri* 'has.' I personally could imagine for each of the aforementioned verbs an etymological suffix /i/ encountered in *kirdijti*, *drowy*, *endirīs* and *turri* which in an innovating vocalic system would pass to /ei/ as in *turei*, *billē*.

Smoczyński has obviously spent a great deal of time and effort in writing this impressive compendium. This book is a gold mine of interesting ideas and interpretations, although I personally miss an analysis of Old Prussian phonology as such, a phonemic analysis independent of the verbal system. What are the chain shifts involved in the creation of the short diphthongs? How do the short diphthongs differ from the other diphthongs or do they differ at all? What is the prosodic status of the short diphthongs? What are the **phonological** rules for the occurrence of the supposed schwa? There still remain many questions, in spite of the interesting and useful answers proposed in this book.

References

- Brockelmann, Carl. 1913. – *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. Vol. 2. Syntax.* Berlin: Verlag von Reuther & Reichard.
- Ford, Gordon B. 1969. – *The Old Lithuanian Catechism of Baltramiejus Vilentas.* The Hague, Paris: Mouton.
- Lasch, Agathe. 1914. – *Mittelniederdeutsche Grammatik.* Tübingen: Max Niemeyer. Repr. 1974.
- Maziulis, Vytautas. 1981. – *Prūsų kalbos paminklai II.* Vilnius: Mokslas.
- Rosén, Haim. 1984. – *East and West: Selected writings in linguistics. Part two: Hebrew and Semitic linguistics.* Munich: Wilhelm Fink Verlag.
- Rosén, Haim. 1987. – "The lexical Semitisms of Septuagint Greek as a reflex of the history of the Hebrew vocabulary: Implications concerning lexical diachrony and historical lexicography." Pp. 301-318 in *Historical, Indo-European, and Lexicographical Studies: A Festschrift for Ladislav Zgusta on the occasion of his 70-th birthday.* Ed. by Hans Henrich Hock. Berlin: New York, Mouton de Gruyter.
- Rubšys, A., trans. 1998. – *Senasis ir naujasis testamentas. Šventasis raštas.* Katalikų pasaulis Press.
- Schmalstieg, William R. 1974. – *An Old Prussian grammar.* University Park and London: The Pennsylvania State University Press.
- Schmalstieg, William R. 1998a. – "Martynas Mažvydas and John Wycliffe: An English connection?" *Lituanus* 44:1:5-37.
- Schmalstieg, William R. 1998b. – "Old Prussian orthography: statistics vs. common sense." *Baltistica* 33.1: 5-13.
- Schmalstieg, William R. 2000. – *The historical morphology of the Baltic verb. Journal of Indo-European Studies, Monograph No. 37.* Institute for the Study of Man: Washington, D.C.
- Stang, Christian. 1966. – *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen.* Oslo, etc.: Universitetsforlaget.
- Trautmann, Reinhold. 1910. – *Die altpreussischen Sprachdenkmäler.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- William R. Schmalstieg
 Pennsylvania State University
 814 Cornwall Rd
 State College, PA 16 803
 USA
 emily@leanonemily.com

